

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΚΑΙ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΤΣΟΥΚΑ

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ:
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΕΡΜΑΛΙΔΗΣ

A.M. :144942

A΄ Επιβλέπων Καθηγητής: Πολύκαρπος Καραμούζης

B΄ Επιβλέπων Καθηγητής: Παντελής Καλαϊτζίδης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2023

Στον πατέρα μου Αθανάσιο
και την μητέρα μου Αναστασία,
αντίδωρο τιμής και μνήμης
για τα χρόνια που μου χάρισαν

Νείλου ασκητού, *Λόγος περί προσευχής 61*:

«Εἰ θεολόγος εἶ, προσεύξῃ ἀληθῶς. Καὶ εἰ ἀληθῶς προσεύχῃ, θεολόγος εἶ.»

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αλήθεια είναι πως για το ζήτημα της θεματολογίας της μεταπτυχιακής-διπλωματικής εργασίας υπήρξε μεγάλη δυσκολία καθώς ο μοναδικός σκοπός του γράφοντος της παρούσας εκπόνησης ήταν εξ αρχής η πνευματική καλλιέργεια των θεολογικών γραμμάτων της Ορθόδοξης παράδοσης και διδασκαλίας στα πλαίσια της ακαδημαϊκής θεολογίας. Μετά από μία δημιουργική και εξαιρετική συνεννόηση και επικοινωνία μεταξύ του επιβλέποντος Καθηγητή με τον γράφοντα, υπήρξε μια κοινή γραμμή για το τελικό θέμα της μεταπτυχιακής εργασίας, το οποίο θα εστιαζόταν στην νεότερη ορθόδοξη ακαδημαϊκή θεολογία. Έτσι λοιπόν, αποφασίστηκε από κοινού η ενασχόληση και πραγμάτευση για δύο εξαιρετικά μεγάλους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ και του ΑΠΘ και πιο συγκεκριμένα θα αναφερθούμε στον Παναγιώτη Τρεμπέλα και τον Νικόλαο Ματσούκα.

Η ανά χείρας εργασία με τίτλο «Οι θεολογικές, κοσμολογικές και ανθρωπολογικές αντιλήψεις στα έργα των θεολόγων Παναγιώτη Τρεμπέλα και Νικολάου Ματσούκα» δεν αποτελεί μία απλή αναφορά στο έργο των θεολόγων αλλά εμβάθυνση των έργων τους και της θεολογίας τους. Σε αυτό το σημείο, να επισημανθεί πως η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί την τελευταία και τελική διαδρομή του γράφοντος στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και Θρησκευτικός Πλουραλισμός» του ΕΑΠ. Για αυτό και αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω εγκαρδίας τον πρώτο μέχρι και τον τελευταίο φορέα και καθηγητή αυτού του μεταπτυχιακού προγράμματος. Επιπλέον, ευγνωμοσύνη εκφράζω ιδιαίτερα στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Πολύκαρπο Καραμούζη για τη βοήθειά του και την επιστημονική καθοδήγησή του. Τέλος ευχαριστώ και τον καθηγητή κ. Καλαϊτζίδη για τις σημαντικές παρατηρήσεις του.

Θεσσαλονίκη, 26 Ιουνίου 2023

Ν.Γ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
<u>ΜΕΡΟΣ Α΄</u>	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΣΗ	8
1 α. Παναγιώτης Τρεμπέλας(1886-1977) Αρχή και Διαδρομή	8
1β. Εργογραφικές διευκρινήσεις	12
2 α. Νικόλαος Ματσούκας(1934-2006). Αρχή και Διαδρομή	18
2 β. Εργογραφικές διευκρινήσεις	23
<u>ΜΕΡΟΣ Β΄</u>	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β. ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΒΑΣΙΚΩΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ:ΚΟΙΝΑ ΣΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΕΙΣ	29
1.Η θεολογία ως επιστήμη και η διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων	29
1α. Η Θεολογία ως επιστήμη	29
1β. Η διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων	34
2α. Έκθεση του περιεχομένου της ορθόδοξης πίστης και η μέθοδος αυτής με βάση τα δογματικά εγχειρίδιά τους.	43
2β. Δογματισμός και αίρεση	54
2γ. Μορφή, διαίρεση και μεθοδολογική οδός των δογματικών τους εγχειριδίων	57
3. Θεμελιώδεις βασικές Θεολογικές διακρίσεις.	65
3 α. Διάκριση κτιστού-ακτίστου	65
3 β. Διάκριση ουσίας –ενεργειών	68
4. ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ	74
4 α. Φυσική και υπερφυσική αποκάλυψη	74
4β. Καταφατική και αποφατική Θεολογία και το δογματικό πλαίσιο της	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄. Η ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ: ΤΡΙΑΔΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΠΝΕΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ	
ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	90
1. Η ερμηνεία των Θεοφανειών της Αγίας Γραφής στην ιστορία του Ισραήλ και ο τριαδολογικός χαρακτήρας της αποκάλυψης	90

2. Αγία Γραφή και Παράδοση ως αλληλοπεριχωρούμενοι φορείς και η Θεοπνευστία ως χάρισμα μέσα στην εμπειρία της Εκκλησίας	100
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	106
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	118

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΠΘ: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΒΜ: Δελτίο Βιβλικών Μελετών

ΕΑΠ: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ΕΕΘΣΠΘ: Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

PG: Patrologia Graeca, Cursus Completus, εκδ. J. P. Migne, Paris, 1857-1912

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή/της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι δύο αυτοί αείμνηστοι καθηγητές, άφησαν πίσω τους ένα τεράστιο θεολογικό έργο. Μέσα από τα δογματικά εγχειρίδια τους και όχι μόνο, θα αναδείξουμε την θεολογική τους προσφορά και σκέψη σε δογματικά κυρίως ζητήματα, τα οποία είναι καθοριστικά όχι μόνο για την ακαδημαϊκή θεολογία εν γένει αλλά και για το πλήρωμα της εκκλησιαστικής κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, θα αναδειχτούν δογματικά και θεολογικά ζητήματα, τα οποία αποτέλεσαν θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ των δύο στην ορθόδοξη ακαδημαϊκή θεολογία με αποτέλεσμα να δημιουργείται μέχρι και σήμερα ένας μικρός θόρυβος διάφορων σημαντικών αλλοιώσεων εξαιτίας των πολλών σχολαστικών επιδράσεων.

Σκοπός αυτής της εργασίας δεν είναι να υποστηρίξουμε τον έναν ή να διαφωνήσουμε με τον άλλον καθηγητή, αλλά να αναδείξουμε αφενός το θεολογικό περίγραμμα των δύο καθηγητών και αφετέρου με βάση τις πηγές και την βιβλιογραφία να επισημανθεί η ακριβής έκθεση και αλήθεια των γραφομένων τους. Τα πράγματα, στην Πατερική Θεολογία, νοούνται τα δόγματα δηλαδή προτάσεις του τρόπου ζωής των μελών της Εκκλησίας. Επιπρόσθετα, η αλήθεια στην Εκκλησία δεν είναι ιδέα ή άποψη ή θέση αλλά υποστατική καθώς ταυτίζεται με το πρόσωπο του Χριστού. Το ίδιο συμβαίνει και με την αίρεση καθώς δεν είναι απλώς μία κακή διατύπωση στο θεωρητικό μέρος της χριστιανικής διδασκαλίας αλλά εσφαλμένη, διαβρωτική και κακόδοξη ζωή μακριά από την ίδια την πηγή της ζωής που είναι ο Τριαδικός Θεός. Επομένως, η επιλογή της βιβλιογραφίας εντάσσεται σε δύο πλαίσια, πρώτον στην αντικειμενική ερευνητική αναφορά και προέκταση αναλόγως του θέματος και δεύτερον στην αγιογραφική θεμελίωση της Πατερικής Θεολογίας ως χαρισματούχα της περιφρουρήσεως της αλήθειας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΣΗ

1α. Παναγιώτης Τρεμπέλας(1886-1977). Αρχή και Διαδρομή

Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας, ένας από τους μεγαλύτερους θεολόγους του 20^{ου} αιώνα, γεννήθηκε το έτος 1886 στο χωριό Υψούντα της Στεμνίτσας στην Αρκαδία¹. Στην ηλικία των 12 ετών μετακόμισε με την οικογένεια του στην Πάτρα, η οποία έγινε η αγαπημένη του ανάδοχος γενέθλια πόλη². Το έτος 1903, όντας απόφοιτος γυμνασίου με βαθμό άριστα, εκπλήρωσε τον μεγάλο του πόθο να μνηθεί στην επιστήμη των επιστημών και έτσι άρχισε να φοιτά στην Θεολογική Σχολή Αθηνών. Στα φοιτητικά του χρόνια συνδέθηκε πνευματικά με το πρόσωπο του αοίδιμου Αρχιμανδρίτη-Ιεροκήρυκα πατρός Ευσεβίου Ματθόπουλου³, στον οποίο έγινε υποτακτικός. Η ιδιαίτερη προσωπικότητα του Ματθόπουλου, ο οποίος ήταν γεμάτος αγιότητα, σοφία και ταπεινό φρόνημα, αμέσως του κέντρισαν την προσοχή και του ενέπνευσαν ευσεβείς πόθους⁴. Επομένως, ο Τρεμπέλας έχοντας μεγάλη εμπιστοσύνη στον Γέροντα του, ανταποκρίθηκε παρευθύς και άμεσα στην πρόσκληση του για την ίδρυση της Αδελφότητας των Θεολόγων «Ζωή» με πέντε ακόμη μέλη. Για 53 χρόνια απετέλεσε συνιδρυτικό και εξέχον μέλος αυτής της αδελφότητας και εκ των υστέρων

---

¹Α. Κοτταδάκη, «Πνευματική και επιστημονική διαδρομή του Παναγιώτη Τρεμπέλα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ. 48

²Ε. Γκάνα, «Παναγιώτης Τρεμπέλας: Η σκιά της εποχής πάνω στο έργο», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ. 360.

³Βλ. Χ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2021, σ.362-370

⁴Λ. Διαμαντοπούλου, αρχιμ., «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας», Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογών «Ο Σωτήρ», Αθήνα 2010, σ. 41

άλλα 17 έτη στην αντίστοιχη αδελφότητα του «Σωτήρα»⁵. Υπό την καθοδήγηση του γέροντα του, προσφέρθηκε «ψυχή τε και σώματι» στο έργο της αδελφότητας της Ζωής κηρύττοντας, μεταφράζοντας και συγγράφοντας πολλά έργα⁶. Να τονισθεί στο σημείο αυτό, πως ο Τρεμπέλας υπήρξε μεγαλοπρεπής, χάρη στην ταπεινότητα και απλότητα του και αυτό διακρίνεται και στα πιο απλά ζητήματα⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός πως, ενώ ήταν ο συντάκτης του φύλλου της «Ζωής», ζητούσε να μην αναγράφεται ποτέ το όνομα του. Η άσκησή του στην ταπείνωση και στην υπακοή έφερε τέτοιους καρπούς για την Αδελφότητα, που συντέλεσε στην πνευματική καλλιέργεια όλης της περιόδου, η πνευματική ανθοφορία της οποίας χαρακτηρίστηκε από κάποιους και ως η λεγομένη «νεοελληνική χριστιανική άνοιξη»⁸. Έτσι, ο Τρεμπέλας διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην εξέλιξη, στην πορεία και στην διαμόρφωση σε όλη την ελληνική επικράτεια των Θρησκευτικών Αδελφοτήτων⁹ ή «εξωεκκλησιαστικών οργανώσεων» σύμφωνα με τον Χρήστο Γιανναρά¹⁰.

---

⁵Α. Κοτταδάκη, «Πνευματική και επιστημονική διαδρομή του Παναγιώτη Τρεμπέλα», ό.π., σ. 47-49. Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να επισημανθεί πως πολλές εσωτερικές δολοπλοκίες και διάφορες εντάσεις που αφορούσαν κυρίως την ηγεσία της Αδελφότητας, οδήγησαν στην διάσπαση της, αλλά και στην ίδρυση νέας Αδελφότητας, αυτής του «Σωτήρ», και εκεί συγκεκριμένα ο Τρεμπέλας θα συνεχίσει το κηρυκτικό και το εκδοτικό του έργο. Βλ. Ν. Ασπρούλη, «Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977). Ένας προνεωτερικός μετα-πατερικός Ορθόδοξος Θεολόγος του 20ου αιώνα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ. 17

⁶Ν. Ασπρούλη, «Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977)». ό.π., σ. 28, σ. 17

⁷Πρόκειται ξεκάθαρα για μια απλή, ταπεινή και συναισθηματική φυσιογνωμία. Να ξεκαθαρισθεί πως ότι έκανε, είτε σε ακαδημαϊκό, είτε σε κοινωνικό επίπεδο δεν τα έκανε για καμία αναγνώριση, όπως θα αποδειχτεί κατά την διάρκεια της ερευνητικής μας προσπάθειας, αλλά ό,τι έκανε, το έπραττε για την αγάπη του Χριστού. Από την μικρή κιόλας ηλικία, έστρεψε ολάκερη την καρδιά του προς τον Χριστό, αφιερώνοντας στην συνέχεια όλη του την ζωή και συγκεκριμένα όλα του τα таланτα, τις δυνάμεις του και τον χρόνο του μόνο στον Χριστό και την Εκκλησία. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, ποτέ δεν μερίμνησε για την τροφή του, την ενδυμασία του και άλλες γήινες καταστάσεις. Για περισσότερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του βλ. Λ. Διαμαντοπούλου, «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας», ό.π., σ.44-45.

⁸Α. Κοτταδάκη, «Ο κορυφαίος Διδάχος της Ελληνικής Ορθοδοξίας στον 20^ο αιώνα», ό.π., σ. 137

⁹Τον 20^ο αιώνα δημιουργούνται κάποιες Ορθόδοξες Ιεραποστολικές αδελφότητες, όπως αυτοπροσδιορίζονται, οι οποίες κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο. Πρώτα από όλα, οι Χριστιανικές Αδελφότητες αποτέλεσαν σημαντικό εκκλησιαστικό φορέα για την ανάπτυξη της

χριστιανικής συνείδησης. Τον πυρήνα και την απαρχή όλων των χριστιανικών αδελφοτήτων, αν εξαιρέσουμε τις πρώτες ενέργειες κάποιων κινημάτων, όπως αυτών του Απόστολου Μακράκη και του Κοσμά Φλαμιάτου, αποτέλεσε η ίδρυση της Αδελφότητας «Ζωή». Να σημειωθεί, εν τάχει, πως αυτή η αδελφότητα κινήθηκε και εργάστηκε ιεραποστολικά με κυρίως έμφαση στο κήρυγμα και την μελέτη της Αγίας Γραφής μέσα από τα θρησκευτικά έντυπα της. Μόνιμος σκοπός της ήταν η θρησκευτική αναγέννηση του ελληνικού λαού με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί έντονη εσωτερική ιεραποστολική δράση, αλλά δυστυχώς πολλές φορές χωρίς την επιστασία και την εποπτεία του ανάλογου τοπικού Μητροπολίτη. Η Αδελφότητα της «Ζωής» έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην διαμόρφωση των κατηχητικών κύκλων με την βοήθεια πάντοτε αρκετών περιφερειακών συλλόγων. Έτσι, με αυτό το σύστημα και αυτή την πρακτική δημιουργήθηκαν και εξελίχθηκαν οι επίγονοι αυτής της συγκεκριμένης αδελφότητας, καθώς οι περισσότερες οργανώσεις λίγο-πολύ λειτουργούσαν υπό την καθοδήγησή της. Σύμφωνα με τον λουθηρανό πάστορα και ερευνητή του φαινομένου της Αδελφότητας της «Ζωής», Christoph Maczewski, στη συγκεκριμένη κίνηση διακρίνεται ένας προτεσταντικός χαρακτήρας. Αναλυτικότερα, χαρακτηρίζεται από μια πρακτική αναπαραγωγή ηθικών προτύπων και ιδεολογημάτων που αποπνέει μια ξεκάθαρα δυτική ατμόσφαιρα, αυτήν του ευσεβισμού και πιετισμού και αυτό συνέβη ουσιαστικά σε μια περίοδο, όπου οι κορυφαιοί εκπρόσωποι της Ορθόδοξης Θεολογίας (λόγου χάρι ο Παναγιώτης Τρεμπέλας) εργαζόντουσαν με πατερικό και εκκλησιαστικό φρόνημα και ήθος. Εκτός αυτού, ο συγγραφέας ταυτίζεται με την άποψη πως στα πλαίσια αυτής της κίνησης υπήρχε μονομερής ανάπτυξη της εκκλησιαστικής συνείδησης και για αυτό είχε ασθενικό χαρακτήρα, καθώς από την μία πλευρά η Θεσμική Εκκλησία βρισκόταν σε μία ποιμαντική αφασία και αυτό ωθούσε τον πιστό λαό σε εξωθεσμικές δραστηριότητες και από την άλλη πλευρά η ίδια η κίνηση είχε αναπτυχθεί σε τέτοιο αυτόνομο και ατομικό επίπεδο που δεν είχε άμεση ανάγκη από την Θεσμική Εκκλησία. Να προστεθεί πως με την δική του ερευνητική ματιά, σχηματίζεται η άποψη πως η κίνηση της «Ζωής» προσπάθησε από τα πρώτα χρόνια κιάλας της ίδρυσης της να ξεκινήσει μια μεταρρύθμιση της Ορθοδοξίας που οριοθετήθηκε σε τέτοιο σημείο, έτσι ώστε να μην καταλήξει σε σχίσμα. Οφείλουμε να κάνουμε ξεκάθαρο, από την πλευρά μας τουλάχιστον, πως καμία κίνηση-αδελφότητα-σωματείο ή ενδοεκκλησιαστικές τάσεις δεν πρόκειται να διαστρεβλώσουν και να υποσκάψουν ποτέ την ΕΝΟΤΗΤΑ της Εκκλησιαστικής Κοινότητας αν λειτουργούν ως έκφραση του Ζωντανού Σώματος του Χριστού, δηλαδή του πληρώματος της Εκκλησίας. Από την άλλη πλευρά υπάρχει και διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση από τον Σταύρο Μποζοβίτη σε σχέση με τον δυτικό Christoph Maczewski. Στο έργο του αναιρεί ουσιαστικά τις κατηγορίες που αφορούν τις Αδελφότητες και τεκμηριώνει τις θέσεις του σε ιστορικό και εκκλησιολογικό επίπεδο. Για περισσότερα βλ. Σ. Μποζοβίτη, *Σύλλογοι και αδελφότητες στο σώμα του Ζώντος Χριστού*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 2006. Αναλυτικότερα για την Αδελφότητα της «Ζωής» βλ. C. Maczewski, *Η κίνηση της «Ζωής» στην Ελλάδα: συμβολή στο πρόβλημα της παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας*, μετάφραση Γ. Μεταλληνού εκδ. Αρμός, Αθήνα 2002, βλ. Α. Γουσιδίη, *Οι χριστιανικές οργανώσεις: Η περίπτωση της αδελφότητος θεολόγων η "Ζωή": Κοινωνιολογική προσέγγιση*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1993, βλ. Θ. Αμπατζίδη, *«Αντί Εισαγωγής: Από την κίνηση της "ΖΩΗΣ" στη θεολογική Αναγέννηση του '60 - Μία κριτική ματιά»*,

Το ακαδημαϊκό του έργο είναι τεράστιο και διαχρονικό, καθώς υπηρέτησε σε όλες τις βαθμίδες της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αρχικά, αφού ολοκλήρωσε το στάδιο των προπτυχιακών σπουδών, αναγορεύθηκε το 1908, Διδάκτωρ της Θεολογίας στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με βαθμό «άριστα»¹¹. Το 1918, όντας 32 ετών, εξελέγη, χωρίς επίσημο διορισμό, έκτακτος καθηγητής της Ιστορίας των Ομολογιών (Συμβολικής)¹², και συγκεκριμένα της Αγγλικανικής εκκλησίας και των υπόλοιπων δυτικών ομολογιών¹³.

Εκ των υστέρων, το 1939, διορίστηκε «αυτοβούλως» τακτικός καθηγητής στην έδρα της Πρακτικής Θεολογίας, διδάσκοντας τα μαθήματα της Λειτουργικής, της Ομιλητικής, της Κατηχητικής, της Ποιμαντικής, της Εγκυκλοπαιδείας της

Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του '60, Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ.17-51. Ι. Βλάχου, *Πατερική και Σχολαστική Θεολογία και το περιβάλλον τους με βάση τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννη Ρωμανίδη*, Εκδ. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου(Πελαγίας), Λεβαδεία 2021, σ.544-549

¹⁰Επί του θέματος αυτού, μένουμε μόνο εις την χαρακτηριστική αυτή τυπική αναφορά και όχι σε λεπτομερειακή, καθώς δεν είναι στα πλαίσια της παρούσης ερευνητικής διπλωματικής εργασίας. Όσον αφορά είτε για την προσωπική ερευνητική κριτική του Χρήστου Γιανναρά για το ζήτημα των εξωεκκλησιαστικών οργανώσεων βλ. *Χ. Γιανναρά, Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2021, σ.348-406 είτε άλλες μελέτες που αφορούν αυτό τον προβληματισμό βλ. Λ. Διαμαντοπούλου, «Εκκλησία και Θρησκευτικά Οργανώσεις», *Αδελφότης Θεολογών «Ο Σωτήρ»*, Αθηναί 1988, βλ. Α. Αλεξανδρίδη, «Ένα φαινόμενο της νεοελληνικής θρησκευτικής ζωής: Οι Χριστιανικές Οργανώσεις» περιοδικό *ΣΥΝΟΡΟ – Φθινόπωρο 1966, τεύχος 39*), σ.193-204

¹¹Να σημειωθεί πως εκείνη την περίοδο, όσοι επέλεγαν την ακαδημαϊκή πορεία, συνήθως πήγαιναν στο εξωτερικό για μεταπτυχιακές σπουδές και όχι μόνο. Στην περίπτωση του Τρεμπέλα, ενώ είχε όλα τα κριτήρια για μετεκπαίδευση στο εξωτερικό, δεν πήγε καθώς σε εκείνη την περίοδο της ζωής του έτυχαν πολλές οικογενειακές δυσκολίες, αλλά κυρίως λόγω της πνευματικής του στράτευσης στο έργο της αδελφότητας Θεολόγων «Ζωή». Είναι ευρέως γνωστό πως στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Αδελφότητας της «Ζωής» υπήρχε εκείνη την περίοδο ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα από όλα τα ιδρυτικά μέλη για μετεκπαίδευση μελών της στα αλλόδοξα και ετερόδοξα Πανεπιστήμια της Ευρώπης για την σπουδή της Θεολογικής Επιστήμης, καθώς υπήρχε ο φόβος για επιρροή, είτε απ' την Ρωμαιοκαθολική, είτε απ' την Προτεσταντική Θεολογία. Βλ. Μ. Ορφανού, «*Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως θεολογική προσωπικότητας*», *Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας*, εκδ. Αδελφότης Θεολογών «Ο Σωτήρ», Αθήνα 2010, σ.141.

¹²Α.Κοτταδάκη, «*Πνευματική και επιστημονική διαδρομή του Παναγιώτη Τρεμπέλα*», ό.π., σ. 51.

¹³Μ. Ορφανού, «*Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως θεολογική προσωπικότητας*», ό.π., σ. 141.

Θεολογίας, της Απολογητικής, της Πατρολογίας αλλά και του Κανονικού Δικαίου. Ακόμη, στα τέλη της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας, και συγκεκριμένα το 1957, τιμήθηκε ως ομότιμος καθηγητής, στην Θεολογική σχολή Αθηνών και αργότερα το 1976 ανακηρύχθηκε επίτιμος καθηγητής¹⁴. Σύμφωνα με τον αείμνηστο Καθηγητή Κ. Μπόνη, ο Παναγιώτης Τρεμπέλας «ὕπῆρξεν οὐ μόνον ὁ ἔξοχος Πανεπιστημιακός Διδάσκαλος, ὁ πατρικόν ἐνδιαφέρον δι' ἕνα ἕκαστον τῶν φοιτητῶν καί φοιτητριῶν ἐπιδεικνύμενος, ἀλλ' ἅμα ὁ ἀείποτε... πρόθυμος βοηθός ἐν πᾶσιν, ὁ συνετός σύμβουλος, ὁ δραστήριος συνεργάτης, καί ὁ βέβαιος ἐκτελεστής τῶν δυσχερεστέρων ἔτι περιπτώσεων. Εἰς τήν ἐρμηνείαν τῶν Πανεπιστημιακῶν νόμων, πρόχειρος, εἰς τὰ διοικητικά, ὁμοίως... Εἰς τρεχούσης φύσεως... ζητήματα ἐκκλησιαστικά, κοινωνικά, σχέσεων μετά τῶν ἑτεροδόξων, συμμετοχῆς εἰς τήν οἰκουμενικήν κίνησιν τῶν Ἐκκλησιῶν, καταπολεμήσε ως... αἱρέσεων- ἦτο ἔτοιμος νά ἐκφέρῃ γνώμην ὀρθήν ἐκάστοτε. Εἰς τὰς ἐπιστημονικάς ἐκδρομάς τῶν τεταρτοετῶν... μέ ὑπευθυνότητα ἀνελάμβανε τήν ὀργάνωσιν αὐτῶν, συμμετεῖχεν εἰς ὅλας... δίδων μάλιστα διαλέξεις, συντελῶν οὕτω εἰς τήν ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ αὐτῶν καί τήν προβολήν τῆς Σχολῆς... Εἰς πᾶσαν δύσκολον περίπτωσιν ἐζητεῖτο ὁ πεπειραμένος καί συνετός Διδάσκαλος. Οὐδέποτε δέ ἠρνεῖτο νά βοηθήσῃ... νά δράσῃ, νά ἐκτελέσῃ τὰ πρέποντα»¹⁵. Αυτή η αναφορά είναι μία εκ των πολλών που αναδεικνύουν την ακαδημαϊκή προσφορά αυτού του μεγάλου Έλληνα Θεολόγου του 20^{ου} και μετά την κοίμησή του κλείνει ένας σημαντικός κύκλος της νεότερης ακαδημαϊκής Θεολογίας στον ελλαδικό χώρο.

---

¹⁴Μ. Ορφανού, «Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως θεολογική προσωπικότητα», ό.π., σ. 143-145

¹⁵Βλ.Α. Κοτταδάκη, «Ο κορυφαίος Διδάχος της Ελληνικής Ορθοδοξίας στον 20^ο αιώνα: Π. Ν. Τρεμπέλας» Περιοδικό Ανάπλασις, Τεύχος 449, Σεπτέμβριος 2010, σ. 140

1β. Εργογραφικές διευκρινίσεις¹⁶

Ο Τρεμπέλας έζησε σε μια εποχή μεταξύ των δυο παγκοσμίων πολέμων και εργάστηκε ουσιαστικά σε ένα περιβάλλον το οποίο δεν παρείχε ούτε τα αναγκαία εργαλεία για την ακαδημαϊκή του έρευνα. Το πείσμα και η συγγραφική του ικανότητα όμως, του άνοιξαν τον δρόμο να επιτελέσει ένα τεράστιο συγγραφικό έργο και για αυτό θεωρείται σήμερα ο πολυγραφότερος Θεολόγος μετά την σύσταση του ελληνικού κράτους. Αρχικά, το έργο του¹⁷ περιλαμβάνει α) μια σχεδόν πλήρη σειρά ερμηνευτικών υπομνημάτων στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, εξαιρώντας το βιβλίο της Αποκαλύψεως. Σε αυτήν την σειρά διακρίνεται εμφανώς ο πλούτος της πατερικής εξηγητικής¹⁸, β) τα δογματικοσυμβολικά μελετήματα του απ' τα οποία πρώτιστη

---

¹⁶Εκτός από την αναφορά των αναγκαίων πληροφοριών περί της εργογραφίας του αιμνήστου Καθηγητή, παραθέτουμε και επιμένουμε σε αρκετές διευκρινήσεις που αφορούν συγκεκριμένα το τρίτομο έργο της Δογματικής. Αυτές οι διευκρινήσεις εστιάζονται στις διάφορες θεολογικές και ακαδημαϊκές κριτικές μεταξύ διαφόρων Θεολόγων και τις επισημαίνουμε, καθώς αποτελούν σημεία κατατεθέν για την συνέχεια των επόμενων κεφαλαίων, λόγω της διευκρινιστικής τους σημασίας. Ανάλογη προσωπική ερευνητική κριτική θα υπάρξει στα ανάλογα κομβικά σημεία της εν λόγω εργασίας.

¹⁷Ο κατάλογος που καταγράφει αναλυτικά τα έργα τα έργα του Παναγιώτη Τρεμπέλα βλ. Ε.Δ. Θεοδώρου, «Βιογραφικά στοιχεία, σπουδαί και τίτλοι». Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογών «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010,σ.129-138 και το ίδιο πάλι άρθρο του ίδιου συγγραφέα βλ. . Ε.Δ. Θεοδώρου, «Βιογραφικά στοιχεία, σπουδαί και τίτλοι». Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007,σ.174-183

¹⁸Όσον αφορά αυτήν την σειρά που ανήκει στον ερμηνευτικό τομέα είναι αναγκαίο να μνημονεύσουμε τα εξής έργα: *Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ, Ἀδὰμ καὶ Ἐῶα, Κάϊν καὶ Ἄβελ, Νῶε, Ἀβραάμ, Ὑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀπ. Παύλου, Ἐπιστολαὶ πρὸς Ῥωμαίους, Α' καὶ Β' Κορινθίους, Ἐπιστολαὶ πρὸς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Φιλιπησίους, Κολοσσαεῖς, Θεσσαλονικεῖς Α' καὶ Β', Τιμόθεον Α' καὶ Β', Τίτον, Φιλήμονα, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Ἐὐαγγέλιον, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Ἐὐαγγέλιον, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Ἐὐαγγέλιον, Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἑρμηνείας, τόμοι 2: Α': Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, αἱ ἐπτὰ Καθολικαὶ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις, Τὰ Ἐὐαγγέλια καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, Ἡ θεοπνευστία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Ἐὐαγγέλιον, Ὑπόμνημα εἰς τὴν Ρούθ, Ὑπόμνημα εἰς τὸν προφήτην Ἰωνᾶν, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰώβ, Ἰωσήφ, Μωϋσῆς ὁ*

θέση κατέχει η τρίτομη Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, η οποία συνιστά την μόνη πλήρη και συστηματικού τύπου Δογματική στην νεότερη ελληνική γραμματεία¹⁹, γ) την Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας, που φανερώνει την επαρκή γνώση του της δυτικής θεολογικής και ακαδημαϊκής σκέψης²⁰ δ) τις απολογητικές και αντιαιρετικές μελέτες που παρουσιάζουν μέσω διαφόρων επιστημονικών χώρων, όχι μόνο την απόδειξη των υπερβατικών αληθειών της πίστης, αλλά και την ανατροπή πολλών αντιχριστιανικών συστημάτων²¹ και τέλος ε) τις πρωτότυπες λειτουργικές

ἐλευθερωτῆς τοῦ Ἰσραὴλ, Μωϋσῆς ὁ θεόπνευστος νομοθέτης, Ὑπόμνημα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Ἡ ἄδολος ἀποστολικότης τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας, Ὁ Ααρών, Ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, Το Ψαλτήριον μετὰ συντόμου ἐρμηνείας κ.α. . Αναλυτικότερα για το περιεχόμενο και την ανάλυση των έργων αυτών βλ. Μ.Α. Σιώτη, «Ο Π. Ν. Τρεμπέλας ως ἐρμηνευτὴς των Ἁγίων Γραφῶν», *Ευλαβὲς ἀφιέρωμα εἰς Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν*, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ.36-43, βλ. Ν. Βασιλειάδη, *Ο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας ως ἐρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων τῆς Ὁρθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογῶν «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.252-261, βλ. Χ. Καρακόλη, «*Τα καινοδιαθηκικά υπομνήματα του Π. Τρεμπέλα*», *Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ ἐπιστήμης και ιεραποστολῆς*, Ακαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, Θεολογικὲς προσωπογραφίαις -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.71-83 κ.α.

¹⁹Π. Τρεμπέλας, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας*, Τόμος 2, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι- 1959, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας*, Τόμος 3, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1961

²⁰Χαρακτηριστικά συγγράμματα: *Τὸ κῆρος τῶν ἀγγλικανικῶν χειροτονιῶν καὶ αἱ κατ' αὐτοῦ ἀντιρρήσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἡ Εκκλησία εἰς κατάστασιν ἱεραποστολῆς, Εγκυκλοπαίδεια τῆς Θεολογίας, Περὶ τὸ Πρωτεῖον τοῦ ἐπίσκοπου Ρώμης, Θεωρία ἀπαράδεκτοι περὶ τὴν Unam Sanctam, Αἱ μετὰ τὸ ἔργον τῆς Βατικανείου Συνόδου ὑποχρεώσεις μας, Θέματα διαλόγου μετὰ τῶν Ἀγγλικανῶν, Τὸ βασιλεῖον ἱεράτευμα κατὰ τὴν σύγχρονον διδασκαλίαν τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, κ.α*

²¹Λόγου χάρι: *Ἡ περὶ παραγωγῆς τῶν εἰδῶν τῆς ζωῆς ὑπόθεσις τοῦ Δαρβινισμοῦ ἀναλυομένη καὶ κρινομένη, αἰῶνας, Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ἐξ ἐπόψεως φιλοσοφικῆς, Ὁ Πνευματισμὸς, Ὁ χιλιασμὸς: Ἀναίρεσις τῶν ἀντιχρίστων διδασκαλιῶν τῶν Χιλιαστῶν, Μυστηριακαὶ θρησκευτὰ καὶ Χριστιανισμὸς, Μασσωνισμὸς καὶ Θεοσοφία. Απολογητικὲς Μελέτες 5 Τόμοι, Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, Ἡ ἠθικὴ τελειότης τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, Μυστικισμὸς- Αποφατισμὸς καταφατικὴ θεολογία: Α+Β Τόμοι.* Ειδικότερα βλ. Γ. Βλαντή, «*Το απολογητικὸ ἔργο του Παναγιώτη Τρεμπέλα*», στο «*Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ ἐπιστήμης και ιεραποστολῆς*», Ακαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, Θεολογικὲς προσωπογραφίαις -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.181-238

μελέτες του, όπου αυτά τα έργα συνετέλεσαν στην αναγέννηση της νεοελληνικής Θεολογίας και την αναζωπύρωση της λειτουργικής ζωής²².

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, σύμφωνα με τα παραπάνω, ο ακαδημαϊκός Θεολόγος Παναγιώτης Τρεμπέλας ως πολυμελής συγγραφέας δεν περιορίστηκε μόνο στην έρευνα ενός συγκεκριμένου κλάδου, αλλά εντρύφησε με την επιστημονική του ικανότητα σε όλους τους τομείς της Θεολογικής επιστήμης. Αυτό είχε ως συνέπεια να συγγράψει, σύμφωνα με τον Ευάγγελο Θεοδώρου, 170 δημοσιευμένα έργα ή ανάτυπα, 14 μεταφρασμένα βιβλία, 150 άρθρα σε διάφορες εγκυκλοπαίδειες και 1770 δημοσιεύματα σε περιοδικά²³. Η επίσημη καταγραφή των δημοσιευμάτων του, ηθικοδιδασκτικών και θεολογικών βιβλίων-μεταφράσεων-γραπτών κηρυγμάτων φτάνει στον τεράστιο και εκπληκτικό αριθμό 2035²⁴.

---

²² Η τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος πάλαι τε καὶ νῦν, *Ἡ γυνὴ ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ, Ὁ γάμος τῶν κληρικῶν, Ἀθήναι, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων καὶ τοῦ γάμου, Ανάτυπον ἐκ τῆς Θεολογίας, Ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, Ἡ γονυκλισία ἐν ταῖς Κυριακαῖς, Ἀθήναι, Ανάτυπον ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, Ἐκλογή ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ανατολῆς, Ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος, Μικρὸν Εὐχολόγιον (βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν): τόμ. Α', (περιλαμβάνει τὰς ἀκολουθίας μνήστρων καὶ γάμου, εὐχελαίου, χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, βαπτίσματος)· τόμ. Β', Ἀθήναι, (περιλαμβάνει τὰς ἀκολουθίας τοῦ μεγάλου ἀγιασμοῦ, τοῦ μικροῦ ἀγιασμοῦ, τῶν ἐγκαινίων, εὐχὰς ὄρθρου καὶ ἔσπερινου), Ἡ ἀκολουθία τοῦ μεγάλου ἀγιασμοῦ, Ἡ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἀγιασμοῦ, Τάξις καὶ ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων, Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Ἐσπερινου, Λειτουργικῶν πλανῶν ἔλεγχος, Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπισκόπων, Οἱ λαϊκοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, Ἡ θεία Εὐχαριστία κατὰ τὴν συνάρθρωσιν αὐτῆς πρὸς τὰ ἄλλα μυστήρια καὶ μυστηριοειδεῖς τελεταίς, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ανατολῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξον Λατρείαν μας. κ.α. Αναλυτικότερα για την λειτουργική εργογραφία του Παναγιώτη Τρεμπέλα βλέπε την εξαιρετική διπλωματική εργασία, Σ.Θ. Μητσόπουλου, «*Το λειτουργικό έργο του Παναγιώτη Τρεμπέλα (παρουσίαση-αποτίμηση)*», Α.Π.Θ Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2015, σ.43-57. Π. Καλαϊτζίδη, «*Ο Π. Τρεμπέλας ως εκδότης λειτουργικών κειμένων. Μία αξιολόγηση του έργου του*», ό.π., σ.123-159, και Π. Δ. Τζέρπου, «*Η συμβολή του Π. Ν Τρεμπέλα στην αναζωπύρωση της λειτουργικής ζωής στην Ελλάδα*», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.161-179.*

²³Μ. Ορφανού, «*Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως θεολογική προσωπικότητα*», ό.π., σ. 150.

²⁴Χ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2021, σ. 331

Την ραχοκοκαλιά των έργων του αποτελεί η τρίτομος δογματική, 1570 σελίδων, η οποία βραβεύτηκε από την ακαδημία Αθηνών και μεταφράστηκε και στην γαλλική γλώσσα²⁵. Αυτόν τον τρίτομο της Δογματικής τον συνέγραψε με φόβο Θεού, κόπο και μελέτη. Αυτό το εγχειρίδιο της Δογματικής, αποτελεί μέχρι και σήμερα αναμφισβήτητα κορυφαία συνεισφορά στην Δογματική επιστήμη της Ορθόδοξης Θεολογίας. Πιο αναλυτικά, στο έργο αυτό, ο συγγραφέας εξετάζει εξονυχιστικά τα δογματικά ζητήματα και προβαίνει στην συστηματική έκθεση της καθολικής δογματικής μαρτυρίας της Εκκλησίας. Βασική πηγή για αυτόν είναι η καθολική συμφωνία των Πατέρων (Consensus Patrum), δηλαδή της Αποστολικής παράδοσης και παράλληλα η Αγία Γραφή, όπως φαίνεται από την καταχώρηση πολυπληθών χωρίων της, και καθώς αποτελεί την βασική πηγή της Δογματικής²⁶.

Στην Θεολογική περίοδο του Τρεμπέλα, αυτό που διακρίνει το έργο του από τις υπόλοιπες δογματικές συγγραφές της περιόδου εκείνης είναι το στοιχείο της επαναανακάλυψης της Πατερικής Γραμματείας. Να διευκρινισθεί πως μέχρι σήμερα πολλές φορές υπάρχει ο προβληματισμός, αν η αναφορά του Καθηγητή Παναγιώτη Τρεμπέλα στους Πατέρες προσδίδει σ' ένα έργο τον ειδοποιό χαρακτήρα του ή το έργο τελικά έχει σχολαστικό χαρακτήρα, αλλά με πατερικό ένδυμα²⁷. Πάντως, ο ίδιος

---

²⁵Ε. Μπάστα, «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας. Αμυδρά σκιαγραφία» Παναγιώτης Τρεμπέλας: *Λέων της Ορθοδοξίας*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ. 88. . Dogmatique de l' Eglise Orthodoxe Catholique, trad. du grec par le p. Pierre Dumont OSB, Bruges (Editions du Chevetogne - Desclée de Brouwer) 1966-1968

²⁶Α. Θεοδώρου, «Ο Π. Ν. Τρεμπέλας ως διδάσκαλος της Ορθόδοξου δογματικής», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ. 45-46.

²⁷Σε αυτό το σημείο να υπογραμμισθεί πως υπάρχουν πολλές κριτικές και παρατηρήσεις που αφορούν το δογματικό έργο του Αειμνήστου Καθηγητή, οι οποίες από την μια πλευρά έχουν τεράστια θετική αποτίμηση και από την άλλη καλλιεργούν αρκετούς θεολογικούς προβληματισμούς για το πόνημα αυτού. Να ξεκαθαρισθεί, πως και οι δυο πλευρές αναγνωρίζουν σαφώς την πραγματικότητα η οποία είναι πως ο Τρεμπέλας ανήκει αναμφισβήτητα στις εξέχουσες θεολογικές μορφές και προσωπικότητες του 20ου αιώνα. Ειδικότερα, σύμφωνα με σύγχρονους ερευνητές της Θεολογίας των έργων του Τρεμπέλα, δημιουργείται μια άποψη πως σε γενικότερο βαθμό το έργο του Τρεμπέλα χαρακτηρίζεται από σοβαρές ελλείψεις και σημαντικές εκκρεμότητες με πολλά προβλήματα. Αυτό έχει ως συνέπεια το έργο του να αποπνέει ένα πνεύμα επαρχιωτισμού, καθώς δεν έλαβε τα τρέχοντα ερμηνευτικά και θεολογικά ρεύματα της εποχής του, όπως αναλογούσαν οι περιστάσεις. Όσον αφορά το έργο της δογματικής του, θεωρείται από πολλούς πως όλη η μεθοδολογία του έργου είναι δομημένη σύμφωνα με το κλασικό σχολαστικό πρότυπο. Όχι μόνο αυτό, αλλά το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αναπαράγει ένα

μετά- τριδέντειο δυτικό σχολαστικό προβληματισμό και για αυτό δεν υπήρξε επαρκές στην ερμηνευτική και υπαρξιακή επικαιροποίηση της ευαγγελικής και εκκλησιαστικής πίστης. Αναλυτικότερα, θεωρείται πως ο Τρεμπέλας σε αυτό το έργο υιοθετεί μια θεματολογική ατζέντα και έναν τρόπο παρουσίασης που ταυτίζεται με τις δογματικές αυτών που ανήκουν στο ρεύμα του νοησιαρχικού σχολαστικισμού και αυτό, καθώς αποσκοπούσε στην απόδειξη της αλήθειας της Βίβλου και των δογμάτων μέσω του λόγου και της επιστήμης. Ακόμα, δεν είναι λίγες οι παραπομπές και των τριών έργων του που περιέχουν ξενόγλωσσες δογματικές(κυρίως Προτεσταντικές) που οι περισσότερες ήταν ξεπερασμένες στην εποχή του. Αποτελεί γεγονός ιδιαίτερο και η χαρακτηριστική κριτική του Ορθοδόξου Επισκόπου Kallistos Ware για αυτό το έργο του Τρεμπέλα. Υποστηρίζει πως το έργο αυτό να μην αντικατοπτρίζει το πνεύμα της ελληνικής ακαδημαϊκής Θεολογίας τα τελευταία εβδομήντα χρόνια αλλά όχι την Θεολογία της Καθολικής Ορθόδοξης Δογματικής καθώς πρόκειται για ένα βιβλίο εμφαντικά δυτικού τύπου αφού όλη η διάταξη, όλη η θεματολογία και ο τρόπος χειρισμού κάθε θέματος έχουν ουσιαστικά την σφραγίδα της Δύσης. Για τέτοιου είδους αναφορές, κριτικές και αξιολογήσεις βλ. Χ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2021, σ.σ.333-336, σ.340-341, βλ. Ν. Ασπρούλη, *Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977). ό.π.*, σ.28 βλ. και σ.38-46, βλ. Δ. Μπαθρέλλου, *Η Δογματική του Π.Ν Τρεμπέλα, Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.244-256, βλ. Ε. Γκάνα, «Παναγιώτης Τρεμπέλας: Η σκιά της εποχής πάνω στο έργο ό.π., σ.364-366. Βλ. Kallistos- Timothy Ware, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2007,σ.228-230 και του ίδιου «*Eastern Churches Review Spring*» 1971 Volume III Nr4, σ.477-480. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν άνθρωποι, είτε εντός της Θεολογικής επικράτειας, είτε εκτός, οι οποίοι, όχι μόνο υπερασπίζονται, αλλά και επικροτούν το συγκεκριμένο δογματικό έργο του Τρεμπέλα. Θεωρείται πως αυτό το έργο αποτέλεσε το κορύφωμα της δογματικής θεολογικής συγγραφής του 20ου αιώνα. Αυτή η επικρότηση πήρε τέτοια διάσταση που ουκ ολίγες φορές μνημονεύτηκε η τρίτομη Δογματική του, όχι μόνο από τον Ορθόδοξο κόσμο, αλλά και από μέλη της ρωμαιοκαθολικής και της προτεσταντικής κοινότητας. Όσον αφορά την συνεχή χρήση ξένων δογματικών συγγραμμάτων ως πηγές στο έργο του Τρεμπέλα, διευκρινίζεται πως γινόταν πάντα με το κριτήριο του Ορθοδόξου πνεύματος και διδασκαλίας. Ακόμη, υποστηρίζεται πως όχι μόνο δεν εκφράζει και διατυπώνει μεθόδους σχολαστικισμού και δεν διατελεί υπό την επίδραση της δυτικής σκέψης και θεολογίας, αλλά αντίθετα προάγει και χαρακτηρίζει αυτό το έργο τον αγώνα του συγγραφέα για τον απεγκλωβισμό της Ορθόδοξης ακαδημαϊκής θεολογίας από αυτήν της σχολαστικής. βλ. Α.Κοτταδάκη, *Πνευματική και επιστημονική διαδρομή του Παναγιώτη Τρεμπέλα*, Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.55-57, και του ίδιου, «Ο κορυφαίος Διδάχος της Ελληνικής Ορθοδοξίας στον 20^ο αιώνα: Π. Ν. Τρεμπέλας» *Περιοδικό Ανάπλασις*, Τεύχος 449, Σεπτέμβριος 2010, σ. 136-140, βλ. Μητροπολίτης, Κυρηναίας Παύλος, «*Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως δογματικός Θεολόγος*», *Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ο Σωτήρ», Αθήνα 2010, σ. 205-214, βλ. Μ. Ορφανού, «*Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως θεολογική προσωπικότητα*», *Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της*

ο Τρεμπέλας μας ομολογεί πως αυτό το έργο του συνιστά καρπό του ζήλου του για την μελέτη των Πατέρων και παρουσιάζει την αυθεντική και αδιαμφισβήτητη δογματική έκθεση της πίστεως και διδασκαλίας της Ορθοδόξου παραδόσεως²⁸.

Σε όλα τα συγγράμματα του γίνεται αντιληπτή η περιρρέουσα ατμόσφαιρα των Πατέρων και συγκεκριμένα και το «γράμμα», αλλά και το «πνεύμα» τους. Είναι προφανές πως δεν ταυτίζει τα συγγράμματα των Πατέρων ως απλά μνημεία αξιοθαύμαστα του παρελθόντος, αλλά ως πηγή ρέουσα ύδωρ ζών²⁹. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο αξιοποίησε τον πλούτο της πατερικής σκέψης στην θεολογική του ενασχόληση αποσκοπώντας στο να εκφράζει συνεχώς το ευαγγελικό μήνυμα της σωτηρίας στο γλωσσικό ιδίωμα της Πατερικής Θεολογίας³⁰. Το μόνο σίγουρο είναι πως το έργο του Τρεμπέλα αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ιστορία της Θεολογίας, έχοντας πάνω του την βαριά την σκιά της εποχής που το γέννησε και αυτό υποδηλώνει ακριβώς τις προϋποθέσεις της πνευματικής ανθοφορίας³¹. Αυτοί οι καρποί οφείλονται στο γεγονός ότι η άσκηση της Θεολογίας δεν ήταν υπόθεση

Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ. 165-174, βλ. Α. Θεοδώρου, «Ο Π.Ν. Τρεμπέλας ως διδάσκαλος της Ορθοδόξου δογματικής», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ. 44-49 κ.α.

²⁸Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ.γ-δ

²⁹Η. Μουτσούλα, «Ο Π.Ν. Τρεμπέλας και οι Πατέρες της Εκκλησίας», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ. 50

³⁰Όσον αφορά αυτό το ζήτημα παρατηρείται μια πρωτοτυπία που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως μια αντίφαση των λεγομένων του. Ενώ ακολουθεί πιστά την Πατερική Γραμματεία, δεν είναι λίγες οι φορές που ασκεί κριτική σε εκπροσώπους της Πατερικής σκέψης, δηλαδή στους Πατέρες που στο σύνολό τους είναι αλάθητοι και ανυπέβλητοι εκφραστές της πίστεως, κανόνας και κριτήριο της Ορθοδοξίας. Αυτή η κριτική του Τρεμπέλα αποτελεί μια σπάνια περίπτωση ως ενός παραδοσιακού πανεπιστημιακού Θεολόγου. βλ. Ν. Ασπρούλη, «Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977). Ένας προ-νεωτερικός μετα-πατερικός Ορθόδοξος Θεολόγος του 20ου αιώνα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.33-35

³¹Ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά παραδείγματα μέσα από τα οποία αναδεικνύεται και επιβεβαιώνεται η πνευματική καλλιέργεια, αλλά και η εμβάθυνση της πίστεως μέσω των έργων αυτού του ταπεινού εργάτη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού ως προς τον απλό χριστιανικό λαό βλ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», «Εις μνημόσυνον, Π.Ν. Τρεμπέλας, Αμυδρά σκιαγραφία», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ. 126

διεκπεραιωτική, αλλά υπαρξιακή διακονία³² αφού ο Τρεμπέλας δεν συνέγραψε για την εξασφάλιση επιτυχούς σταδιοδρομίας, αλλά γιατί ποθούσε να αναμετρείται συνεχώς με τα προβλήματα της εποχής του και να φωτίσει ζωτικούς χώρους θεολογικού ενδιαφέροντος³³.

2α. Νικόλαος Ματσούκας(1934-2006). Αρχή και Διαδρομή

Ο αείμνηστος καθηγητής Νικόλαος Ματσούκας³⁴ γεννήθηκε στην Ξάνθη το 1934 και μεγαλώνοντας στον τόπο του, από την εφηβική του ηλικία εντρυφά στην γνώση των γραμμάτων, παρά τις δυσκολίες και αντίξοες συνθήκες της χαοτικής τότε περιόδου του ελληνοϊταλικού πολέμου και εκ των υστέρων της γερμανοβουλγαρικής κατοχής³⁵. Εκείνη την περίοδο, βρίσκεται σε μία διαρκή προετοιμασία για να πετύχει τον σκοπό του, που δεν ήταν άλλος από το να σπουδάσει στο Αριστοτέλειο

---

³²Γ. Βλαντή, «*Το απολογητικό έργο του Παναγιώτη Τρεμπέλα*», στο «*Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής*», Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ. 236

³³Χ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2021, σ. 332

³⁴Βλ. Ν. Ματσούκας, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003. Αυτή η βιβλιογραφία, αποτελεί κατευθυντήρια πηγή αυτής της ενότητας για την προσωπική ζωή και τα βιώματα του, το οποίο έγραψε μετά την αποχώρηση του από τα ακαδημαϊκά του καθήκοντα. Πιο συγκεκριμένα, αυτό το βιβλίο προέρχεται, όπως μαρτυρεί και ο ίδιος, από την αποθήκη της μνήμης του και από το προσωπικό του ημερολόγιο. Ο σκοπός του ήταν ξεκάθαρα να μην χαθούν σημαντικά γεγονότα, καθώς ήταν αγωνιστικός εναντίον του όποιου αφανισμού.

³⁵Γ. Μαρτζέλου, «*Προσωπογραφία του καθηγητή Νίκο Ματσούκα*», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Ματσούκα, Χαρίς και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλωχορίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 28

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης³⁶ την νομική επιστήμη. Παρόλα αυτά, όπως εξομολογείται ο ίδιος³⁷, μετά από μια περιπέτεια ξαφνικών προβληματισμών και συλλογισμών, αλλάζει ριζικά μέσα του τρόπο σκέψης και αποφασίζει να σπουδάσει εν τέλει Θεολογία, ανακαλύπτοντας τον προσωπικό του μύθο³⁸. Έτσι λοιπόν η σκέψη έγινε πραγματικότητα και αρχίζει να φοιτά στην Θεολογική σχολή του ΑΠΘ το 1954. Κατά την διάρκεια των θεολογικών του σπουδών εμπνέεται και συνεργάζεται με τους μεγάλους και αείμνηστους καθηγητές της Θεολογικής, τον Παναγιώτη Χρήστου και

---

³⁶Εκτός του μεγάλου του πόθου να σπουδάσει σε αυτό το μεγάλο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, πρωταρχική του επιθυμία που επιζητούσε να εκπληρώσει με το τελικό αντικείμενο των σπουδών του ήταν να βρει και να εντρυφήσει στην αληθινή και ουσιαστική γνώση που θα μπορούσε να αποτελέσει γι' αυτόν το στήριγμα σε ένα μετέωρο αίσθημα αβεβαιότητας που προξενεί η βίωση της εφήμερης πραγματικότητας. Γίνεται αντιληπτό και ξεκάθαρο πως το μόνο που τον απασχολούσε ήταν το κυνήγι αυτής της επιθυμίας και όχι αυτό του βιοπορισμού, είτε της λεγόμενης επαγγελματικής ανέλιξης ή αποκατάστασης. Η «Λογική» του Αριστοτέλη τον έκανε να καταλάβει πως υπάρχει κάτι το μόνιμο, το οποίο αυτό μάλιστα παριστάνεται με την αρχή της ταυτότητας $A=A$. Συγκεκριμένα βλ. . Ν. Ματσούκας, «*Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. σ. 18, 21

³⁷Για να αντιληφθεί ο αναγνώστης και να κατανοήσει την νοοτροπία, το πνεύμα και την ευθύτητα αυτού του μεγάλου ακαδημαϊκού Θεολόγου, είναι χρήσιμο να διευκρινισθεί πως ο ίδιος χρησιμοποιεί τον πρώτο ενικό, σεβόμενος όμως πάντοτε την αστική νοοτροπία του πληθυντικού ευγενείας. Παρόλο που πάρα πολλές φορές αυτό απετέλεσε σημείο επίκρισης, το χρησιμοποιεί καθώς μέσω του πρώτου ενικού δίνει έμφαση σε προσωπικά του βιώματα και πεποιθήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εξομολόγηση που κάνει αναφορικά με την ανατροπή της απόφασης του για τις σπουδές του. Ενώ είχε για μεγάλο χρονικό διάστημα μεγάλο ζήλο για την νομική επιστήμη, όλα αλλάξαν ξαφνικά κατά τη διάρκεια ενός περιπάτου στις λοφοσειρές των Ταξιαρχών. Για όλα τα παραπάνω και για περισσότερα Βλ. Ν. Ματσούκας, «*Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ.13, 29

³⁸Προκαλεί μεγάλη έκπληξη η αναφορά του Νίκου Ματσούκα στο πως αυτή η σκέψη του να σπουδάσει την Θεολογική επιστήμη του προκάλεσε τέτοιου είδους ερέθισμα που του άλωσε ολάκερη την ύπαρξη. Όλα τα ερεθίσματα που τον οδήγησαν στο να σπουδάσει Θεολογία, ήταν, κατά το νόμο της συγχρονικότητας, μοίρα ευλογημένη, καθώς αυτό θα αποτελούσε εργαλείο σωτηρίας για την ίδια του την ζωή. Επομένως, για αυτόν καθ' αυτόν, όλα αυτά τα γεγονότα δεν διαμορφώθηκαν μέσω τύχης ή κάποιας σύμπτωσης, αλλά ήταν έργο της Θείας Πρόνοιας. Συγκεκριμένα βλ. Ν. Ματσούκας, «*Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 30

τον Σάββα Αγουρίδη, οι οποίοι χωρίς καμία αμφιβολία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην επιστημονική του εξέλιξη³⁹.

Ακολουθεί μια τεράστια εξελικτική ακαδημαϊκή πορεία με αποτέλεσμα το 1960 να διορίζεται βοηθός και επιμελητής του Κ. Καλογήρου και κατά τα έτη 1962-1965, να μεταβαίνει στη Χαϊδελβέργη της Γερμανίας ως πανεπιστημιακός βοηθός, όπου και παρακολουθεί μαθήματα Βιβλικής και Συστηματικής Θεολογίας και Φιλοσοφίας. Το έτος 1965, υποστηρίζει την διδακτορική του διατριβή, με αποτέλεσμα να αναγορευτεί ως διδάκτορας της Θεολογίας. Στην συνέχεια, διεκδικεί ως υφηγητής την κενή έδρα της Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας στο ΑΠΘ με την μελέτη «Γένεσις και Ουσία του Ορθοδόξου Δόγματος»⁴⁰ η οποία περιείχε αντισχολαστικό χαρακτήρα και χαράχτηκε στο πλαίσιο της αντισχολαστικής ορθοδόξου δογματικής.

Με την ψήφιση του Ν. 1268/82 καταλαμβάνει και επισήμως την θέση του καθηγητή πρώτης βαθμίδας, την οποία υπηρέτησε με αφοσίωση επί είκοσι συναπτά χρόνια. Η ακαδημαϊκή του προσφορά και το ακαδημαϊκό του έργο στο ΑΠΘ

---

³⁹Είναι σημαντικό να διευκρινισθεί πως αυτοί οι δυο καθηγητές συντέλεσαν εξίσου καθοριστικά στην επίλυση ενός σημαντικού και σοβαρού προβλήματος που προέκυψε στην υγεία του Νικολάου Ματσούκα. Όσον αφορά το ακαδημαϊκό κομμάτι, από την μία πλευρά, η συνεργασία του Ματσούκα με τον Παναγιώτη Χρήστου προέκυψαν ορισμένα ανέκδοτα έργα του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά βλ. Π. Χρήστου, *Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1966 τόμος 2, ενώ από την άλλη πλευρά, στη συνεργασία του με τον Σάββα Αγουρίδη προέκυψε η διδακτορική του διατριβή βλ. Ν. Ματσούκας, «*Ο χαρακτήρας της αθανασίας κατά την Καινήν Διαθήκην εν σχέσει προς τα αντιλήψεις των ελληνιστικών μυστηρίων*», Θεσσαλονίκη 1965. Σε αυτό το σημείο να τονισθεί, πως ο Σάββας Αγουρίδης απετέλεσε τον φάρο για τις προπτυχιακές σπουδές του Ματσούκα στην Θεολογική Σχολή, καθώς ήταν το στήριγμά του, αλλά και το κίνητρο για να τον κερδίσει η Θεολογία σε επιστημονικό, ερμηνευτικό και προσωπικό επίπεδο. Αναλυτικότερα βλ. Ν. Ματσούκας, «*Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ.106 και του ίδιου «*Προσφορά και προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Παν. Θεσσαλονίκης*», Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία, *Σύναξη 63, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 1997*, σ. 10

⁴⁰Βλ. Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υφηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969

ανέρχονται σε περίπου 42 χρόνια⁴¹. Κατά την διάρκεια της ανιδιοτελούς προσφοράς του, χρημάτισε ως πρόεδρος του τμήματος Θεολογίας το 1984, όπου και επιτεύχθηκε η ενοποίηση των πέντε σπουδαστηρίων της Σχολής στην ενιαία βιβλιοθήκη. Εκτός αυτού, στην συνέχεια, το 1994-1997 διετέλεσε και Κοσμήτορας της εν λόγω σχολής, όπου και εργάστηκε πυρετωδώς για την με προσωπική του πρωτοβουλία οργάνωση της ενιαίας βιβλιοθήκης, αλλά ακόμη και την εισαγωγή και εφαρμογή νέων τεχνολογιών με μοναδικό σκοπό να αναδειχθεί η Θεολογική σχολή κέντρο των θεολογικών γραμμάτων και πολιτιστική αναφορά για το ΑΠΘ και τον Ορθόδοξο κόσμο⁴².

Κατά την διάρκεια της θητείας του στην πανεπιστημιακή κοινότητα δίδαξε στην ενιαία Θεολογική Σχολή και στο τμήμα Θεολογίας τα μαθήματα της Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, της Ιστορίας των Δογμάτων, της Δυτικής Θεολογίας αλλά και της Φιλοσοφίας. Το μάθημα της Δογματικής το δίδαξε επίσης και στο

---

⁴¹Γ. Μαρτζέλου, «Προσωπογραφία του καθηγητή Νίκο Ματσούκα», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Ματσούκα, Χάρης και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλωχορίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004, σ.29-31

⁴²Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να κάνουμε μια σπουδαία αναφορά. Ο Νίκος Ματσούκας στο συγγραφικό έργο που θα αναφέρουμε στο τέλος αυτής της παραπομπής, εξομολογείται, στο 14 κεφάλαιο με τίτλο «Η Βιβλιοθήκη», τον έντονο και διαρκή προβληματισμό του για την ανεπαρκή οργάνωση της Βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής. Πιο συγκεκριμένα, είχε την επιθυμία για μια σύγχρονη Βιβλιοθήκη μηχανοργανωμένη με τον πιο σύγχρονο ηλεκτρονικό εξοπλισμό για να διευκολύνει μια σωστή και μεθοδευμένη έρευνα, την αφομοίωση και παραγωγή γνώσεων και την καρποφόρα διδασκαλία. Είναι απόλυτη η θέση του πως ο κόσμος και το μέλλον της ανθρωπότητας έχει ανάγκη από την τεχνολογία και τα μηχανήματα και για αυτό εξέφραζε την αγάπη του και την συμπαράσταση του στους ανθρώπους που με σωστό φρόνημα επεδίωκαν την τεχνολογική πρόοδο καθαρά σε ανθρωπιστικό επίπεδο, καθώς επρόκειτο για έργο πολιτισμού. Παρ' όλη την αγωνία και την δράση του ως Κοσμήτορας για τον εκσυγχρονισμό της Βιβλιοθήκης, δεν διστάζει να αυτοχαρακτηριστεί ως «ηλεκτρονικά αναλφάβητος» και να παραδεχτεί την απέχθεια του προς τα μηχανήματα. Μέσα από αυτά τα στοιχεία, αντιλαμβάνεται κανείς την αξιόλογη και σπουδαία προσωπικότητα του Νίκου Ματσούκα. Για όλα τα παραπάνω βλ. Ν. Ματσούκας, «Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ.362-376. βλ. επίσης του ίδιου «Προσφορά και προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Παν. Θεσσαλονίκης», Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία, Σύνταξη 63, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1997, σ.12-13

Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της ίδιας Σχολής⁴³. Ενθυμούμενος τα ακαδημαϊκά του χρόνια, παρατηρεί ο ίδιος πως κάθε φάση της σταδιοδρομίας του, είχε την ιδιαίτερη μαγεία της. Χαίρεται κάθε στάδιο, το πέρασμά του δηλαδή από τις θέσεις του ως βοηθός σπουδαστηρίου και έδρας, επιμελητής και άμισθος υφηγητής, εντεταλμένος υφηγητής, καθηγητής εξ υφηγητών, αναπληρωτής καθηγητής επί θητεία, μόνιμος αναπληρωτής καθηγητής και εν τέλη μόνιμος καθηγητής πρώτης βαθμίδας επί είκοσι χρόνια, τα οποία αυτά στάδια «πότε καλλύνονταν και πότε κακύνονταν»⁴⁴.

Είναι απαραίτητο να τονισθεί πως ο Νίκος Ματσούκας εκτός από την Θεολογική επιστήμη ασχολήθηκε και με την Φιλοσοφία, την Λογοτεχνία, καθώς το ερευνητικό του ενδιαφέρον ήταν διαρκώς ζωντανό. Για αυτό τον λόγο, συνέταξε και αρκετές φιλοσοφικές μελέτες και διάφορα λογοτεχνικά έργα και ποιητικές δημιουργίες⁴⁵. Να διευκρινισθεί, πως με αυτά τα λογοτεχνικά έργα⁴⁶, ο Ματσούκας

---

⁴³Δ. Λιάλιου, «*Εργογραφία Νίκου Ματσούκα*», Σειρά: Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 37, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 7. Εδώ, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε πως ο Νίκος Ματσούκας ήταν της άποψης με πως πρέπει κάποια στιγμή να πραγματοποιηθεί η συγχώνευση των δύο τμημάτων της Θεολογικής Σχολής, αφού επιστημονικά και παραδοσιακά μία είναι η Θεολογία. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 170. Επίσης, να προστεθεί πως σύμφωνα με τον Ματσούκα, το 1983 με τον πανεπιστημιακό νόμο 1268/82 χάθηκε μια μεγάλη ευκαιρία τα Θεολογικά τμήματα να ενταχθούν στην φυσική τους κοίτη, στην Φιλοσοφική σχολή. Αν γινόταν αυτή η ένταξη, από το ένα μέρος η Θεολογία θα ξαναγινόταν βασίλισσα των ανθρωπιστικών επιστημών και από το άλλο θα διαλύονταν οι προκαταλήψεις των διανοουμένων εις βάρος της θεολογικής επιστήμης. Βλ. Ν. Ματσούκας, «*Το μέλλον της Θεολογίας ως ανθρωπιστικής επιστήμης*», *Περιοδικό Διαβάζω* 251, 1990, σ. 36

⁴⁴Ν. Ματσούκας, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ.219-220

⁴⁵Γ. Μαρτζέλου, «*Προσωπογραφία του καθηγητή Νίκο Ματσούκα*», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Ματσούκα, Χαρίς και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλωχορίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 32

⁴⁶Για την άποψη περί ιδεολογικοποίησης του Ματσούκα στα λογοτεχνικά κείμενα του, βλ. Χ. Σταμούλη, «*Θεολογία και Πολιτισμός στη θεολογική γενιά του '60*», «*Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του '60*», Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ. 702, 723

συστήνει την Θεολογία στη σκηνή του θεάτρου, της ζωής και του πολιτισμού⁴⁷, καθώς ταυτίζεται με την άποψη πως η Θεολογία αποτελεί ξεκάθαρα ένα πρόσφορο λιβάδι γενικότερα και για την τέχνη και την ποίηση⁴⁸, αφού η Θεολογία είναι η μοναδική αυτή καθ' αυτή που ερμηνεύει και αναδεικνύει ουσιαστικά την αλήθεια των πραγμάτων, είτε αφορά την φυσική, είτε την μεταφυσική πραγματικότητα⁴⁹.

Σε αυτό το σημείο, συνοψίζοντας τα παραπάνω, χρειάζεται να αναφέρουμε εν τάχει πως σε όλα τα έργα του Ματσούκα διακρίνεται έντονα το στοιχείο της οργανικής ενότητας μεταξύ φυσικού-μεταφυσικού-υπερφυσικού, αισθητού-νοητού και θεωρίας-πράξεως. Αυτά τα στοιχεία, τα προσαρμόζει με τέτοιο τρόπο στα κείμενά του για να αναδείξει την Θεολογία⁵⁰, δηλαδή την λατρευτική ζωή, τα μυστήρια της Εκκλησιαστικής Κοινότητας, το χριστιανικό ήθος, τα χαρίσματα και τα πάθη του ανθρώπου, και την Καλλιτεχνία⁵¹. Ταυτίζεται με την άποψη πως όσοι δεν μπορούν να αντιληφθούν αυτόν τον τρόπο και αυτήν την αλήθεια, δεν θα μπορέσουν να διακρίνουν την ομορφιά του αμαλγάματος ενός τεράστιου οικουμενικού πολιτισμού που διαμορφώνεται μέσα στην ασταμάτητη πορεία της ιστορίας⁵². Σύμφωνα με τον Ματσούκα, η Θεολογία «προσλαμβάνεται, ανακοινώνεται, διατηρείται και προάγεται μέσω μυρίων όσων μορφών τέχνης»⁵³, αφού ο πολιτισμός της Ορθοδοξίας δεν διαχωρίζει τα στοιχεία του ήθους και αισθητικής, της γνώσης και πράξης και εν τέλει της συμπεριφοράς και ομορφιάς⁵⁴.

---

⁴⁷Βλ. Δ. Λιάλιου, «*Εργογραφία του Καθηγητή Νίκου Ματσούκα*», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Ματσούκα, Χάρης και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλωχορίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004, σ.45

⁴⁸βλ. Ν. Ματσούκας, «*Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003,σ. 478

⁴⁹Ν. Ματσούκας, «*Το ζωντανό και δημιουργικό πνεύμα της Ορθοδοξίας*», *Αναλόγιον 3*, 2002, Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων & Κοζάνης, σ. 11

⁵⁰Λόγου χάρι Βλ. Ν. Ματσούκας, «*Θεολογία και Πολιτισμός*», *Καθ'οδόν 4*, Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, *Ιανουάριος-Απρίλιος 1993*, σ.43-47

⁵¹Ν. Ματσούκας, «*Μύθος και όραμα της επιστήμης*», Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, *Καθ'οδόν 2*, *Μάιος-Αύγουστος 1992*, σ.13-14

⁵²Α. Κεσελοπούλου, «*Επιδράσεις της Λογοτεχνίας στη Θεολογία του Νίκου Ματσούκα*», στο *Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Ματσούκα, Χάρης και Αντίδοσις*, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλωχορίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004,σ.185

⁵³Ν. Ματσούκα, «*Πολιτισμός Αύρας Λεπτής*», ό.π., σ. 378

⁵⁴Ν. Ματσούκας, «*Πολιτισμός Αύρας Λεπτής*», ό.π., σ. 374

Πριν ανατρέξουμε στην εργογραφία του Νίκου Ματσούκα, να αναφέρουμε τον ρόλο του ως καθηγητή και δασκάλου, που ήταν ένας και μοναδικός, δηλαδή η γνωριμία των μαθητών με την ελληνορθόδοξη παράδοση που γέννησε τα τεράστια μνημεία του ελληνορθόδοξου πολιτισμού⁵⁵. Πιο συγκεκριμένα, ως έμπειρος δάσκαλος επί δεκαετίες στο ΑΠΘ απέρριπτε κατηγορηματικά το πρότυπο του αυστηρού και εξουσιαστικού δασκάλου, καθώς ο πραγματικός ρόλος του δασκάλου, γι' αυτόν, ήταν ο άριστος συνδυασμός της καθοδήγησης και της αυτοδιδασκαλίας, προτρέποντας σε μια τέτοια πορεία και τους μαθητές του⁵⁶. Όσον αφορά τα θέματα της παιδείας⁵⁷, μαρτυρεί ο ίδιος το πώς βίωσε προσωπικώς την διελκυστίδα του μανιχαϊσμού στην πανεπιστημιακή κοινότητα από τους συντηρητικούς και από τους προοδευτικούς. Η διαφορά μεταξύ αυτών των δυο⁵⁸, ήταν η διαφορετική και λανθασμένη εργαλειοποίηση της παράδοσης, καθώς η νέα τάση των προοδευτικών να αλλοιώνουν και να πολεμούν την παράδοση, έδωσε χώρο στους συντηρητικούς να την καπηλεύονται⁵⁹. Το πνεύμα του μανιχαϊσμού, το θεωρεί ως έναν καρκίνο της νεοελληνικής κοινωνίας, αφού ο ίδιος σε όλα τα έργα του ασπάζεται με σαφήνεια και ακρίβεια τον αντιμανιχαϊσμό της πατερικής θεολογίας, υποστηρίζοντας με έμφαση ότι στα πράγματα και στα γεγονότα της ζωής και της συνολικής ιστορίας τίποτα δεν είναι απολύτως εξαχρησμένο και τίποτα απολύτως εξιδανικευμένο⁶⁰.

---

⁵⁵Γ. Μαρτζέλου, «Προσωπογραφία του καθηγητή Νίκο Ματσούκα», ό.π., σ. 36

⁵⁶βλ. Ν. Ματσούκας, «Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ.129-131, 293-294

⁵⁷Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. Ν. Ματσούκας, «Περί το εκπαιδευτικόν πρόβλημα» *Θρακικά χρονικά, Τεύχος 2, Φεβρουάριος 1961*, σ.103-106 και του ίδιου βλ. «Η έρευνά μας για την παιδεία. Περί το εκπαιδευτικόν πρόβλημα Β'», *Θρακικά χρονικά, Τεύχος 4, Αύγουστος 1961*, σ.208-211 και βλ. «Κρίσεις και σκέψεις. {Επιστολή 1}, *Θρακικά χρονικά, Τεύχος 6, Απρίλιος 1962*, σ.63-64

⁵⁸Ν. Ματσούκας, *Μυστήριον επί των ιερῶς κεκοιμημένων καί ἄλλα μελετήματα*, ό.π., σ.110-111

⁵⁹Ν. Ματσούκας, *Νεοελληνικός Πολιτισμός και Διανόηση*, ό.π., σ. 16

⁶⁰Ν. Ματσούκας, «Νεοελληνικής διανόησης και θεολογίας παραλειπόμενα», *Αναλόγιον 6, 2003*, Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων & Κοζάνης, σ. 19

2 β. Εργογραφικές διευκρινίσεις

Ως προπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας στο ΑΠΘ 2015-2019⁶¹, άκουγα από συγκεκριμένους μου καθηγητές να μνημονεύουν συνεχώς το Θεολογικό και ακαδημαϊκό έργο του αιμνήστου Νίκου Ματσούκα. Για να είμαι ειλικρινής, όντας πολύ ελάχιστος και σε ακαδημαϊκό-κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο, δεν μπορούσα να καταλάβω για ποιόν λόγο τον μνημόνευαν τόσο πολύ. Εκτός αυτού, στα υποχρεωτικά, αλλά και στα επιλεγόμενα μαθήματα υπήρχε ουκ ολίγες φορές η διανομή δικών του βιβλίων στους φοιτητές. Από εκείνη την στιγμή και έπειτα συνειδητοποίησα την συμβολή αυτού του μεγάλου καθηγητή στην Θεολογική σχολή και εκ των υστέρων άρχιζα να εισέρχομαι σιγά-σιγά στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της θεολογίας του. Πρόκειται για έναν συγγραφέα χαρισματικό, πολυγραφότατο και πολυπράγμονα καθώς συνέγραψε αμέτρητα επιστημονικά άρθρα, κείμενα και βιβλία. Σε όλα του τα έργα διακρίνεται η αυθεντικότητα του καθώς ξεκαθάριζε πάντοτε πως δεν πρέπει να γράφει κανείς βιβλία, αν δεν επιχειρεί να ανοίξει κεφάλια⁶².

Πρώτα από όλα, το πλούσιο συγγραφικό του έργο έχει ως κέντρο την Δογματική διδασκαλία και πίστη της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Μέσα σε αυτό ανιχνεύεται η παράδοση, η ιστορία και ο πολιτισμός της ελληνικής οικουμενικότητας. Για αυτό το λόγο, δεν αποτελεί διόλου τυχαίο γεγονός η ενασχόληση του με την παραδοσιακή λογοτεχνία⁶³. Η λογοτεχνική του δραστηριότητα⁶⁴ αποτελείται από αρκετές μεταφρασμένες λογοτεχνικές βιογραφίες

---

⁶¹Να υπογραμμισθεί πως εδώ και τρία χρόνια με βάση το «ΦΕΚ 5710/24-12-2020» το τμήμα μετονομάστηκε σε «**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**»

⁶²Ν. Ματσούκας, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 13

⁶³Δ. Λιάλιου, *Εργογραφία Νίκου Ματσούκα*, ό.π., σ. 8

⁶⁴Αναλυτικότερα για το λογοτεχνικό έργο του Νίκου Ματσούκα βλ. Ν. Ματσούκας, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη

του Franz Kafka, από τρία πεζογραφήματα και ένα βιβλίο με τίτλο «Ο θαμπός καθρέφτης»⁶⁵ το οποίο βασίζεται σε μικρά δοκίμια και ποιήματα. Επίσης, οι μεταφράσεις συνεχίστηκαν και ανανεώθηκαν είτε σε θεολογικά είτε σε φιλοσοφικά είτε σε λογοτεχνικά έργα⁶⁶. Αντιλαμβάνεται κανείς πως είναι αδύνατο να παραθέσουμε τον ευρύ κατάλογο όλων των έργων του⁶⁷ και για αυτόν τον λόγο θα περιοριστούμε εν τάχει σε κάποια από τα θεολογικά και φιλοσοφικά του έργα και στην αναφορά εξ αυτών⁶⁸.

Επί των πλείστων έργα του, συγκαταλέγονται σε συγκεκριμένη επιστημονική περιοχή δηλαδή στον χώρο της δογματικής και συμβολικής Θεολογίας. Αρχικά, στο συγγραφικό έργο που αναφέραμε και πιο πάνω «Γένεσις και ουσία του ορθόδοξου δόγματος» κάνει ουσιαστική μετάβαση από το βιβλικό κόσμο στη «συστηματική Θεολογία». Επιχειρεί σε αυτό το έργο τον προσδιορισμό του δόγματος στην Ορθόδοξη παράδοση και από τον ιστορικό χαρακτήρα του δόγματος, οδηγείται στον ιστορικό χαρακτήρα του μυστήριου της Θείας Οικονομίας. Έτσι, καταφέρνει να διατυπώσει με ακριβής έμφαση την αποκάλυψη του Θεού στην κτίση και στην ιστορία⁶⁹.

Το τετράτομο δογματικό έργο, «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α, Β, Γ, Δ⁷⁰» του Ματσούκα αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο στην πανεπιστημιακή

2003,σ.284-292 και όλα τα λογοτεχνικά συγγράμματα του βλ. Δ. Λιάλιου, *Εργογραφία Νίκου Ματσούκα*, ό.π., σ. 28-30 βλ. και το λογοτεχνικό περιοδικό: *Θρακικά χρονικά βλ. Τεύχη 44-45*, τα οποία περιλαμβάνουν 7 ποιήματα του Νίκου Ματσούκα.

⁶⁵Ν. Ματσούκας, *Ο Θαμπός Καθρέφτης*, ό.π., σ. 46.

⁶⁶Όσον αφορά τα μεταφρασμένα έργα του βλ. Δ. Λιάλιου, *Εργογραφία Νίκου Ματσούκα*, Σειρά: Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 37, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1998, σ.35-37.

⁶⁷Λεπτομερής ανάλυση και στοιχειώδης αναφορά για όλα τα συγγραφικά έργα του Νίκου Ματσούκα βλ. Ν. Κότσαπα, «*Παράδοση και ανανέωση στο έργο του Νίκου Ματσούκα*», *Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 2020.

⁶⁸Για όλη του την θεολογική και φιλοσοφική συγγραφή βλ. Δ. Λιάλιου, *Εργογραφία Νίκου Ματσούκα*, ό.π., σ.11-28

⁶⁹Ν. Κότσαπα, «*Παράδοση και ανανέωση στο έργο του Νίκου Ματσούκα*», ό.π., σ. 20-21

⁷⁰Βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-1 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, βλ. *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, βλ. *Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ &

κοινότητα και όχι μόνο καθώς συνδύασε την σύγχρονη επιστημονική θεολογική έρευνα με την φιλοσοφία. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτά τα βιβλία διακρίνεται η ανατροπή της σχολαστικής Δογματικής και των αλλότριων επιδράσεων της, αφού εφάρμοσε με ακρίβεια την πατερική μεθοδολογία για την ερμηνεία της εκκλησιαστικής πίστεως. Ο Ματσούκας κατέβαλλε πολλές προσπάθειες να επανεντάξει όλα τα επιμέρους μέρη και κεφάλαια της Δογματικής στην αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού, στην κτίση και την ιστορία ερμηνεύοντας το ενιαίο μυστήριο της Θείας Οικονομίας, υπό το πρίσμα της μίας, συνεχούς και αδιάκοπης εκκλησιαστικής παραδόσεως, δηλαδή την πίστη και την ζωή των Προφητών, των Αποστόλων και όλων των Αγίων. Σε όλα του τα δογματικά συγγράμματα διακρίνεται η άποψη πως η Δογματική είναι φορέας της χαρισματικής διακονίας απορρίπτοντας όχι μόνο την αυτοτέλεια και την απομάκρυνση της από την πίστη και από την ίδια την ζωή του Εκκλησιαστικού σώματος, αλλά και από τον απογαλακτισμό της από την παράδοση και εμπειρία της Εκκλησίας σε ολόκληρη την ιστορία της⁷¹.

Σε τέτοιου δογματικού πλαισίου βρίσκονται και άλλα Θεολογικά συγγράμματα λόγου χάρη «Θεολογία, Κτισιολογία, Εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον⁷²», «Φιλοσοφία και δογματική διδασκαλία του Ιωάννου Δαμασκηνού⁷³», «Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή⁷⁴», «Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία στην εξαήμερο του Μ. Βασιλείου⁷⁵», «Το πρόβλημα του

ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016 βλ. *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Δ': ο σατανάς*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-4 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016.

⁷¹Β.Τσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας: "Κατά τὰς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καὶ τὴς Ἐκκλησίας εὐσεβὲς φρόνημα"*, Εκδ. Ostrakon Publishing, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017, σ. 54

⁷²Βλ. Ν. Ματσούκας, *Θεολογία, Κτισιολογία, Εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον: Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας*, ό.π., σ. 67.

⁷³Βλ. Ν. Ματσούκας, «Φιλοσοφία και δογματική διδασκαλία του Ιωάννου Δαμασκηνού», εν *ΕΕΘΣΠΘ 14* 1969, σ.253-324 και βλ. Ιωάννου Δαμασκηνού «*Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως Κείμενο-Μετάφραση, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκου Ματσούκα*», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-15, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 69

⁷⁴Βλ. Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014

⁷⁵Βλ. Ν. Ματσούκας, *Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-7 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016

κακού⁷⁶», τα οποία αποτελούν απαύγασμα Πατερικής Θεολογίας . Εκτός αυτών, ως γνώστης και της ετερόδοξης θεολογίας, συνέγραψε τα έργα «Ο Προτεσταντισμός⁷⁷», «Οικουμενική Κίνηση⁷⁸», «Οικουμενική Θεολογία⁷⁹» τα οποία πρόκειται για μια τεράστια θεολογική και οικουμενική παρακαταθήκη. Εξίσου καθοριστική συμβολή στον χώρο της Θεολογίας αποτελεί η μελέτη «Ορθοδοξία και Αίρεση στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα» όπου αποβλέπει ουσιαστικά στην ερμηνεία της ζωντανής ιστορικής παράδοσης του περιεχομένου της αποκάλυψης με συμπέρασμα πως η κοινότητα της Εκκλησίας μέσω των χαρισματικών φορέων ζει την αποκάλυψη εμπειρικά ως πείρα των Θεοφανειών μέσα στην κτίση και στην ιστορία⁸⁰.

Επιπρόσθετα, το έργο του με τίτλο «Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, Σημεία-νοήματα-αποτυπώματα» απόδωσε καρπούς βιβλικής μελέτης καθώς αναδεικνύει ο συγγραφέας την συναλληλία της ιστορικής και οργανικής συνέχειας μεταξύ βιβλικής και χαρισματικής θεολογίας μέσα στην εκκλησιαστική κοινότητα⁸¹.

Τέλος, από τα αναρίθμητα μνημειώδες συγγραφικά έργα, συγκαταλέγονται και αυτά της φιλοσοφίας. Χαρακτηριστικά ερευνητικά συγγράμματα με φιλοσοφικό κύρος είναι «Νεοελληνικός πολιτισμός και διάνοηση⁸²», «Ιστορία της Φιλοσοφίας, Αρχαίας Ελληνικής-Βυζαντινής-Δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία⁸³», «Λόγος και Μύθος με βάση την αρχαία Ελληνική φιλοσοφία⁸⁴»,

---

⁷⁶Βλ. Ν. Ματσούκας, *Το πρόβλημα του κακού: Δοκίμιο πατερικής θεολογίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-13 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017

⁷⁷Βλ. Ν. Ματσούκας, *Ο Προτεσταντισμός*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-8, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 38

⁷⁸Βλ. Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Κίνηση: Ιστορία-Θεολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-12, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 89

⁷⁹Βλ. Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της χριστιανικής πίστης. Προϋποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-11, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016

⁸⁰Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-14, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 7

⁸¹Ν. Ματσούκας, *Παλαιάς και Καινής Διαθήκης: Σημεία-νοήματα-αποτυπώματα*, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 17

⁸²Βλ. Ν. Ματσούκας, *Νεοελληνικός Πολιτισμός και Διάνοηση*, Σειρά Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-58, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006

⁸³Βλ. Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής - Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής Με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-6, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016

«Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας με παράρτημα το σχολαστικισμό του δυτικού Μεσαίωνα⁸⁵». Σε ολόκληρη την φιλοσοφική συγγραφική δραστηριότητα, ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει πως η φιλοσοφία, σύμφωνα με την δική του ερευνητική οπτική, είναι μεταεπιστήμη. Σύμφωνα με αυτόν, η φιλοσοφία ως μεταεπιστημη καλλιεργήθηκε για πρώτη φορά στο χώρο του αρχαίου Ελληνισμού και δεν έχει κάποια εξειδικευμένα και μικροσκοπική ματιά αλλά νοηματική και μακροσκοπική⁸⁶. Πιο συγκεκριμένα, ενώ η φιλοσοφία είναι σύμφυτη με τις επιμέρους ειδικές επιστήμες, ως μεταεπιστήμη γίνεται εξεταστικό και εποπτικό μάτι μίας ευρύτερης πραγματικότητας με σκοπό να αλατίζει και σηματοδοτεί την κάθε γνώση και να προσδίδει σε αυτήν αξιόλογους και ανάλογους χαρακτήρες⁸⁷.

---

⁸⁴Βλ. Ν. Ματσούκας, *Λόγος και μύθος: Με βάση την αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Σειρά:Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-12, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1997

⁸⁵Βλ. Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001

⁸⁶Ν. Ματσούκας, *Νεοελληνικός Πολιτισμός και Διανόηση*, Σειρά Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-58, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 11

⁸⁷Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. σ. 21-22

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β. ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΒΑΣΙΚΩΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ: ΚΟΙΝΑ ΣΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΕΙΣ

1. Η θεολογία ως επιστήμη και η διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων

1α. Η Θεολογία ως επιστήμη

Οι δυο θεολόγοι, διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό, είτε ως προς την ανάπτυξη και ανάλυση του ορισμού περί θεολογίας, είτε ως προς και την διάκριση των επιστημών. Από την μία πλευρά, ο Τρεμπέλας, ασπάζεται και υιοθετεί τον διαχωρισμό των επιστημών σε θεωρητικές και θετικές, συγκαταλέγοντας την θεολογία και στις δύο κατηγορίες, χρησιμοποιώντας τις απόψεις ξένων Θεολόγων και συγκεκριμένα του Γερμανού καλβινιστή Friedlich Schleiermacher(1768-1834) και εξίσου του Γερμανού λουθηρανού Rübiger(1811-1891). Από την άλλη όπως θα δούμε και ύστερα, ο Ματσούκας χρησιμοποιεί την «διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων»⁸⁸ διακρίνοντας τις επιστήμες με βάση το επιστητό που ερευνούν, αφού θεωρεί τον παραπάνω διαχωρισμό του Τρεμπέλα ως αδύνατο.

Αρχικά, ο Τρεμπέλας αποσαφηνίζει ότι η λέξη «επιστήμη» προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα «επίστασθαι», το οποίο σημαίνεται ως η βαθύτερη γνώση ενός αντικειμένου ή φαινομένου. Δεν πρόκειται για μία επιπόλαιη και εξωτερική γνώση, αλλά για την γνώση που εισχωρεί μέχρι την κατανόηση του λόγου αιτίας του

---

⁸⁸Βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄, Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ.137-180

φαινομένου ή του αντικειμένου⁸⁹. Όσον αφορά την Θεολογία τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ο όρος «θεολογία» δήλωνε την διδασκαλία περί της Αγίας Τριάδος ή περί της Θεότητας του Λόγου. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά και η προσωνομία «Θεολόγου» στον Ευαγγελιστή Ιωάννη και στον Άγιο Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό, καθώς από την μία αναφέρεται η διδασκαλία περί Θεού Λόγου στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και από την άλλη ο Άγιος Γρηγόριος υπερασπίστηκε σθεναρά την διδασκαλία περί της Θεότητας του Λόγου έναντι των αρειανικών ερίδων. Υπό αυτή την έννοια λοιπόν, ο σχολαστικός θεολόγος και φιλόσοφος Αβαιλάρδος (1079-1042) εξέλαβε με τον ίδιο τρόπο αυτόν τον όρο όταν έγραφε δυο βιβλία σχετικά περί Αγίας Τριάδας «Introductio in Theologiam» και «Theologia Christiana⁹⁰». Εκ των υστέρων όμως, ενώ ο όρος αυτός σχετιζόταν περί Θεού και περί των θείων πραγμάτων λόγου, χρησιμοποιήθηκε υπό ευρύτερη έννοια με αποτέλεσμα να διακριθεί από τους σχολαστικούς η φυσική Θεολογία (Theologia naturalis) από αυτήν την εξ αποκαλύψεως(Theologia revelata)⁹¹.

Ο Τρεμπέλας, υπογραμμίζει πως από τον 18^ο αιώνα και ύστερα ο όρος Θεολογία ορίστηκε ως η επιστήμη η οποία περιλαμβάνει όλους τους κλάδους της γνώσης που ανήκουν στην έρευνα του Χριστιανισμού⁹². Ουσιαστικά, νοείται ως η επιστήμη του Χριστιανισμού όπως βιώθηκε και αναπτύχθηκε στην Εκκλησία και δια της Εκκλησίας, αλλά και ως επίδραση στα άτομα και στην ανθρωπότητα ως παράγων θρησκευτικής και ηθικής ανακαίνισης και ως δημιουργός ενός νέου σοβαρού και αξιόλογου πολιτισμού. Θεολογία είναι η επίγνωση και διαφώτιση της περί του Χριστιανισμού συνειδήσεως της Εκκλησίας, διότι αποτελεί την ιερή εστία του Χριστιανισμού⁹³. Αντικείμενο της είναι ο Χριστιανισμός ως διδασκαλία, βίωμα και ιστορικό γεγονός που συνεχίζει να επιδρά σε ολόκληρη την οικουμένη εδώ και 20 αιώνες. Να διευκρινιστεί, ότι η Θεολογία δεν εξετάζει μόνο το διδακτικό και

---

⁸⁹Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1964, σ.133

⁹⁰Βλ. P. Abaelardus, *Theologia Christiana*, Εκδ.CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014

⁹¹Π. Τρεμπέλας, «Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας», Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1964, σ.135

⁹²Α. Μαρά, *«Αποφατική και Καταφατική Θεολογία στους Πατέρες», Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά. Θεολογία και φιλοσοφία στην εποχή των Πατέρων*, Τόμος Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ. 306

⁹³Π. Τρεμπέλας, «Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας», ό.π., σ.135

δογματικό περιεχόμενο της αλήθειας της χριστιανικής αποκάλυψης, αλλά και τον Χριστιανισμό ως ιστορική πραγματικότητα και την επίδραση του στην αναγέννηση και τον εκπολιτισμό της ανθρωπότητας⁹⁴.

Ο Τρεμπέλας αναφέρεται στον Friedlich Schleiermacher, ο οποίος ασπάζεται την άποψη ότι η θεολογία κατατάσσεται μεταξύ των θετικών επιστημών λόγω του πρακτικού της χαρακτήρα. Αρχικά, ο Schleiermacher χωρίζει την θεολογία από το θρησκευτικό συναίσθημα⁹⁵ και την συνδέει με την Εκκλησία και τον Χριστιανισμό ως ιστορικές πραγματικότητες, οι οποίες έχουν πρακτικά ζητήματα προς λύση. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις φαίνεται πως η θεολογία καθορίζεται από το σύνολο εκείνων των προσόντων και τεχνικών κανόνων, μέσω της απόκτησης και της άσκησης των οποίων καθίσταται αναγκαία για την αρμονική καθοδήγηση και διακυβέρνηση της Εκκλησίας. Ουσιαστικά, η Θεολογία, σύμφωνα με τον Schleiermacher, εξυπηρετεί πρακτικό σκοπό και τάσσεται μεταξύ των θετικών επιστημών, αφού αποβλέπει στην ορθή διακυβέρνηση της Εκκλησίας και στην ηθική τελειοποίηση των πιστών που είναι η κατάκτηση της αιώνιου μακαριότητας⁹⁶. Επίσης, ο Τρεμπέλας αναφέρει ότι ο Schleiermacher απέδειξε ότι η Θεολογία ερευνά την θρησκεία, η οποία έχει την αρχή της στα ενδότερα βάθη της ανθρώπινης φύσης.

Επομένως, η Θεολογία ασχολείται με τον Χριστιανισμό, ο οποίος είναι όμως η ύψιστη αποκάλυψη και η τελειότατη μορφή της θρησκείας. Ο Χριστιανισμός διαφυλάσσεται ως ιερά παρακαταθήκη και βιώνεται μέσα στην Εκκλησία⁹⁷, η οποία

---

⁹⁴ό.π., σ.136

⁹⁵Σύμφωνα με τον Schleiermacher, εκείνο που στην πράξη ενώνει τα αποσπασματικά στοιχεία, παρέχοντας την γνώση της συνολικής πραγματικότητας είναι το συναίσθημα (Abhängigkeitsgefühl), θεωρώντας ότι η θρησκεία δεν είναι έκφραση του λόγου (Vernunftreligion), αλλά μίας αποκάλυψης (Offenbarungsreligion) διαμέσου του συναισθήματος. Ακόμη, για προβληματισμούς λ.χ. ποια αποκάλυψη είναι αληθινή, ποια η δυνατότητα της πίστης κ.λ.π. αποτελούν για τον Schleiermacher παιδικές ενέργειες των μεταφυσικών φιλοσόφων και των ηθικολόγων της θρησκείας. Για περισσότερα βλ. Friedlich Schleiermacher, *Über die Religion Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern: Mit einer Einleitung herausgegeben von ANDREAS ARNDT*, Philosophische Bibliothek Band 563, εκδ. Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg 2004, σ. 97-104.

⁹⁶Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, ό.π., σ.137

⁹⁷Σε αυτό το σημείο να τονισθεί πως ο Τρεμπέλας ισχυρίζεται πως όσο υπάρχει η χριστιανική Εκκλησία τόσο θα υπάρχει και η Χριστιανική Θεολογία, καθώς ταυτίζει την επιστήμη της Θεολογίας με την επιστημονική αυτοσυνείδηση της Εκκλησίας. Αναλυτικότερα βλ. Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, ό.π., σ.145-150

αποτελεί κατά τον Τρεμπέλα θεοσύστατο οργανισμό και διεισδύει σε όλες τις σφαίρες του κοινωνικού και πολιτικού βίου των πολιτισμένων λαών⁹⁸. Υπό αυτή την προοπτική, ο Schleiermacher συνδέει την Θεολογία με το καθίδρυμα της Εκκλησίας συμβάλλοντας στο να αναγνωρισθεί η Θεολογία ως επιστήμη και να κατέχει μία σπουδαία θέση στον κύκλο και στην χορεία των επιστημών⁹⁹. Επομένως, η Θεολογία και αποβλέπει σε πρακτικό σκοπό, αλλά και γενικότερα πρόκειται για μία επιστήμη προς πράξη (scientia ad praxim)¹⁰⁰.

Εκτός αυτού, ο Τρεμπέλας αναφέρεται και στον Rübiger ασπαζόμενος την άποψη του πως η Θεολογία δεν είναι θετική επιστήμη μόνο λόγω του πρακτικού της χαρακτήρα. Ο Rübiger ισχυρίζεται πως η Θεολογία έχει ως αντικείμενο τον Χριστιανισμό ως ιστορική θρησκεία και πραγματικότητα. Ειδικότερα, δεν παρέχει από μόνη της το υπό διερεύνηση αντικείμενο, όπως πχ συμβαίνει στην φιλοσοφία, αλλά το έχει ως ιστορικό ή φυσικό δεδομένο. Επομένως, η Θεολογία εντάσσεται στις θετικές επιστήμες όπως είναι λ.χ. η Γλωσσολογία και η Ιστορική επιστήμη, αλλά διαφοροποιείται από αυτές και τις υπόλοιπες θετικές επιστήμες, αφού το υποκείμενο της δεν είναι μόνο ιστορικά δεδομένο, αλλά και ιστορικά αποκαλυμμένο λαμβάνοντας το από εξωτερικής τίνος αυθεντίας¹⁰¹.

Ο Rübiger θεωρεί ότι ανεξαρτήτως του πρακτικού σκοπού τον οποίο επιδιώκει η Θεολογία, διαπραγματεύεται και διερευνά επίσης τις πνευματικές αλήθειες που φανερώθηκαν με υπερφυσική θεία αποκάλυψη στους πιστούς και υπέρκειται της ανθρώπινης κατάληψης και αντίληψης. Αυτό αποτελεί ακόμη έναν λόγο για να καταχωρηθεί η Θεολογία επίσης και στα πλαίσια των θεωρητικών επιστημών. Η διαφορά όμως με τις άλλες θεωρητικές επιστήμες έγκειται στο γεγονός ότι οι λύσεις των προβλημάτων που εμφανίζει και παρουσιάζει ο αισθητός κόσμος παρέχονται έτοιμες εκ θείας Αποκαλύψεως, όπου αποκαλύπτονται στους οφθαλμούς της ψυχής εφόσον καταυγάζονται υπό το φως της πίστεως. Με αυτόν τον τρόπο, ο Rübiger ισχυρίζεται πως η Θεολογία παρουσιάζεται όχι μόνο ως επιστήμη θεωρητική, αλλά και ως επιστήμη πίστεως¹⁰².

---

⁹⁸ό.π., σ.136

⁹⁹ό.π., σ.137

¹⁰⁰ό.π., σ.138

¹⁰¹ό.π., σ.138

¹⁰²ό.π., σ.139

Με βάση όλα τα παραπάνω, δημιουργείται ένας προβληματισμός σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, σχετικά με το αν η Θεολογία έχει την δυνατότητα να διεκδικήσει μία θέση μεταξύ των επιστημών κατά την θεωρητική πλευρά βασιζόμενη στην υπερφυσική αποκάλυψη και εξαρτώμενη από την θεία αυθεντία. Πρώτα από όλα, ο Τρεμπέλας υπογραμμίζει πως όλες οι θεωρητικές επιστήμες, εκτός του ότι διαθέτουν αυθεντία και πίστη που είναι όροι και προϋποθέσεις, έχουν φραγμούς στην ελευθερία της έρευνας, με αποτέλεσμα κάποια αξιώματά τους να μην μπορούν να ανατραπούν. Επομένως, εξηγεί ο Τρεμπέλας πως η μόνη και ουσιώδης διαφορά μεταξύ Θεολογίας και των υπόλοιπων επιστημών έγκειται στο γεγονός ότι η αυθεντία στην Θεολογία μέσω της υπερφυσικής θείας αποκάλυψης είναι ο ίδιος ο αλάθητος Θεός¹⁰³. Επιπρόσθετα, ξεκαθαρίζει πως η πίστη είναι το ζητούμενο της Θεολογίας και όχι η ευπιστία¹⁰⁴. Αναλυτικότερα, αποσαφηνίζει ότι η λογική ιδιότητα του ανθρώπου, δηλαδή το λογικόν, το οποίο είναι δώρο του Θεού, δεν τον καθιστά άβουλο και δεν είναι ούτε δεσμευμένη, ούτε υποδουλωμένη η λογικήν από την πίστη,¹⁰⁵ αλλά αντίθετα καθίσταται όργανο ακριβούς διατύπωσης και συστηματικής διαπραγμάτευσης, ώστε να εμβαθύνει όσα αποκαλύπτονται από την υπερφυσική θεία αποκάλυψη, με αποτέλεσμα το λογικόν να μην αχρηστεύεται από τις υπερφυσικές αλήθειες της Θεολογίας¹⁰⁶.

Καταλήγοντας, ο Τρεμπέλας επισημαίνει πως πράγματι η Θεολογία κατατάσσεται στις θεωρητικές επιστήμες εφόσον χρησιμοποιείται ο όρος «επιστήμη» για να δηλώσει το σύνολο των θεμελιωμένων και συστηματικών εκτεθειμένων και

---

¹⁰³ό.π., σ.140

¹⁰⁴ Απολογητικά Μελέται Α', *Πιστεύω εις ένα Θεόν...*, Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1965, σ.3-15

¹⁰⁵ Στο ερώτημα αν η πίστη μπορεί να συνυπάρχει με την λογική ξεκαθαρίζει ο Τρεμπέλας ότι ολόκληρη η ζωή του ανθρώπου στηρίζεται στην πίστη, κάτι που ισχύει για μάθηση και την επιστήμη, καθώς χωρίς την πίστη είναι αδύνατη η γνώση. Την πίστη φαίνεται να την ανταγωνίζεται η λογική, αφού ο Τρεμπέλας αντικρούει την ιδέα για τον αλληλοαποκλεισμό μεταξύ πίστης και λογικής, καθώς θεωρεί ότι η πίστη στο μυστήριο του Θεού, όχι μόνο δεν αντιτίθεται στην λογική, αλλά και την προϋποθέτει. Ασπάζεται την άποψη πως η πίστη στον Χριστιανισμό στηρίζεται και στο λογικό και αυτό συμπεραίνεται μέσα από την λογική επεξεργασία πολλών παραγόντων και συνθηκών. Βλ. Α. Νικολαΐδη, «Ο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας ως απολογητής», *Λέων της Ορθοδοξίας*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ. 240

¹⁰⁶Π. Τρεμπέλας, ό.π., σ.140

διατεταγμένων γνώσεων, αδιάφορα του τρόπου με τον οποίο αυτές οι γνώσεις αποκτούνται. Ακόμη, η Θεολογία εκτός του ότι κατέχει τιμητική θέση μεταξύ των επιστημών, δύναται να χαρακτηριστεί και ως «επιστήμη επιστημών», αφού η αρμοδιότητά της ξεπερνά τον αισθητό κόσμο και παρέχει απαντήσεις σε προβλήματα και ζητήματα των οποίων οι λύσεις δεν μπορούν να βρεθούν μέσω άλλης επιστημονικής έρευνας¹⁰⁷.

1β. Η διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων

Από την άλλη πλευρά, ο Ματσούκας, σε αντίθεση με τον Τρεμπέλα θεωρεί ότι η διαίρεση των επιστημών σε θετικές και θεωρητικές έχει καταχρηστικό χαρακτήρα. Πρώτα από όλα, σύμφωνα με τον Ματσούκα, η έννοια της επιστήμης (Wissenschaft) νοείται ως λειτουργία και περιεχόμενο του ανθρωπίνου πνεύματος που αναφέρεται στην περιοχή της νοησιαρχικής γνωστικής σχέσης. Αυτή η σχέση αναφέρεται σε συγκεκριμένο επιστητό, το οποίο διακρίνεται και χωρίζεται σε φυσικό και πνευματικό¹⁰⁸. Ειδικότερα, επιστήμη είναι η έρευνα για συλλογή και συστηματική κατάταξη ομοειδών γνώσεων ενός τομέα του επιστητού με συγκεκριμένες μεθόδους εργασίας, ενώ επιστητό νοείται ολόκληρη η φυσική πραγματικότητα και τα πνευματικά αγαθά ή τα μνημεία του πολιτισμού. Να

---

¹⁰⁷Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, ό.π., σ.141-142. Άξια υπομνηματισμού αναφορά είναι ότι από την στιγμή που για την πίστη είναι λυμένα τα προβλήματα με τα οποία ασχολείται και η φιλοσοφία, ο Τρεμπέλας της περιγράφει ένα ρόλο υπηρετικό της θεολογίας (ancilla theologiae), όταν συμβάλει στην υπεράσπιση των αληθειών της πίστεως με τα όπλα του λόγου ή τουλάχιστον όταν αποδεικνύει την συμβατότητά τους με την λογική του ανθρώπου. Γενικά, όταν η σχέση πίστης και επιστήμης εκλαμβάνεται ως σχέση εξάρτησης, τυχόν αυτονομία της επιστημονικής έρευνας από το θεολογικό πλαίσιο εγκυμονεί κινδύνους για την εγκυρότητα του πλαισίου αυτού. Χαρακτηριστική επίσης είναι η άποψη πως ο Τρεμπέλας προϋποθέτει έναν ορισμένο γνωσιολογικό δεισμό ξένο προς το πνεύμα της πατερικής Ανατολής με βάση τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την σχέση πίστης και λόγου. Για τους προβληματισμούς αυτούς βλ. Γ. Βλαντή, «*Το απολογητικό έργο του Παναγιώτη Τρεμπέλα*», στο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: *μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.205-214.

¹⁰⁸Ν. Ματσούκας, «*Υπάρχει χριστιανική φιλοσοφία;*», εν *ΕΕΘΣΠΘ* 16(1971), σ. 271

διευκρινισθεί πως, όπως το φυσικό επιστητό είναι κάτι το συγκεκριμένο, έτσι και το πνευματικό επιστητό είναι εξίσου συγκεκριμένο, απτό και ορατό καθώς πρόκειται για τα έργα της πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου λ.χ. γλώσσα, κείμενα, έργα τέχνης, μνημεία κ.α.¹⁰⁹.

Ο Ματσούκας, ξεκαθαρίζει πως αν δεν υπάρχουν αυτές οι δύο βασικές προϋποθέσεις δηλαδή πρώτα να προϋποθέτει η επιστήμη ένα επιστητό έρευνας, είτε φυσικό, είτε πολιτιστικό και δεύτερον μία συγκεκριμένη ερευνητική μέθοδο, τότε δεν μπορεί να γίνει λόγος περί επιστήμης. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, η διάκριση των επιστημών σε πρακτικές και θεωρητικές αποτελεί καταχρηστικό χαρακτήρα, αφού όλες οι επιστήμες έχουν την θεωρία και την πράξη και οι ιδιαιτερότητες τους καθορίζονται από το γνωστικό αντικείμενο έρευνας και από τις όποιες εφαρμογές¹¹⁰.

Επομένως οι επιστήμες ανάλογα από το επιστητό με το οποίο ασχολούνται διαίρονται, είτε στις φυσικές, είτε στις πνευματικές¹¹¹.

Επιπρόσθετα, ο Ματσούκας εξηγεί πως αν δεν έχουμε μπροστά μας τα πράγματα και την ζωή δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για επιστήμη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ότι η διδασκαλία, το έργο και η ζωή των προφητών, οι ιστορικές κοινότητες με χαρισματικούς φορείς δεν είναι επιστήμη, μπορούν όμως να γίνουν επιστητό της θεολογικής επιστήμης. Έτσι συμβαίνει και με το ζήτημα της πίστης, η οποία ως στάση, τρόπος ζωής και υπαρξιακή αγωνία δεν αποτελεί επιστήμη, αλλά ζωντανή εμπειρία της ζωής των πιστών, ενώ οι χαρισματικοί φορείς και τα μνημεία του αντίστοιχου πολιτισμού αποτελούν γνωστικό αντικείμενο της θεολογικής επιστήμης¹¹².

Ο Ματσούκας, διευκρινίζει πως αυτή η αναφορά μπορεί να κατανοηθεί μόνο στα πλαίσια της διπλής θεολογικής μεθοδολογίας των ορθοδόξων Πατέρων, καθώς ουκ ολίγες φορές, λόγω της σύγχυσης μεταξύ ζωής και επιστήμης όχι μόνο

---

¹⁰⁹Βλ. Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής - Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής Με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-6, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 24

¹¹⁰Ν. Ματσούκας, «*Θεωρία και πράξη κατά την Αριστοτελική φιλοσοφία*», Αριστοτελικά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 177

¹¹¹Βλ.Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄, Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-1 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016,σ.40-41

¹¹²Ν. Ματσούκας, *Μυστήριο επί των ιερῶς κεκοιμημένων και άλλα μελετήματα*, Σειρά ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-24, Εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 86

αλλοιώνεται, αλλά και αμφισβητείται ο επιστημονικός χαρακτήρας της θεολογίας. Πριν αναφερθούμε όμως σε αυτήν είναι αναγκαίο να διευκρινισθούν κάποια πράγματα, καθώς το νέο πρότυπο της επιστημονικής έρευνας και των εφαρμογών σε κάθε τομέα του επιστητού (φυσικού και πνευματικού) το έδωσε στην ανθρωπότητα ο λεγόμενος δυτικός πολιτισμός. Αναλυτικότερα, η ορθολογική οργάνωση του δυτικού πολιτισμού μετά την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό δημιούργησε μία παρέλαση μονομερών και αντιτιθέμενων συστημάτων-ρευμάτων και ιδεολογιών λ.χ. ορθολογισμός, ρομαντισμός, θετικισμός, εμπειριοκρατία, υπαρξισμός, απολυταρχία κ.α. με αποτέλεσμα να προκληθούν πολλές διασπάσεις και απολυτοποιήσεις, αφού το κάθε σύστημα ως ανταγωνιστική ιδεολογία όχι μόνο διεκδίκησε την ολότητά και μοναδικότητα του, αλλά και διέσπασε την υπαρξιακή ενότητα επιβάλλοντας μία μονομέρεια¹¹³. Επομένως, τον 17^ο αιώνα, οι οραματιστές αυτών των ιδεολογιών και ρευμάτων είδαν την επιστήμη ως τον μεγάλο λυτρωτή με αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό της δυτικής επιστήμης σε απάνθρωπες κρατικές αυθεντίες και ιδεολογίες πολύμορφων τυραννιών¹¹⁴. Αναμφισβήτητα, η σχολαστική Θεολογία της Δύσης και η προτεσταντική Ορθοδοξία του 17^{ου} αιώνα αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν στο μεγάλο αυτό δράμα της δυτικής επιστήμης και αυτό είχε ως συνέπεια να γκρεμιστούν από την μία ολάκερο το σχολαστικό οικοδόμημα που στηριζόταν στην διαλεκτική ανάλυση των εννοιών και συγκεκριμένα των συνιβερσαλίων και από την άλλη αυτό της κατά γράμμα θεοπνευστίας δυτικής θεολογικής παράδοσης. Έτσι, η θεολογία έγινε μία ιστορικοφιλολογική επιστήμη στον χώρο των δυτικών πανεπιστημίων, των διαδόχων και της μεσαιωνικής πανεπιστημιακής οργάνωσης¹¹⁵.

Σε σύγκριση με τα παραπάνω, ο Ματσούκας αναφέρεται στην ρωμαλέα βυζαντινή παράδοση στο χώρο της θεολογίας, η οποία μπορεί να κατανοηθεί με βάση τους πολιτισμούς Δύσης και Ανατολής και πιο συγκεκριμένα στα πλαίσια της ανυποχώρητης σύγκρουσης σχολαστικών και ησυχαστών κατά τον 14^ο αιώνα στο χώρο της βασιλεύουσας και της συμβασιλεύουσας. Αυτή η σύγκρουση απετέλεσε ευκαιρία για να λάμψει στο χώρο της Εκκλησίας η ορθόδοξη πατερική γραμμή της

---

¹¹³Ν. Ματσούκας, «Μύθος και όραμα της επιστήμης», Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, *Καθ'οδόν* 2, Μάιος-Αύγουστος 1992, σ. 14

¹¹⁴Ν. Ματσούκας «Το μέλλον της Θεολογίας» εν *ΕΕΘΣΠΘ-Διακονία, Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου*(1988), σ. 572

¹¹⁵ό.π., σ. 573

διπλής θεολογικής μεθοδολογίας των Ορθοδόξων Πατέρων, αφού πρόκειται για μία διπλή γραμμή που οδηγεί στην θεογνωσία και στην θεοπραξία¹¹⁶.

Ξεκινώντας λοιπόν από την διπλή μεθοδολογία των Πατέρων, να διευκρινισθεί πως η θεολογία που ποτέ στο Βυζάντιο δεν μπήκε στα πανεπιστήμια, είχε δύο όψεις, οι οποίες ήταν μεν ριζικά διαφορετικές, καθώς η κάθε μία είχε την δική της λειτουργικότητα και ιδιαιτερότητα, εντούτοις όμως ήταν λειτουργικά δεμένες. Η πρώτη όψη της Θεολογίας, η οποία ονομάζεται χαρισματική Θεολογία δεν ήταν επιστήμη, αλλά η ίδια η ζωή του μυστηρίου της Αποκάλυψης. Ειδικότερα, η χαρισματική Θεολογία πρόκειται για την θεογνωσία σε φωτοδοτικές θεοφάνειες όπως τις ζούσαν οι χαρισματικοί φορείς, δηλαδή οι άγιοι και ο πιστός λαός στην Θ. Λειτουργία, στα μυστήρια και στους καρπούς του εμφιλόσοφου βίου που ήταν και είναι η κάθε μορφής άσκηση, σε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα πνεύματος και πολιτισμού. Αυτή η πείρα, λοιπόν, είναι η λεγομένη χαρισματική Θεολογία, η οποία ως μορφή ζωής δεν είναι επιστήμη, αλλά μία εμπειρική πραγματικότητα¹¹⁷. Σε αυτό το σημείο να υπογραμμισθεί πως η Θεολογία σήμερα εντάσσεται στις σημερινές πανεπιστημιακές σχολές στην χορεία των ανθρωπιστικών επιστημών¹¹⁸ και καμία ιδιαιτερότητα δεν την ξεχωρίζει από αυτές σε ότι αφορά τις προϋποθέσεις και την μέθοδο της επιστημονικής έρευνας. Ωστόσο, η Θεολογία έχει μια αξιοζήλευτη ιδιαιτερότητα ως προς το γνωστικό αντικείμενο. Ειδικότερα, όλα τα φιλολογικά μνημεία της Εκκλησίας, καθώς και η ίδια ιστορία της, αλλά και κάθε δραστηριότητα των μελών της με παραγόμενα αποτελέσματα κινούνται σε μία αδιάλειπτη και συνεχή πορεία ζωής. Άρα λοιπόν, το γνωστικό αντικείμενο της εκκλησιαστικής ζωής βρίσκεται σε μία άμεση προσωπική σχέση με τους θεολόγους. Μόνο υπό αυτήν την προοπτική μπορεί να γίνει κατανοητό ότι η χαρισματική θεολογία προηγείται ως ζωή και πείρα με τα έργα της, με το λόγο και τον βίο των Προφητών και των Αγίων και

---

¹¹⁶Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ. 137

¹¹⁷Ν. Ματσούκας, *Μυστήριον επί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, Σειρά ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-24, Εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 90 και Δ. Τσελεγγίδη, *Ορθόδοξη Θεολογία και ζωή: Μελέτες συστηματικής Θεολογίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ.234-235

¹¹⁸Για την επιστημολογική θεώρηση της Θεολογίας ως ανθρωπιστικής επιστήμης βλ. Ν. Ματσούκας, *Μυστήριον επί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, ό.π., σ.84-101 και του ίδιου Ν. Ματσούκας, *Το μέλλον της Θεολογίας ως ανθρωπιστικής επιστήμης*, ό.π., σ.30-36

έπειτα ακολουθεί η δεύτερη όψη της Θεολογίας, η λεγόμενη επιστημονική Θεολογία, δηλαδή η επιστημονική καταγραφή των θεραπευτικών αποτελεσμάτων της εκκλησιαστικής ζωής¹¹⁹. Επομένως, άλλο επιστήμη ως αντικειμενική καταγραφή δεδομένων και άλλο ερμηνεία αυτών των πραγμάτων και η δεύτερη αυτή λειτουργία κινείται στον χώρο της ελευθερίας. Για αυτό, ο θεολόγος οφείλει να συνδυάσει το επιστημονικό μέρος με το χαρισματικό, αλλά η χαρισματική λειτουργία να είναι από την φύση της αυτάρκης, ελεύθερη και δημιουργική¹²⁰.

Ακόμη, ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει ότι οι Βυζαντινοί ποτέ δεν αρνήθηκαν ότι οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις της ζωής, τα κείμενα ή τέχνη και κάθε μνημείο είναι το επιστητό μίας επιστήμης και φιλοσοφίας. Έτσι υπήρχε επιστημονική και φιλοσοφική ενασχόληση, αλλά πάνω στα κτιστά δεδομένα¹²¹, ενώ η ζωή του χαρίσματος έμενε πάντοτε καθαυτή προηγούμενη ως απόδειξη ενός υψηλού γεγονότος, χωρίς όμως το ίδιο να είναι επιστήμη. Επομένως, η διπλή αυτή θεολογική μεθοδολογία που ουσιαστικά οι ησυχαστές την καθόριζαν ως αποδεικτική οδό ζωής και γνώσης και συνάμα επιπλέον ως κοσμική γνώση μέσω της φιλοσοφίας συγκρούστηκε με την ενιαία και μονοσήμαντη διαλεκτική των σχολαστικών που δέχονταν ότι η θεογνωσία είναι καρπός μίας συλλογιστικής έρευνας των ιερών κειμένων και όλων των κτιστών δεδομένων μέσω της φιλοσοφίας¹²². Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι η ιστορική

---

¹¹⁹Ν. Ματσούκας, «Προσφορά και προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Παν. Θεσσαλονίκης», Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία, *Σύναξη 63, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 1997*, σ. 14. και του ιδίου «Υπάρχει χριστιανική φιλοσοφία;», εν *ΕΕΘΣΠΘ 16(1971)*, σ.277-279

¹²⁰Ν. Ματσούκας «*Το μέλλον της Θεολογίας*» εν *ΕΕΘΣΠΘ-Διακονία, Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου(1988)*, σ. 580

¹²¹Χαρακτηριστική είναι η εξής αναφορά του Ματσούκα επί του θέματος «Η ερμηνευτική εις την όρθόδοξον θεολογίαν πρέπει να είναι ή λειτουργία τής ζωής τοῦ πνεύματος τής Ἐκκλησίας. Η συμμετοχή εις την ζώην ταύτην, ή αύξησις τῶν πνευματικῶν δώρων καί ή μετά ταῦτα ἔκφρασις τής ἀληθείας τοῦ ἐν Χριστῷ σωτηριώδους ἔργου ἀποτελεῖ τήν ἀληθινήν θεολογίαν. Η επιστημονική θεολογία, ή ὅποια καί τὰ τὰς μεθόδους τῶν συγχρόνων πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἀσχολεῖται περὶ τὸ πνευματικὸν ἐπιστητὸν ἱστορίαν, κείμενα, μνημεῖα, ἀναφερόμενα εις τήν ζώην τής Ἐκκλησίας) ἀποτελεῖ μετὰ τής φιλοσοφίας τήν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς συστηματικὴν ἔκφορὰν τοῦ περιεχομένου τής πίστεως, ή ὅποια ἐρμηνεύεται διὰ τής ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θεολογίας» βλ. Ν. Ματσούκας, *Γένεσις καί ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υφηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 158

¹²²Ν. Ματσούκας, *Γένεσις καί ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υφηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 160 . Αναλυτικότερα, «Ἀπὸ τῆς

εξέλιξη δικαίωσε σαφώς τους βυζαντινούς Πατέρες, καθώς, ενώ ο σχολαστικισμός με τον ουνιβερσαλισμό του παρασύρθηκε κάτω από τα τραύματα της νεότερης επιστήμης και φιλοσοφίας στο Βυζάντιο, δεν υιοθετήθηκε ποτέ η άποψη για την φιλοσοφία ως υπηρέτρια της θεολογίας (*theologiae ancilla*) με την μέθοδο των σχολαστικών¹²³. Αντίθετα οι Πατέρες της Εκκλησίας βλέπουν και χρησιμοποιούν την φιλοσοφία ως «θυγατέρα τῆς θεολογίας» (*filia theologiae*)¹²⁴. Επομένως, η επιστήμη και η φιλοσοφία έπαιζαν το φυσικό τους ρόλο, όχι βεβαίως στο να δημιουργήσουν θεογνωσία και πείρα ζωής, αλλά περιγράφοντας την θεογνωσία και την πείρα με όλους τους τεχνικούς όρους¹²⁵. Οι δύο αυτές γραμμές, δηλαδή οι δύο θεολογίες, η χαρισματική και η επιστημονική, αναφέρονται στην βασική διάκριση κτιστού-ακτίστου, αφού στο κτιστό αναφέρεται η επιστημονική θεολογία και στο άκτιστο η

ἐποχῆς τῶν Ἀπολογητῶν μέχρι τῆς ἀκμῆς τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ μεταγενεστέρως, ὡς καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐκυριάρχουν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον αἱ αὐτὰ ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος, ἐναλλασσόμενοι κατὰ τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς οὕτω ἐπεκράτει εἰς παράτα ξιν τινὰ ἢ ἀποψιν κατὰ τὴν ὁποίαν ὑφίσταται ἀβυσσος μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως καὶ ἄρα μεταξὺ δογματικῆς ἀληθείας καὶ φιλοσοφίας, εἰς ἄλλην παράταξιν ὑπεστη ρίζετο ἢ θέσις κατὰ τὴν ὁποίαν πίστις καὶ γνῶσις ἐναρμονίζονται, εἰς ἄλλην δὲ ἢ φιλοσοφία ἐξελαμβάνετο ὡς ὑπηρετρια τῆς θεολογίας. Ἡ μερὶς αὐτῆ, ὡς συνέβη π.χ. εἰς τὸν δυτικῶν σχολαστικισμὸν, δὲν ἀνεγνώριζεν αὐτόνομον λειτουργίαν τῆς φιλοσοφίας ἀφ' ἑνός, καὶ ἐξ ἑτέρου ἤσκει διὰ τῆς φιλοσοφίας καταθλιπτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς θεολογίας αὐτῶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ὁ ἀσφυκτικὸς περιορισμὸς τῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ θεολογία, ὡς λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας, πρέπει νὰ ἐκδηλώνεται ὑγιῶς καὶ ἐλευθέρως ἐντὸς τοῦ πνεύματος τῆς ἐμπειρίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ἢ ἐκδήλωσις ὁμοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, καὶ κυρίως ἢ διατύπωσις αὐτῆς εἰς θεωρητικὰς προτάσεις, κατ' ἀνάγκην συνδέεται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἐν λόγῳ σχέσις εἶναι αἴτημα πρακτικὸν τῆς πνευματικῆς ζωῆς». Για το ζήτημα αυτό βλ. και Γ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β΄*, Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-41, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ.21-29

¹²³Π. Καλαϊτζίδης, «Θεολογία, λόγος περί Θεού και επιστήμη της Θεολογίας στον Αεροπαγίτη και τον Ακινάτη», Τριμηνιαία έκδοση σπουδῆς στην Ορθοδοξία, Σύνταξη 63, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 1997, σ. 112

¹²⁴Γ. Μαρτζέλου, « Δόγμα και Φιλοσοφία κατά την Ορθόδοξη Παράδοση», Περιοδικό Θεολογία, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τόμος 92, Τεύχος 2/2021, σ. 47

¹²⁵Ν. Ματσούκας, *Μυστήριο ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, ὁ.π., σ. 91

χαρισματική¹²⁶. Συνεπώς, η μέθοδος αυτή καθιστά σαφή την διαφοροποίηση της παραδόσεως της Ορθόδοξου Εκκλησίας από τις παραδόσεις του Ρωμαιοκαθολικισμού και του Προτεσταντισμού και κατ' επέκταση της Ορθόδοξου Θεολογίας από τη δυτική θεολογική σκέψη¹²⁷.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω και παράλληλα σε σύγκριση με αυτά που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα περί Θεολογίας με βάση τον Τρεμπέλα, να διευκρινισθεί πως στο Βυζάντιο υπήρχε μία ριζικά διαφορετική επιστημονική, φιλοσοφική και θεολογική παράδοση, καθώς σε γενικές γραμμές υπήρχε λειτουργική ενότητα επιστήμης, φιλοσοφίας και χαρισματικής θεολογίας. Να ξεκαθαριστεί πως άλλο πράγμα είναι η δράση της θείας δόξας ως ζωής και μετοχής σε αυτήν των αισθήσεων και του νου και άλλο η επιστημονική και φιλοσοφική έρευνα, αφού αυτές δεν είχαν κανένα λόγο στην διερεύνηση της θεϊκής πραγματικότητας, σε αντίθεση προς την διαλεκτική μέθοδο των σχολαστικών, παρά μόνο να εξετάζουν και να κάνουν λόγο για την ίδια την ζωή του χαρίσματος που εκδηλωνόταν με τα μνημεία και τον πολιτισμό¹²⁸. Πιο συγκεκριμένα, στον χώρο της Ορθόδοξης παράδοσης υφίσταται μια υπαρξιακή ενότητα δηλαδή νους, καρδιά, βούληση, αισθήσεις, σώμα, ψυχή αποτελούν λειτουργικό σύνολο με αποτέλεσμα να μην δημιουργείται καμία μονομέρεια. Λόγου χάρη, η πίστη αφορά την συνολική ύπαρξη καθώς είναι καρπός μίας γνώσης¹²⁹ που συντελείται με τον νου, την καρδιά, την βούληση και όλες τις

---

¹²⁶Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ. 138 και Δ. Τσελεγγίδη, *Ορθόδοξη Θεολογία και ζωή: Μελέτες συστηματικής Θεολογίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 234

¹²⁷ Δ. Λιάλιου, *Εκκλησία-Κόσμος-Άνθρωπος*, Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-45, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 38

¹²⁸Ν. Ματσούκας «*Το μέλλον της Θεολογίας*» εν *ΕΕΘΣΠΘ-Διακονία, Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου(1988)*, σ. 573

¹²⁹Όσον αφορά το θέμα της πίστης και της γνώσης, ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει ότι «Η πίστις δὲν ἀποτελεῖ ἀνάγκην ἢ καταφύγιον, λόγω των περιορισμένων ικανοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, Ἀτυχῶς ἢ ἄποψις αὐτὴ περὶ τῆς πίστεως ὡς διεξόδου κατόπιν τῆς ἀνικανότητος τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως να κατανοήση τα μυστήρια τῆς αἰωνιότητος ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ θεολόγων ἀπολογητῶν, ἢ τουλάχιστον λεληθότως ὑπείσηλθεν εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν. Ἡ πίστις ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν λειτουργίαν τῆς ὑπάρξεως, δυνάμει τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος κατέχει τὴν περὶ Θεοῦ γνῶσιν καὶ οἰκειώνεται τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας δὲν καταφεύγει εἰς αὐτὴν ἐξ ἀνάγκης, ἀλλ' ἀνακαλύπτει δι' αὐτῆς τὴν ἀληθινὴν του οὐσίαν. Ἡ πίστις εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ἀληθινῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία δικαιώνεται ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοι νωνία ἢ πίστις εἶναι ὁ καρπὸς τῆς ἐν τῇ κοινωνία ταύτῃ ζωῆς».

αισθήσεις¹³⁰. Σύμφωνα με την Θεολογία, ο νους φωτίζεται και η θεογνωσία συντελείται ως κατόρθωμα της ενιαίας ύπαρξης με κέντρο την καρδιά. Επομένως, να τονισθεί ξανά πως πρώτα προηγείται η ζωή και τα πράγματα και ύστερα έπεται κάθε επιστήμη. Υπό αυτήν την προοπτική σηματοδοτείται η διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων, που από την μία προηγείται η χαρισματική Θεολογία, δηλαδή η όραση της θείας δόξας και φωτοφάνειας, άκουσμα του θείου λόγου *ex visu* και *ex auditu*¹³¹ και από την άλλη ακολουθεί η επιστημονική Θεολογία, δηλαδή η περιγραφή και ερμηνεία αυτών που καταγράφονται στην συνεχή πορεία της Ιστορίας, των κοινοτήτων του Ισραήλ και της Εκκλησίας¹³². Επομένως, αντιλαμβανόμαστε πως στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν συγγέεται ποτέ η επιστημονική Θεολογία με την χαρισματική Θεολογία¹³³ και αυτό μπορεί να διαπιστωθεί ουσιαστικώς λ.χ. στον βίο του Αγίου Αντωνίου του Μέγα, ο οποίος λόγο του γυμνασμένου του νου μπορούσε να διαβάσει τους λόγους της κτίσης και της ιστορίας¹³⁴.

Ωστόσο, δεν μπορεί να εκτιμηθεί σωστά η λειτουργική σχέση του ελληνορθόδοξου πολιτισμού και της χαρισματικής εκκλησιαστικής ζωής εξαιτίας ενός ηθικισμού και πουριτανισμού, τόσο στον χώρο της θεολογίας, όσο και της διανόησης, χωρίς να είναι αμέτοχη της σχολαστικής και δυτικής νοοτροπίας. Εξάλλου, δεν είναι πολλοί αυτοί που καταλαβαίνουν ότι η ορθόδοξη άσκηση αποτελεί και συνάμα πηγή ενός πολιτισμού, αφού σήμερα στον «πολιτισμό» της αρπαγής και της προκλητικής σπατάλης, είναι πολύτιμο κτήμα κάθε παιδευτικής

βλ. Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), ό.π., . 163

¹³⁰Ν. Ματσούκας, «*Θρησκευτικό βίωμα και Θεολογία στις εξομολογήσεις του Αυγουστίνου*», *ΕΕΘΣΘ*, Τόμος 25, 1980, σ. 210, σ. 198

¹³¹Ν. Ματσούκας, «*Ιστορική διάσταση της Εκκλησίας*», ό.π., σ. 30

¹³²Ν. Ματσούκας, «*Μύθος και όραμα της επιστήμης*», Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, *Καθ'οδόν* 2, Μάιος-Αύγουστος 1992, σ. 15

¹³³Δ. Τσελεγγίδη, *Ορθόδοξη Θεολογία και ζωή: Μελέτες συστηματικής Θεολογίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 235

¹³⁴ Σωκράτους, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 4,23 PG 67, 516C: «Τῷ δικαίῳ Ἀντωνίῳ προσήλθεν τις τῶν τότε σοφῶν, πῶς διακαρτερεῖς εἶπεν, ὃ πάτερ, τῆς ἐκ τῶν βιβλίων παραμυθίας ἐστερημένος; τό ἐμόν βιβλίον ἔφη ὁ Ἀντώνιος, ὃ φιλόσοφε, ἡ φύσις τῶν γεγονότων ἐστί καί πάρεστιν ὅτε βούλομαι τοὺς λόγους ἀναγινώσκειν τοὺς τοῦ Θεοῦ»

ενέργειας¹³⁵. Παρόλα αυτά, η παράδοση της διπλής θεολογικής μεθοδολογίας των Πατέρων, η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο της Ανατολής επιβιώνει ως σήμερα στην ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας ανεξάρτητα από αλλοτριωτικές επιδράσεις και κακέκτυπες μιμήσεις ξένων προτύπων στην Ορθόδοξη Θεολογία, καθώς τα γνήσια στοιχεία πάντοτε προβάλλουν την ζωντάνια τους απαιτώντας, όχι μονάχα την σωστή συνειδητοποίηση των μνημείων της Ορθοδοξίας, αλλά και την φυσική προσαρμογή στα νέα επιστημονικά δεδομένα του δυτικού πολιτισμού¹³⁶. Για αυτόν τον λόγο, είναι πλανεμένη η «επιστημονική» γνώμη ότι η Θεολογία της παράδοσης είναι μονοσήμαντη, στατική και επαναληπτική, καθώς πρόκειται για γνώμη τελείως πρόχειρη και ατεκμηρίωτη, αφού υπάρχουν «τα ίδια και τα κοινά» στα πλαίσια της ποικιλίας των χαρισμάτων που νοούνται μονάχα στις σχέσεις των μελών, ως προσώπων, του σώματος του Χριστού¹³⁷. Έτσι, ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει ότι από την ορθόδοξη οπτική η Θεολογία στο δυναμικό της παράδοσης οφείλει να κρατάει ζωντανό το πρότυπο της διπλής μεθοδολογίας με σκοπό η πρόσληψη των νέων δεδομένων και των δυτικών πλεονεκτημάτων να έχει σταθερά δημιουργικό χαρακτήρα¹³⁸.

---

¹³⁵Ν. Ματσούκας, «*Το μέλλον της Θεολογίας ως ανθρωπιστικής επιστήμης*», *Περιοδικό Διαβάζω* 251, 1990, σ. 34

¹³⁶Ν. Ματσούκας «*Το μέλλον της Θεολογίας*» εν *ΕΕΘΣΠΘ-Διακονία, Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου(1988)*, σ. 574

¹³⁷Ν. Ματσούκας, «*Μονόλογοι παράλληλοι ή περί ελλαδικής Θεολογίας*», *Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Καθ'οδόν* 3, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1992, σ. 155

¹³⁸Εντύπωση προκαλεί ο προβληματισμός σε ακαδημαϊκούς κύκλους για τα κενά που δημιούργησε σύμφωνα με αυτούς η διπλή θεολογική μεθοδολογία και η πιθανή επαναδιαπραγμάτευση-επανεξέταση, είτε και επαναδιατύπωση αυτής της μεθόδου. Για περισσότερα βλ. Α. Βλέτση, «*Η «ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ» - «ΟΙΚΗΤΗΡΙΟ ΠΑΛΑΙΟΝ» ΟΠΟΙΟΔΗΜΟΙ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ΚΕΡΑΜΙΔΙΑ Η ΤΑΡΑΤΣΑ ΓΙΑ ΝΑ ΑΓΝΑΝΤΕΥΕΙ Ο ΝΟΥΣ;*», *Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του '60*, Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ. 650-651 και Χ. Σταμούλη, «*ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ '60*», *Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του '60*, Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ. 672

**2α. Έκθεση του περιεχομένου της ορθόδοξης πίστης και η μέθοδος αυτής
με βάση τα δογματικά εγχειρίδιά τους.**

Είναι πολύ σημαντικό να διευκρινιστεί, πως όταν αναφερόμαστε στην έκθεση του περιεχομένου της ορθόδοξης πίστης, εννοούμε την δογματική διδασκαλία, δηλαδή αυτό που αποκαλούμε συνοπτικά δόγμα ή δόγματα¹³⁹. Ο όρος δόγμα έχει πολλές σημασίες στη φιλοσοφική, πολιτική, οικονομική και στη γενικότερη επιστημονική γλώσσα¹⁴⁰. Ωστόσο, ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός εξηγεί ότι το δόγμα είναι «εὐσεβείας ἀληθοῦς ζήτησις, ἀπλανής καὶ ἀψευδῆς διάγνωσις ἢ ἐν λόγοις ἀπαλλαγὴ πλάνης. Δόγμα καθολικόν ἐστὶ γνώμη ἀβιάστως πᾶσι προτιθεμένη καὶ ἀντίρρησις ἐτέρου καὶ ἀνατροπὴ τοῦ χειρόνος»¹⁴¹. Πρόκειται για ένα θαυμαστό περιγραφικό ορισμό του δόγματος που εκφράζει πλήρως το περιεχόμενο της Ορθοδόξου Θεολογίας και κατ' επέκταση του χριστιανικού πνεύματος σε ποικίλες εκδηλώσεις. Έτσι, οφείλουμε να ξεκαθαριστεί πως το δόγμα δεν έχει καμιά σχέση με άνωθεν διαταγή και επιταγή όπως συμβαίνει στο χώρο της πολιτικής ζωής και σε τυχόν εξουσιαστικούς κύκλους της Εκκλησίας, κατά παραχάραξη του αληθινού πνεύματος¹⁴². Ειδικότερα, στην Εκκλησία, η δογματική διδασκαλία αποτελεί πάντοτε ένα αρμονικό και λειτουργικό σύνολο θεωρίας και πράξης, καθώς δεν μπορεί να νοηθεί η μία λειτουργία χωρίς την άλλη. Δόγμα ή δόγματα ή δογματική διδασκαλία¹⁴³ δεν μπορούν να νοηθούν ως αφηρημένες αρχές, αλλά ως υπάρχουσες βασικές αρχές που είναι αναλλοίωτες, παρ' όλη την ποικιλία των διατυπώσεων και διαφορών εκφράσεων και που είναι συνυφασμένες με την ζωή και την πορεία της ιστορίας στα πλαίσια της εκκλησιαστικής κοινότητας¹⁴⁴. Ουσιαστικά, δογματική διδασκαλία δεν είναι μόνο η θεωρητική ανάπτυξη καθιερωμένων ορολογιών, όπως είναι το ομοούσιο,

---

¹³⁹Βλ. Σ. Γιαγκάζογλου, *Μαθήματα Δογματικής Θεολογίας: Ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολο της Πίστεως*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2021, σ.21-25

¹⁴⁰Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ. 19

¹⁴¹Ιωάννου Δαμασκηνού, *«Διαλεκτικά: Κείμενο-μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια Νίκου Ματσούκα»*, Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-28 εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 358

¹⁴²ό.π., σ.443-444

¹⁴³Βλ. Β' Μακ. 10,8 /15,36. Δαν. 2,1/ 6.9. Λουκ. 2,1. Πράξ. 17,7. Έφ. 2,15. Κολ. 2,14/ 2,20.

¹⁴⁴Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 241 και Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, ό.π., σ. 6

η φύση, η ουσία, η υπόσταση, η υποστατική ένωση κ.λ.π., αλλά κάθε ανάπτυξη του περιεχομένου της πίστεως¹⁴⁵. Αυτό συμβαίνει λόγω χάρη στο τριαδικό και χριστολογικό δόγμα με το οποίο θα ασχοληθούμε εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

Αρχικά, η πρώτη χριστιανική κοινότητα είδε την καθολική αλήθεια που αφορά τον κόσμο, την ζωή, τον άνθρωπο, την ιστορία και την αιωνιότητα σε μία διαρκή ιστορική ροή, καθώς η αλήθεια είναι σαρκωμένη στα γεγονότα και η αρχή των γεγονότων αυτών είναι η δημιουργία. Οι Πατέρες της Εκκλησίας μας στρέφονται και ανατρέχουν συνεχώς στην Αγία Γραφή, καθώς την θεωρούν υπόμνημα αυτών των γεγονότων¹⁴⁶. Για αυτό τον λόγο, όχι μόνο δεν ισχυρίστηκαν ποτέ ότι η διδασκαλία τους είναι νέα αλλά αγωνίστηκαν να αποδείξουν την αρχαιότητα της και αυτό διακρίνεται στη ζωή και στα πρώτα μνημεία της Εκκλησίας. Επομένως, σε αυτό το σημείο να ξεκαθαρισθεί πως τα δόγματα, ως διδασκαλία αυτής της εμπειρικής ζωής των γεγονότων έχουν τις ρίζες τους σε μια μακρινή αρχέγονη κοίτη που έχει την αρχή της στην δημιουργία¹⁴⁷. Έτσι λοιπόν, είναι άρρητος ο δεσμός μεταξύ της σαρκωμένης

---

¹⁴⁵Ν. Ματσούκας, *Μυστήριον επί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, ὀ.π., σ. 73 και Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ. 6

¹⁴⁶Ὡς προς το δόγμα, ο Τρεμπέλας του αποδίδει έναν διπλό χαρακτήρα και πιο συγκεκριμένα τον εσωτερικό-αντικειμενικό και τον εξωτερικό-εκκλησιαστικό. Ειδικότερα, ο εσωτερικός-αντικειμενικός χαρακτήρας του δόγματος προέρχεται από το γεγονός ότι βασίζεται στις πηγές της θείας αποκαλύψεως (Αγία Γραφή και Αποστολική Παράδοση) και είναι η αλήθεια που αποκαλύπτεται σε εμάς από τον Θεό. Ενώ ο εξωτερικός-εκκλησιαστικός περικλείεται στην Εκκλησία, ως ο θεματοφύλακας και φρουρός, αλλά και ως αυθεντικός ερμηνευτή της θείας αποκαλύψεως, αναπτύσσοντας και ερμηνεύοντας αλάνθαστα τις διδασκαλίες της πίστεως και προστατεύοντας τες από οποιαδήποτε κακοδοξία και αίρεση. Έτσι, η επεξεργασία των δογμάτων από την Εκκλησία ως η ουσία της αλήθειας παραμένει αμετάβλητος και αναλλοίωτος. Αυτό για τον Τρεμπέλα είναι ό,τι συνέβαινε όταν οι Πατέρες του 4ου και 5ου αιώνα και οι Οικουμενικές Σύνοδοι που βασίστηκαν στο έργο τους, εφάρμοσαν όρους όπως ουσία, υπόσταση και πρόσωπο στην Τριαδική Θεολογία και στην Χριστολογία. Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, ὀ.π., σ. 7-10 και Aidan Nichols, O.P. *Light from the East: Authors and Themes in Orthodox Theology*, εκδ. Sheed & Ward, London 1999, σ.99-100

¹⁴⁷Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, Έκθεση της ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 18

αλήθειας που ζει και του δόγματος ή της δογματικής διδασκαλίας, εφόσον αυτό που είναι σαρκωμένο στη ζωή μιας πάντοτε πορευόμενης στην ιστορία κοινότητας, γίνεται διδαχή, υπόμνημα, όρος, διδασκαλία και λέγεται δόγμα¹⁴⁸.

Είναι γεγονός πως τα δόγματα τα κήρυξαν και τα παρέδωσαν οι ίδιοι οι Απόστολοι και οι διάδοχοι τους στο κοινό σώμα της Εκκλησίας¹⁴⁹, καθώς η δογματική διδασκαλία είναι η γνώση της αλήθειας που κινεί τα δημιουργικά νήματα της κοινότητας ενός ολόκληρου λαού και πολιτισμού¹⁵⁰. Για τον εξής λόγο, η κάθε τόσο νέα διατύπωση ενός δόγματος είναι απάντηση σε μία πρόκληση και όχι δημιουργία διδασκαλίας από το τίποτα¹⁵¹. Επομένως, το δόγμα δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι προτάσεις της διδασκαλίας, οι οποίες αναλύουν περιγραφικά το περιεχόμενο της πίστης, όπως αυτό εκδηλώνεται στη ζωή και στα μνημεία της Εκκλησίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η Οικουμενική Σύνοδος, καθώς είναι μία από τις εκφάνσεις αυτής της ζωής¹⁵². Να διευκρινιστεί πως η κάθε είδους εκφορά του δόγματος υπό της θεολογίας και των αποφάσεων των οικουμενικών συνόδων συντελείται πάντοτε συμφώνως με τις θεωρητικές και φιλοσοφικές ορολογίες, δεδομένου ότι το δόγμα εξυπηρετεί πάντοτε την κατανόηση του περιεχομένου της εν Χριστώ σωτηρίας προς εμπέδωση της πίστεως από την μία και προς την απόκρουση

---

¹⁴⁸Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-1 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 20

¹⁴⁹Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Α', Ε', ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 212 και Π. Τρεμπέλας, «Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας» Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ. 4

¹⁵⁰Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-1 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 20

¹⁵¹Επί του αυτού θέματος, χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Sergei Bulgakov, ενός μεγάλου συστηματικού Θεολόγου και Ιερέα του 20 αιώνα, «Ποτέ στην Εκκλησία δεν υπήρξε δογματικός όρος ότι δεν μπορεί να υπάρξουν νέα δόγματα και ότι όλα εξαντλούνται στους όρους των επτά Οικουμενικών Συνόδων. Η Εκκλησία είναι ζωή, δημιουργικότητα, ώθηση». Βλ. Σέργιος Μπουλγκάκοφ, *«Δόγμα και Δογματική»*, *Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις: Δημήτρης Μπαλτάς*, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2023, σ. 24

¹⁵²Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 22

των αιρετικών διδασκαλιών από την άλλη. Όλη η συγκρότηση του δόγματος συντελείται πάντοτε εντός των μορφών της ζωής της Εκκλησίας¹⁵³.

Αποτελεί γεγονός ότι εδώ δεν μπορεί να διακριθεί η θεωρία από την πράξη, αλλά ούτε και η πράξη να είναι μια μηχανική και νομοτελειακή κίνηση κάποιου πράγματος. Για να γίνει πιο σαφής και ακριβής η παραπάνω αναφορά, ο Ματσούκας στηρίζεται στον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, ο οποίος ακολούθησε την ορθόδοξη γραμμή των Πατέρων κάνοντας πιστή εφαρμογή των θεολογικών του προϋποθέσεων στα πλαίσια της ενότητας θεωρίας και πράξεως, εντάσσοντας κάθε δογματική διδασκαλία στην εμπειρία της εκκλησιαστικής ζωής. Ο Ματσούκας εξηγεί ότι δεν μπορεί να νοηθεί καμία θεωρητική διδασκαλία που αναπτύσσει τα δόγματα και για αυτό δεν αποτελούν θεωρητικές συλλήψεις της αυτόνομης λογικής δυνάμεως του ανθρώπου, αφού οποιαδήποτε διατύπωση των δογμάτων και μορφή «καταλήψεως» και αν ακολουθεί ο Θεολόγος-δογματολόγος, είναι συνδεδεμένα με την πλούσια πνευματική ζωή της Εκκλησίας¹⁵⁴. Λόγου χάρι, στην περίπτωση χρήσεως οποιασδήποτε ομολογίας για την διατύπωση των δογμάτων, προηγείται η εμπειρία της ζωής που συνυφαίνεται αυτόματα και οργανικά με την συζευξη θεωρίας και πράξεως. Ουσιαστικά, αυτή η ίδια η ζωή και η εμπειρία είναι ένα αποτέλεσμα που προκύπτει από την θεωρία και την πράξη. Αυτές οι δύο λειτουργίες αποτελούν την βάση της ίδιας της ανθρώπινης ζωής που βρίσκεται στην οδό της τελειώσεως προς την Θεία Βασιλεία, καθώς μόνο έτσι μπορούμε να αντιληφθούμε και τα αίτια που οι αιρέσεις αναστατώνουν την Εκκλησία και την αναγκάζουν για λόγους άμυνας να συγκαλεί συνόδους και να διατυπώνει με την ορολογία του περιβάλλοντος τις δογματικές αλήθειες, συμπεραίνοντας πως δεν αποτελούν τον παράγοντα που καθορίζει την διατύπωση των δογμάτων. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, οι πρώτοι μεγάλοι αιρεσιάρχες που προκάλεσαν την σύγκληση των οικουμενικών συνόδων, δεν

---

¹⁵³Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγασία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 31 και Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ.9-10

¹⁵⁴Ακριβώς για αυτό τον λόγο, τα δόγματα όχι μόνο περικλείουν νοήματα που έχουν αποφασιστική σημασία για την αλήθεια και την ύπαρξη του ανθρώπου, αλλά αποκαλύπτουν καίριες και οριακές αλήθειες από τις οποίες εξαρτάται η ύπαρξή μας. βλ. Γιαγκάζογλου, *Μαθήματα Δογματικής Θεολογίας: Ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολο της Πίστεως*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2021, σ. 28

συγκρούστηκαν απλώς με μία καθορισμένη και επίσημη δογματική διδασκαλία διατυπωμένη με την γνωστή φιλοσοφική ορολογία, αλλά συγκρούστηκαν με την ζωή και εμπειρία της Εκκλησίας, όπου οι δογματικές διδασκαλίες ήταν βιωμένες σε μια δυναμική σύνθεση και ενότητα θεωρίας-πράξεως¹⁵⁵. Έτσι, η διαστρεβλωμένη διδασκαλία των αιρετικών απετέλεσε απλώς τον γενετικό παράγοντα της αποσαφηνίσεως των δογμάτων με μία συγκεκριμένη ορολογία και όχι φυσικά της δημιουργίας αυτών¹⁵⁶. Συνεπώς, η Εκκλησία δεν προβάλλει μόνο την ανάγκη της συστηματικής έκθεσης του περιεχομένου της δογματικής διδασκαλίας, αλλά μένει άγρυπνη έναντι κάθε προσβολής κατά της ενότητας αυτής και του ορθοδόξου δόγματος¹⁵⁷.

Από την πλευρά του επίσης ο Τρεμπέλας, τονίζει πως ο θεολόγος που εντρυφά στα δόγματα πρέπει να βρίσκεται σε αδιάλειπτες στενές σχέσεις με την Εκκλησία και οφείλει να εμφανίζεται μόνο ως ερμηνευτής της ομολογίας αυτής. Για αυτόν τον λόγο και η δογματική που γράφεται από κάποιον δογματικό ή θεολόγο, επιβάλλεται να έχει ορθόδοξο χρωματισμό έχοντας έναν τίτλο που να αποδεικνύει την αξία του ονόματος, λόγου χάρη της Ορθοδόξου δογματικής ή της δογματικής της κατά Ανατολάς Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας. Όποια διδασκαλία δεν στηρίζεται στις πηγές της Θείας Αποκαλύψεως, δεν έχει καμία θέση μεταξύ των δογμάτων. Ακόμη, εντύπωση προκαλεί ότι σύμφωνα με τον Τρεμπέλα υπάρχουν και αλήθειες πίστεως για επιμέρους λεπτομέρειες των οποίων δεν πήρε ποτέ γνώμη η επίσημη Εκκλησία. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ασπάζεται την άποψη ότι υπάρχει η δυνατότητα να κυκλοφορούν ακίνδυνες θεολογικές γνώμες, πάντοτε όμως εντός των ορίων των καθοριζομένων υπό του δόγματος¹⁵⁸. Ακόμη, κάνει ξεκάθαρο ότι τα κύρια θεμέλια του έργου του δογματολόγου βρίσκονται στα σίγουρα αποτελέσματα από τον ερμηνευτή και ιστορικό του Δόγματος. Πιο συγκεκριμένα, η Δογματική Θεολογία εξετάζει σε σχέση με το παρελθόν, τι ήταν αυτό από την αρχή που η Εκκλησία

---

¹⁵⁵Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 204

¹⁵⁶ό.π., σ. 205

¹⁵⁷Ν. Ματσούκας, «Φιλοσοφία και δογματική διδασκαλία του Ιωάννου Λαμασκηνού», εν *ΕΕΘΣΠΘ 14* 1969, σ. 254

¹⁵⁸Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ. 10

ομολόγησε και πίστεψε. Αυτό το αναλύει συστηματικά, ώστε να εξηγεί και να παρουσιάζει με μεθοδικό τρόπο αυτό που πρέπει να διατηρήσει σθεναρά η Εκκλησία, ακόμη και στην παρούσα περίοδο¹⁵⁹. Για αυτό τον λόγο ξεκαθαρίζει πως το έργο της δογματικής δεν είναι να βρει την αλήθεια και την αποκάλυψη του άγνωστου, αλλά να ερευνήσει την ήδη αποκαλυμμένη αλήθεια¹⁶⁰.

Εκτός αυτού, δυστυχώς πολλές φορές η θεολογία παγιδεύεται σε σχήματα, τα οποία την απομακρύνουν, όχι μόνο από την σωστή θεώρηση δόγματος και γλώσσας του περιβάλλοντος, αλλά και από την σωστή περιγραφή και ανάλυση της δογματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας. Όπως αναφέραμε και πριν, τόσο η Αγία Γραφή, όσο και η παράδοση με όλες τις μορφές της και τις ιστορικές περιπέτειες υπομνηματίζουν τα γεγονότα της θείας οικονομίας¹⁶¹. Πιο συγκεκριμένα, οι αποφάσεις της διδασκαλίας για το Α ή Β δόγμα της Εκκλησίας προέρχονται από τις ανάγκες της ίδιας της ζωής με σκοπό κάθε τόσο τα ίδια πράγματα να αποσαφηνίζονται και να διαφωτίζονται κατάλληλα, ώστε να διευκολύνεται η πορεία προς την τελείωση και να αποκρούεται κάθε διαστρέβλωση, παραμόρφωση και διάβρωση της αλήθειας¹⁶². Ουσιαστικά, αυτή ακριβώς είναι η λειτουργία της δογματικής διδασκαλίας που εξυπηρετώντας την ίδια την ζωή του κοινού οργανισμού προσλαμβάνει όλα τα στοιχεία του περιβάλλοντος και για την έκφραση της αλήθειας, την γλώσσα της επιστήμης και της φιλοσοφίας¹⁶³.

---

¹⁵⁹Aidan Nichols, O.P. , *Light from the East: Authors and Themes in Orthodox Theology*, εκδ. Sheed & Ward, London 1999, σ. 100

¹⁶⁰Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, ό.π., σ. 17

¹⁶¹Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, , Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 22

¹⁶²Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, ό.π., σ. 23

¹⁶³Σε αυτό το σημείο κρίνουμε ως αναγκαίο να διευκρινισθεί πως οι τεχνικοί φιλοσοφικοί όροι και το ανάλογο πολιτιστικό κλίμα, τα οποία μπολιάζονται με την πείρα της εκκλησιαστικής κοινότητας, δεν είναι απλώς κάποια μορφολογικά στοιχεία, καθώς η φιλοσοφική καθαυτή έχει ένα περιεχόμενο. Ειδικότερα, στην κίνηση της ζωής και της ιστορίας αυτά τα πράγματα δεν χωρίζονται παρά μόνο θεωρητικά στην σκέψη αφού με αυτό το μπόλιασμα έχουμε μετάπλαση όρων και περιεχομένου. Η λογική και επιστημονική ανάλυση, ούτε ξεχωρίζει, ούτε απομονώνει τα στοιχεία, είτε πρόκειται για ελληνικά, είτε για χριστιανικά, είτε για ανατολικά, αφού υφίσταται ένα αυτοτελές και αυθύπαρκτο δημιούργημα. Επομένως, υφίσταται λόγος για μορφολογία και περιεχόμενο καθώς η θεολογία, οι δογματικοί όροι, τα διάφορα μνημεία και τα λειτουργικά κείμενα κ.α. είναι αυτοτελή δημιουργήματα

Σε σχέση με όλα τα παραπάνω, σημαντικό ζήτημα είναι η θεώρηση της ιστορίας του δόγματος ως προς την μορφή και το περιεχόμενο του, καθώς αποτελεί μεγάλο ιστορικό-φιλολογικό πρόβλημα της γενέσεως και ουσίας του δόγματος. Να ξεκαθαριστεί πως το περιεχόμενο του δόγματος είναι ιστορικό και διαρκώς αναλλοίωτο της εν Χριστώ σωτηρίας, αφού η κύρια χαρακτηριστική ιδιότητα του δόγματος είναι η ιστορικότητα του. Η άρνηση της ιστορικότητας του δόγματος, όχι μόνο οδηγεί μοιραία στην απόσπαση του δόγματος καθαυτού από την ιστορική συνέχεια του εν Χριστώ έργου της σωτηρίας και την ζωή της Εκκλησίας, αλλά και στην θεώρηση του δόγματος ως κατασκευή ή συμπίλημα μεταφυσικών θεωριών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το δόγμα να κατανοείται έτσι ως εκτροπή του καθαρού κηρύγματος του Ιησού Χριστού και ως σώμα ξένο στην ζωή της Εκκλησίας. Αυτή η διαστρεβλωμένη θεώρηση εντοπίζεται στην προσπάθεια δυτικών θεολόγων και ερευνητών που προσπαθούν να συνθέσουν την βιογραφία του Χριστού επί μακράν δογματικών προϋποθέσεων¹⁶⁴. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξε η θεωρία σύμφωνα με τον Harnack(1851-1930), όπου το δόγμα και η οργάνωση της Εκκλησίας αντικατέστησαν και δεν συνέχισαν το κήρυγμα και το έργο του Χριστού¹⁶⁵. Η προσπάθεια διακρίσεως

με μία επιβλητική αυθυπαρξία, η οποία μεταπλασμένη και σαρκωμένη στην εμπειρία της εκκλησιαστικής κοινότητας και του πολιτισμού είναι η χριστιανική αποκάλυψη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι όταν οι θεολόγοι κάνουν λόγο για την Αγία Τριάδα, τον Λόγο (το δεύτερο πρόσωπο Αυτής), την θεία ουσία ή την θεία φύση, τις υποστάσεις ή τα πρόσωπα, την θεογνωσία, τις θεοφάνειες του άσκαρου και ένσαρκου Λόγου, την ενέργεια, την ταυτότητα της θείας ουσίας και την ταυτότητα της θείας ενέργειας, την ετερότητα των υποστάσεων, την υποστατική Ένωση των δύο φύσεων του Χριστού, την ερωτική εκστατικότητα Θεού και ανθρώπου, τη διάκριση κτιστού και ακτίστου ουσίας και ενέργειας του Θεού κ.τλ. αντλούν μορφολογικά στοιχεία από την φιλοσοφική γλώσσα, όπου κυριαρχεί ουσιαστικά η παράδοση της πλατωνικής, αριστοτελικής, νεοπλατωνικής, στωικής και άλλης φιλοσοφίας. Παρόλα αυτά, η θεολογία και οι δογματικοί όροι παρουσιάζουν μία ολότητα και ενότητα που είναι αυθύπαρκτο δημιούργημα, έτσι ώστε, όχι μόνο να απηχεί η πείρα της εκκλησιαστικής κοινότητας, αλλά και οι εκδηλώσεις του συνολικού πολιτισμού. Βλ. Ν. Ματσούκας, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ :Με παράρτημα το σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ.49-51

¹⁶⁴Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969,σ. 33

¹⁶⁵Για την ανάλυση και την αναίρεση αυτής της προβληματικής θεώρησης βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή»,

αυτών των δύο στοιχείων μορφή-περιεχόμενο του δόγματος οδηγεί σε τεράστιες παρερμηνείες¹⁶⁶. Παραδείγματος χάριν, η σχολή του Harnack στην προσπάθεια της να εξηγήσει την γένεση των εκκλησιαστικών δογμάτων υποστήριξε την άποψη ότι η Εκκλησία με τα δόγματά της ουσιαστικά παραχάραξε το αρχέγονο μήνυμα του Ευαγγελίου και με την χρήση της ελληνικής φιλοσοφίας το έκανε ένα καθαρά διανοητικό φαινόμενο, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στον εξελληνισμό του Χριστιανισμού¹⁶⁷. Έτσι λοιπόν, ο Harnack υποστήριξε τον εξελληνισμό του περιεχομένου του δόγματος¹⁶⁸ αποχωρίζοντας την μορφή του περιεχομένου του και

Αθήναι-1959, σ. 9 και Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθόδοξου δόγματος*, Υφηγησία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2 ό.π., σ.29-58, σ.77-80

¹⁶⁶Ο Ματσούκας υπογραμμίζει πως η γλώσσα με την οποία εκφράζονται τα δόγματα δεν είναι μία απλή παρανυχίδα στο όλο οικοδόμημα της θεολογικής ζωής και επιστήμης, καθώς η πρόσληψη της γλώσσας του περιβάλλοντος από μία ζωντανή θεολογία δεν πρέπει να θεωρείται απλώς μία μορφολογική προσαρμογή στα δεδομένα της οποιαδήποτε περιρρέουσας ατμόσφαιρας. Η μορφολογία της δογματικής διδασκαλίας, ως πρόσληψη της γλώσσας του περιβάλλοντος από τη θεολογία αποτελεί μία μαρτυρία της προσαρμοστικότητας του ζωντανού περιεχομένου της Εκκλησίας δίνοντας σαρκωμένη την αλήθεια της παράδοσης. Ουσιαστικά, αυτή η σάρκωση της αλήθειας κάνει την μορφολογία να αποκτάει οργανικό δεσμό με το περιεχόμενο της ζωής. Για αυτόν τον λόγο η μορφολογία ποτέ δεν είναι κάτι το αυτονόητο και το κατ' ανάγκη παρόν, αλλά προϋποτίθεται η προσαρμοστικότητα της δογματικής διδασκαλίας, αφού είναι αδύνατη η μορφολογία ως πρόσληψη της γλώσσας του περιβάλλοντος. Επομένως από την ευχέρια αυτής της πρόσληψης και από τα αποτελέσματα της αποσαφήνισης του δόγματος αντιλαμβάνεται κανείς τον βαθμό της ζωτικότητας της παράδοσης μέσα στην ιστορία του εκκλησιαστικού οργανισμού. Αυτή η προσέγγιση για το θέμα αυτό είναι ξένη ολοκληρωτικά για τους δυτικούς ερευνητές. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-1 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ.30-31

¹⁶⁷Γ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'*, Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-25, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 15 και του ίδιου «*Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Γ'*», Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-60, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 61

¹⁶⁸Ο Harnack για να στηρίξει την άποψή του ότι η Εκκλησία και το δόγμα παραχάραξαν το μήνυμα του Ευαγγελίου διατύπωσε την θέση ότι «*Das Dogma ist in seiner Konzeption und in seiner Aufbau ein Werk des griechischen Geistes auf dem Boden des Evangeliums*». Βλ. Μ. Κωνσταντίνου, «*Βιβλικές σπουδές και Θεολογία του '60*» στο *Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του '60*, Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ. 362 και την ίδια αναφορά στην ίδια γλώσσα με διαφορετική γραμματική μορφή βλ. και Γ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός:*

εξετάζοντας αυτήν βάση των στοιχείων των πολιτιστικών όρων του περιβάλλοντος. Δια της ιστορικής έρευνας των πηγών ως προς το πρόβλημα της εξελίξεως του δόγματος της σχολής του Harnack, σχηματίστηκε η ελεύθερη έρευνα των μορφών του δόγματος χωρίς την δεσμευτική εκκλησιαστική αυθεντία. Με αυτό τον τρόπο η δογματική της Εκκλησίας δεν εξέφραζε με βάση αυτούς το αρχέγονο πνεύμα του Χριστιανισμού. Να τονισθεί πως αυτή η θεώρηση η οποία εισήγαγε πολλούς οπαδούς, είχε υποστηριχθεί από διάφορες ομάδες θεολόγων και ερευνητών πριν από τον Harnack¹⁶⁹. Λόγου χάρη, ο Λούθηρος (1483-1546), ο θεολογικός ηγέτης της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης και ο ιδρυτής του προτεσταντισμού, ως βιβλικός θεολόγος θεωρούσε ότι τα αρχαία δόγματα της Εκκλησίας ήταν ορθά, όχι γιατί είχε το κύρος της Εκκλησίας και τις αποφάσεις των οικουμενικών συνόδων, αλλά επειδή ήταν συνυφασμένα με το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής, η οποία ήταν για αυτόν η ύψιστη αυθεντία (*sola scriptura*)¹⁷⁰.

Οι απόψεις αυτές είχαν τεράστιες συνέπειες, με αποτέλεσμα πολλοί δυτικοί να οδηγούνται, είτε στην ολοκληρωτική άρνηση του δόγματος και τη άρνηση κάθε συσχέτισης αυτού με τον αρχέγονο χριστιανισμό (π.χ. οι Αναβαπτιστές), είτε στην επιρροή του δόγματος στην εκκλησιαστική ζωή¹⁷¹. Ουσιαστικά, ο Harnack απορρίπτει την εκκλησιαστική δογματική και θεωρεί την μορφή και το περιεχόμενο του δόγματος ως προϊόντα κατά της ελληνικής σκέψεως και των άλλων πολιτιστικών παραγόντων του ελληνορωμαϊκού κόσμου¹⁷². Έτσι λοιπόν, η ιστορική έρευνα του

Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α', Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-25, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 16

¹⁶⁹Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγασία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 35

¹⁷⁰Για περισσότερα περί αυτού του παραδείγματος, βλ. Π. Τρεμπέλας, «Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας», Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1964, σ.95-97 και Ν. Ματσούκας, «*Ο Προτεσταντισμός*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-8, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ.39-69 και του ίδιου *Οικουμενική Κίνηση: Ιστορία-Θεολογία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-12, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σ.96-110,

¹⁷¹Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ό.π., σ. 36

¹⁷²Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1964, σ. 116

Harnack¹⁷³ καταλήγει στο συμπέρασμα περί της μεταμορφώσεως ή ριζικής αλλαγής του πρώτου χριστιανικού κηρύγματος, και όχι περί της εξελίξεως ή αναπτύξεως ή μορφολογικής διαμορφώσεως του περιεχομένου αυτού, καθώς για αυτόν υφίσταται αντικατάσταση της παλαιάς διδασκαλίας υπό νέας και προβολή αυτής σε δόγμα υπό της ιεραρχικώς οργανωμένης Εκκλησίας¹⁷⁴. Συνεπώς, για αυτόν άλλαξε ολοκληρωτικά η αρχέγονη χριστιανική διδασκαλία στην μορφή και στο περιεχόμενο¹⁷⁵. Για αυτόν τον λόγο, ο Γερμανός λουθηρανός θεολόγος, στα πλαίσια της ιστορίας των δογμάτων¹⁷⁶ θέτει την άποψη περί της υπάρξεως δύο Ευαγγελίων, αυτό του Ευαγγελίου του Χριστού και αυτό του δογματικού Ευαγγελίου της Εκκλησίας¹⁷⁷. Σε αυτό το σημείο, είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί πως, παρόλο που η επιχειρηματολογία και η θεολογική του σκέψη για το ζήτημα του δόγματος αναλύεται εξονυχιστικά στο ανάλογο ερευνητικό του έργο, δεν απέδωσε καρπούς, καθώς η

---

¹⁷³Βλ. A. Harnack, «Das Wesen des Christentums: 16 Vorlesungen vor Studierenden aller Fakultäten im Wintersemester 1899/1900 an der Universität Berlin», Berlin, Boston: De Gruyter, 1908.σ.79-153 ή Adolf von Harnack, «Das Wesen des Christentums: Herausgegeben von Claus-Dieter Osthövener», 3. Auflage, Mohr Siebeck, 2012,

¹⁷⁴N. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ό.π., σ. 41

¹⁷⁵Σε αυτό το σημείο, πρέπει να διευκρινιστεί πως η μορφολογία και το περιεχόμενο του δόγματος βρίσκονται σε ανάλογη σχέση προς την σχέση γλωσσικής μορφής και ανθρωπίνου λόγου, καθώς η γλωσσική μορφή και το περιεχόμενο βρίσκονται σε μία άρρηκτη συνάφεια. Ναι μεν υπάρχει η δυνατότητα το περιεχόμενο να λάβει άλλη γλωσσική μορφή υπό κάποιων συνθηκών και πνευματικών όρων αλλά δεν επιτρέπεται ποτέ να διακριθεί σε καμία φάση η μορφή από το περιεχόμενο του δόγματος. Με την αλλαγή της μορφής του δόγματος δεν σημαίνει ότι υφίσταται και αλλαγή του περιεχομένου, αλλά αντίθετα διαπιστώνεται ότι στις κάθε ιστορικές φάσεις ενδύονται οργανικά οι αναγκαίες μορφές έκφρασης του. Ακριβώς σε αυτό το σημείο βρίσκεται η αχίλλειος πτέρνα των φιλελεύθερων σχολών της Δύσεως, των διακατεχομένων υπό «θρησκευολογικών» καταλήψεων. Ουσιαστικά, οι δυτικοί ερευνητές είχαν την πεποίθηση ότι μπορούν μέσω θρησκευολογικών δυνατοτήτων να ερευνήσουν την ουσία της ορθοδόξου πνευματικότητας και για αυτό τον λόγο εξέταζαν με εξονυχιστικό τρόπο τα θρησκευολογικά, παράλληλα με την ζωή της Ορθοδόξου Εκκλησίας, με αποτέλεσμα όμως, όχι μόνο να παραλείψουν να εξετάσουν παράλληλα με τα προηγούμενα τον ιδιαίτερο κόσμο της Εκκλησίας, αλλά και να αρνηθούν την συσχέτιση αυτών των δύο. Βλ. N. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ό.π., σ. 35

¹⁷⁶Βλ. A. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte: Die entwicklung des Kirchlichen Dogmas*, Band 1, WBG: Academic in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2015

¹⁷⁷N. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 41

διαφορά κατά τον Harnack μεταξύ της Χριστολογίας της Εκκλησίας και του κηρύγματος του έργου του Χριστού είναι αβυσσώδης¹⁷⁸.

Επομένως, η ασφαλής οδός του θέματος είναι ο άρρηκτος δεσμός μεταξύ της «ιστορικότητας» και της ιστορίας των δογμάτων, αφού οι ιστορικές καταβολές της αλήθειας του δόγματος παραμένουν στην συνέχεια της εκκλησιαστικής ζωής πάντοτε ως ρίζες αυτών. Η κάθε μορφολογία του δόγματος είναι συνδεδεμένη άρρηκτα και οργανικά με το αρχέγονο περιεχόμενο της αληθείας της εν Χριστώ αποκάλυψης αποτελώντας ένα αδιάσπαστο και ενιαίο σύνολο. Ο ζωντανός οργανισμός της Εκκλησίας μετουσιώνει το περιεχόμενο της πίστεως και τις εκφραστικές παραστάσεις στην αποτελεσμένη μορφή του δόγματος¹⁷⁹. Άρα, τα δόγματα της Εκκλησίας δεν βρίσκονται διατυπωμένα και αποσαφηνισμένα μονάχα στις αποφάσεις, στα σύμβολα και στους όρους των οικουμενικών συνόδων, αλλά και σε όλες τις μορφές της εκκλησιαστικής ζωής, η οποία αποτελεί ουσιαστικά το κύριο οργανικό κομμάτι της ιστορίας. Έτσι, τα ιστορικά μνημεία της ορθόδοξης θεολογίας και παράδοσης έχουν μία εντυπωσιακή ενότητα σε μία κοινή και βασική γραμμή της δογματικής διδασκαλίας. Λόγου χάρη, στο δόγμα, στα λειτουργικά κείμενα, σε όλες τις μορφές λατρείας και τέχνης, στα σύμβολα, στα συναξάρια κ.λπ. υφίσταται ένας ατράνταχτος άξονας της ίδιας της αλήθειας¹⁸⁰.

Εξάπαντος, όσον αφορά τους δύο ακαδημαϊκούς Θεολόγους, Τρεμπέλα και Ματσούκα, η μέθοδος η οποία χρησιμοποιούν και μέσω της οποίας αντιλαμβάνονται την λογική διάρθρωση του περιεχομένου της πίστεως είναι αναλυτική-ιστορική και συνθετική-φιλοσοφική¹⁸¹. Πιο συγκεκριμένα, στην αναλυτική μέθοδο, ο δογματικός - συστηματικός θεολόγος οφείλει να κινεί επαγωγικά την εμπειρία της εκκλησιαστικής κοινωνίας μεταξύ της υπαρξιακής σχέσης του εν Τριάδι Θεού και ανθρώπου και ύστερα να ανάγεται στην θεώρηση των γενικών αρχών περί της αλήθειας του

---

¹⁷⁸ό.π., σ. 33

¹⁷⁹ό.π., σ. 34

¹⁸⁰Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 26

¹⁸¹Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, ό.π., σ.35-40 και Βλ. Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ό.π., σ.145-146

δόγματος¹⁸², ενώ στη συνθετική ο δογματικός θεολόγος οφείλει να βαίνει παραγωγικά στην καθολική θεώρηση περί του εν Τριάδι Θεού και του έργου αυτού και εκ των υστέρων να επιστρέφει στην εμπειρία της εκκλησιαστικής κοινωνίας. Αντιλαμβάνεται κανείς πως η διάσπαση και ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο μεθόδων οδηγεί σε εσφαλμένες αντιλήψεις περί του δόγματος, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται και να διαστρεβλώνεται ολοκληρωτικά η ορθή ερμηνεία της περί του δόγματος διδασκαλίας. Πιο συγκεκριμένα, αρκετοί φιλελεύθεροι προτεστάντες επιχείρησαν τον διαχωρισμό μεταξύ αναλυτικής και συνθετικής μεθόδου, με αποτέλεσμα, είτε από την μία να παραμερίζουν κάποιοι την οντολογική αρχή περί του έργου του εν Τριάδι Θεού, είτε από την άλλη να αγνοούν τον παράγοντα της εμπειρίας της Εκκλησίας περί της εν Χριστώ σωτηρίας¹⁸³. Έτσι για την σωστή προσέγγιση του δόγματος η μέθοδος του δογματικού οφείλει, όχι μόνο να είναι συνθετική και αναλυτική, αλλά και ιστορική και φιλοσοφική, καθώς η δογματική αποτελεί ένα ενιαίο οργανικό σύνολο¹⁸⁴.

2β. Δογματισμός και αίρεση

Ο Ματσούκας, από την πλευρά του, ουκ ολίγες φορές τονίζει την έννοια του δογματισμού, καθώς αυτός ο όρος δημιουργεί παγίδες στο χώρο της θεολογίας, επειδή θυμίζει την δογματική της θεολογικής επιστήμης. Για αυτόν τον λόγο εξηγεί πως πολλοί ορθόδοξοι δογματολόγοι γίνονται υπόδουλοι στον δογματισμό, είτε από απροσεξία, είτε από πλάνη, είτε και από σκοπιμότητα. Σχεδόν πάντοτε όσες αποσαφηνίσεις, κατατάξεις και ερμηνείες και αν γίνουν δεν θα δώσουν το ποθητό αποτέλεσμα, έτσι ώστε να μην παρουσιάζονται στον χώρο της Θεολογίας, οι γνωστές ως δυσκαμψίες και δυσλειτουργίες και αυτό συμβαίνει επειδή η άκαμπτη ιδεοληψία του δογματισμού εισβάλλει ύπουλα σαν μια παρασιτική δύναμη μέσα στον κύκλο της

---

¹⁸²ό.π., σ. 145

¹⁸³ό.π., σ. 146

¹⁸⁴Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ. 40

επιστημονικής εργασίας. Όσο υψηλή και προοδευτική και αν είναι μία ιδεολογία, αν τεθεί ως προϋπόθεση σε μία επιστημονική έρευνα, μετατρέπει την επιστήμη και την ίδια την ιδεολογία να είναι ένας δογματισμός¹⁸⁵. Ο Ματσούκας, είναι ιδιαίτερα αυστηρός σε αυτό το σημείο, καθώς ισχυρίζεται πως δεν δικαιολογείται στο χώρο της ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων κανένας άκαιρος δογματισμός και καμία μονομέρεια. Θεωρεί πως εξαιτίας του διαρκούς θεολογικού δογματισμού από όλους τους χώρους της διανοήσης προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές και συνέπειες στην άνθιση μιας ανθρωπιστικής κοινωνίας¹⁸⁶. Ξεκαθαρίζει πως ο δογματισμός είναι μια τυραννική ιδεοληψία που χαράζει κλειστά και αμετακίνητα περιγράμματα στη σκέψη και τη ζωή ενός λαού, ώστε η δραστηριότητα και η συμπεριφορά των παγιδευμένων σε αυτή την ιδεοληψία, να χαρακτηρίζονται από ακαμψία στο χώρο των πνευματικών εκδηλώσεων, της πολιτικής γραμμής και της οικονομικής οργάνωσης. Ουσιαστικά, αυτό το πολυκέφαλο θηρίο του δογματισμού συντηρείται, είτε από ένα λαβύρινθο κλειστών ομάδων με αδιόρατες ωφελμιστικές επιδιώξεις, είτε από τα απάνθρωπα πολιτικά συστήματα λ.χ. σταλινισμός, χιτλερισμός κ.α.¹⁸⁷

Δυστυχώς, αυτό το καρκίνωμα δεν λείπει από την εκκλησιαστική και θεολογική ζωή, καθώς η ζωή και το έργο της σωτηρίας είναι μια δυναμική και δραματική ολοκλήρωση που περνάει και ξεπερνάει «το μυστήριο της ανομίας»¹⁸⁸. Χαρακτηριστική είναι η σύνδεση του Ματσούκα, όσον αφορά τον δογματισμό, με την φιλαρχία που χρησιμοποιεί ο Άγιος Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης¹⁸⁹ (370-449) ως την αιτία για την δημιουργία πολλών καρκινωμάτων μέσα στην εκκλησιαστική κοινότητα. Αναλυτικότερα, ο μεγάλος αυτός Πατέρας της Εκκλησίας μας αποδίδει τις αιρέσεις στη μανία και στην λύσσα της φιλαρχίας, αφού καταγράφει πως και μέσα στον ορθόδοξο κόσμο πολλοί φίλαρχοι προσποιήθηκαν ότι διαφωνούσαν για

---

¹⁸⁵Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ', Ε', ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 13

¹⁸⁶ό.π., σ. 17

¹⁸⁷Ν. Ματσούκας, *«Δογματισμός και δογματική»*, Γρηγόριος ο Παλαμάς 60, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 329

¹⁸⁸Ν. Ματσούκας, *Μυστήριο επί των ιερῶς κεκοιμημένων και άλλα μελετήματα*, Σειρά ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-24, Εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 52

¹⁸⁹Ισίδωρου Πηλουσιώτη, *PG 78, 1108D* «Τί θαυμάζεις, εἰ καὶ νῦν περὶ πρᾶγμα θεῖον καὶ λόγου κρεῖττον διαφωνεῖν προσποιῶνται ὑπὸ φιλαρχίας ἐκβακχευόμενοι;»

σπουδαία δογματικά θέματα, καθώς επιθυμούσαν να σώσουν την Εκκλησία από τις αιρέσεις¹⁹⁰.

Με αυτόν τον τρόπο ο Ματσούκας τονίζει και αναδεικνύει την διαστρέβλωση που προκαλείται από τον δογματισμό, καθώς αυτό το πολυκέφαλο θηρίο της ιστορίας δεν φαλκιδεύει μόνο μια οικουμενική θεολογία, αλλά και ότι αφορά την κατανόηση του πολιτισμού της ανθρωπότητας. Έτσι όμως αναδεικνύεται και η έννοια του δόγματος, δηλαδή ο ορθός τρόπος ζωής, αφού τα δόγματα δεν είναι νοητό να συνευρίσκονται με πράγματα και γεγονότα κακώς αλλοιωμένα. Από την μία πλευρά, η αίρεση προκύπτει από μια ζωή αλλοτριωμένη και εσφαλμένη¹⁹¹. Ουσιαστικά, ένας αιρετικός, δεν βιώνει την Εκκλησία ως σώμα και λαό, αλλά τη θεωρεί δική του περιοχή, όπου μπορεί να επιβάλλει τις απόψεις του και τις κυριαρχικές του βλέψεις. Υπό αυτή την προοπτική ο αιρετικός εισάγει έναν δογματισμό. Από την άλλη πλευρά, η σωστή ζωή κάνει το δόγμα. Το δόγμα ως ζωή και σκέψη, ως θεωρία και πράξη μαζί είναι η ίδια η κοινωνικότητα στις συγκεκριμένες και ιστορικές παραδοσιακές δομές, καθώς κρατάει την συνοχή του σώματος¹⁹². Πιο συγκεκριμένα, η γέννηση της δογματικής διδασκαλίας δεν νοείται έξω από την εμπειρία και την ζωή της Εκκλησίας¹⁹³, δηλαδή από όλες τις δυναμικές φάσεις της χαρισματικής κοινωνίας των

---

¹⁹⁰Ν. Ματσούκας, *Θεολογία, Κτισσιολογία, Έκκλησιολογία κατά τόν Μέγαν Αθανάσιον: Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-5, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 222

¹⁹¹Όπως τα δόγματα, δεν είναι απλώς θεωρητικές διατυπώσεις, έτσι και η αίρεση δεν είναι μόνο μία διαστρεβλωμένη διδασκαλία. Ουσιαστικά, η αίρεση είναι εσφαλμένη ζωή, παραγάραξη της εν Χριστώ ζωής. Για αυτό η αίρεση πολεμήθηκε από τους Πατέρες της Εκκλησίας με μεγάλη δριμύτητα και αυστηρότητα. Επί αυτού του θέματος βλ. Β.Τσίγκου, *Δογματική της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, “Κατά τās τών αγίων θεοπνεύστους θεολογίας και τήσ Έκκλησίας εὐσεβές φρόνημα”, Εκδ. Ostracon Publishing, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017, σ.20-28, 345-348 και Δ. Τσελεγγίδη, *Ορθόδοξη Θεολογία και ζωή: Μελέτες συστηματικής Θεολογίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ.124-138

¹⁹²Ν. Ματσούκας, «Μυστήριον ἐπί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καί ἄλλα μελετήματα», ὁ.π., σ. 58

¹⁹³Ο Ματσούκας τονίζει και ξεκαθαρίζει πως η αίρεση προκύπτει εντός της πορείας της Εκκλησίας, καθώς είναι μεταγενέστερη της πίστεως και δεν έχει την δυνατότητα να διεκδικήσει το αρχέγονο της καθολικότητας και αποστολικότητας. Επομένως, η Εκκλησία είναι **ΜΙΑ** και οι αιρέσεις πολλές. Όσον αφορά την διάκριση μεταξύ αιρέσεως και σχίσματος επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι « Η διάκρισις μεταξύ αιρέσεως και σχίσματος, τῆς μὲν πρώτης αναφερομένης εἰς τὴν προσβολὴν τοῦ δόγματος, τοῦ δὲ δευτέρου εἰς τὴν διοικητικὴν μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν διαφορὰν πρέπει να θεωρηθῆ ὀρθή. Τὸ σχίσμα δὲν ἀποκόπτει τὰ μέλη ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ σωτηριώδους ἔργου, ἐνῶ ὁ ἀιρετικὸς ἢ ἡ ἀιρετικὴ

νοερών και λογικών όντων από την δημιουργία ως την εσχάτη ωρίμανση και ολοκλήρωση τους. Να διευκρινισθεί, πως έξω από το σώμα και τον λαό δεν υπάρχει καμία χαρισματική λειτουργία που οδηγεί στην θέωση¹⁹⁴. Έτσι, όποιος είναι ενταγμένος σωστά στο χαρισματικό σώμα της Εκκλησίας αποφεύγει κάθε είδους δογματισμό και λυτρώνεται από κάθε ατομοκρατικό απομονωτισμό ή από κάθε σύμπλεγμα ομαδικής βαρβαρότητας, αφού είναι ένα πρόσωπο μέσα σε κοινωνία και επομένως κατέχει την χαρισματική και δημιουργική ελευθερία¹⁹⁵. Πρέπει να γίνει κατανοητό πως αν χάσει κανείς τις ιστορικές ρίζες, αν δεν ακούει τα στόματα των χαρισματικών μελών του σώματος και ξεκόψει από το οργανικό σώμα της ίδιας της ιστορίας, τότε μπορεί να λείει «ενδιαφέροντα» πράγματα ωστόσο δεν περιγράφει τίποτα από την σαρκωμένη αλήθεια μέσα στα συγκεκριμένα όρια της κοινότητας¹⁹⁶. Επομένως, είναι γεγονός στην Ορθόδοξη παράδοση πως το πρόσωπο δεν νοείται έξω από την κοινωνία, καθώς πρόσωπο και κοινωνία είναι έννοιες σύστοιχες¹⁹⁷.

Αυτή η αναφορά στον δογματισμό γίνεται για να διευκρινιστεί το ασυμβίβαστο μεταξύ αυτού με την δογματική διδασκαλία. Ο δογματισμός, όχι μόνο δεν έχει σχέση με την θεολογική γνώση την οποία χαρίζει στον άνθρωπο η δογματική διδασκαλία, αλλά ούτε πρόκειται μόνο για μια απλή επίμονη θέση σε αρχές, καθώς όπως επισημάναμε και παραπάνω, πρόκειται για έναν αβυσσαλέο και σκοτεινό

ομάς αποκόπτονται τῆς ἐν λόγῳ κοινωνίας, ἐπειδὴ προσβάλλουν τὸ δόγμα, τὴν προὔπο θεσιν τῆς σωτηρίας καὶ κοινωνίας μετὰ τοῦ σωτηριώδους ἐν Χριστῷ ἔργον, δεδομένου ὅτι ἡ προσβολὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν θεωρίαν, ἀλλ' εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας, ἐντὸς τῶν ὁποίων βλαστάνει ἡ δογματικὴ περὶ σωτηρίας διδασκαλία. Ἐν προκειμένῳ εἶναι κλασσικὴ ἡ παρατήρησις Βασιλείου τοῦ Μεγάλου ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος: «Αἰρέσεις μὲν τοὺς παντελῶς ἀπερρηγμένους, καὶ κατ' αὐτὴν τὴν πίστιν ἀπηλλοτριωμένους" σχίσματα δὲ τοὺς δι' αἰτίας τινὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ ζητήματα ἰάσιμα πρὸς ἀλλήλους διενεχθέντας παρασυναγωγὰς δὲ τὰς συνάξεις τὰς παρὰ τῶν ἀνυποτάκτων πρεσβυτέρων ἢ ἐπισκόπων καὶ παρὰ τῶν ἀπαιδευτῶν λαῶν γινομένας». Βλ. Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ὁ.π., σ.95-96

¹⁹⁴Ν. Ματσούκας, *Θεολογία, Κτισιολογία, Ἐκκλησιολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον: Σημεῖα πατερικῆς καὶ οἰκουμενικῆς θεολογίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-5, Ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 226

¹⁹⁵ὁ.π., σ. 227

¹⁹⁶Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α', Εἰσαγωγή στη θεολογικὴ γνωσιολογία* ὁ.π., σ. 22

¹⁹⁷Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία καὶ αἵρεση στους ἐκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ', Ε', ΣΤ' αἰῶνα* ὁ.π., σ. 240

κόσμο. Εντούτοις, χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή σε αυτό το ζήτημα, καθώς δεν συνεπάγεται πως κάθε συντηρητικότητα είναι και δογματισμός¹⁹⁸.

2γ. Μορφή, διαίρεση και μεθοδολογική οδός των δογματικών τους εγχειριδίων.

Στα δογματικά εγχειρίδια του Ματσούκα αναδεικνύεται και διαφαίνεται έντονα η δυσaréσκεια και η απογοήτευσή του όσον αφορά τα δογματικά εγχειρίδια των ορθοδόξων Θεολόγων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, για αυτόν καθεαυτόν, τα δογματικά αυτά εγχειρίδια δεν ακολουθούν τις ανάλογες κατευθυντήριες γραμμές της πατερικής μεθόδου και θεολογίας, με αποτέλεσμα όχι μόνο να είναι πολλές φορές εμποτισμένα με τη δυτική ευρύτερη μέθοδο, αλλά και σε ορισμένα σημεία με τη ρωμαιοκαθολική και προτεσταντική θεολογία. Ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει πως αυτό δεν δηλώνει ότι κατά βάση γράφονται απόλυτα κακοδοξίες από αυτούς τους ορθοδόξους θεολόγους, αλλά ότι σίγουρα εκπροσωπούν μία σχολή επηρεασμένη από τα δυτικά σχολαστικά πρότυπα¹⁹⁹. Ισχυρίζεται ότι αρκετοί δογματολόγοι της ορθόδοξης Εκκλησίας, κινούμενοι βέβαια στα πλαίσια της λεγομένης ακαδημαϊκής θεολογίας, δεν μπορούν να διακρίνουν τις ιδιαιτερότητες της ορθόδοξης πνευματικότητας, σε σχέση με την δυτική παράδοση της θεολογίας. Έτσι, ουκ ολίγες φορές προβάλλουν και υποστηρίζουν με πάθος απόψεις ως ορθόδοξες, ενώ είναι καθαρά δυτικές και το παράδοξο στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι η πολεμική και αντιδυτική τους στάση²⁰⁰.

Επιπλέον, ο Ματσούκας τονίζει πως πολλοί θεολόγοι ασχολούνται στα δογματικά εγχειρίδιά τους με αφηρημένο τρόπο με θέματα που αφορούν το τριαδικό και χριστολογικό δόγμα, καθώς παραμερίζουν ή αγνοούν τους τεχνικούς όρους της παράδοσης και πλάθοντας καινούργιους όρους, ουσιαστικά σωρεύουν «άνθρακες

---

¹⁹⁸Ν. Ματσούκας, *Θεολογία, Κτισιολογία, Έκκλησιολογία κατά τόν Μέγαν Αθανάσιον: Σημεία πατερικής και οίκουμνικής θεολογίας*, ό.π., σ. 221

¹⁹⁹Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ό.π., σ.39-40

²⁰⁰Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α'* ό.π., σ. 34

πυρός» επί δικαίους και αδίκους. Για αυτό, προκειμένου να ερευνηθούν με πλήρη κατανόηση λεπτές έννοιες, απαιτείται γερή ιστορικοδογματική και φιλοσοφική υποδομή²⁰¹. Ακριβώς για αυτόν λόγο, όχι μόνο κατηγορεί, αλλά και απορρίπτει αυστηρώς την γνωστή διαίρεση των σχολαστικών εγχειριδίων. Αντίθετα, ο ίδιος, έχοντας ως παράδειγμα το αξεπέραστο βιβλικό και ιστορικοδογματικό εγχειρίδιο του Αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού (Έκδοσις ακριβής τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως), υιοθετεί και ασπάζεται την διήμερη διαίρεση Θεολογία-Οικονομία (σχηματικά τριμερής ή τριαδική) 1. Θεολογία 2. Χριστολογία 3. Εκκλησιολογία) κατά την μεθοδολογική οδό της πατερικής θεολογίας δείχνοντας την εικόνα μίας μακροσκοπικής θεώρησης της δογματικής θεολογίας μέσα στη ζωή της ορθόδοξης παράδοσης²⁰².

Σύμφωνα με τον Ματσούκα, οι τρεις θεματικές αυτές περιοχές, είναι οργανικά εξαρτημένες μεταξύ τους, καθώς, όχι μόνο δεν μπορούν να αυτονομηθούν, αλλά και ούτε η μία αναπτύσσεται ανεξάρτητα από την άλλη²⁰³. Επιπρόσθετα, διευκρινίζει και ξεκαθαρίζει πώς η κάθε μία από τις παραπάνω περιοχές της δογματικής διδασκαλίας σχετίζεται επίσης οργανικά με την κοσμολογία, την ανθρωπολογία και την εσχατολογία, καθώς δεν μπορούν να κατανοηθούν δίχως τον προβολέα της Θεολογίας, Χριστολογίας και Εκκλησιολογίας²⁰⁴. Πιο συγκεκριμένα, η Θεολογία όπως βιώνεται και εκφράζεται στη ζωή της Εκκλησίας και στα ιστορικά γεγονότα, σε κανένα σημείο δεν είναι απομονωμένη δίχως οργανική σχέση με την κοσμολογία και την ανθρωπολογία. Αυτό συμβαίνει επειδή κόσμος και άνθρωπος «τρέπονται» προς την ολοκλήρωση και τελείωση τους, αφού η Θεολογία δεν μπορεί να αποχωριστεί εξίσου από την εσχατολογία. Ο Ματσούκας, τονίζει πως ακόμη και σε αυτό το ζήτημα της εσχατολογίας, τα σχολαστικά εγχειρίδια παρεκκλίνουν από την ορθόδοξη γραμμή της εκκλησιαστικής ζωής και ιστορίας, παρουσιάζοντας την εσχατολογία ως

---

²⁰¹Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, ό.π., Θεσσαλονίκη 2016, σ. 18

²⁰²Ν. Ματσούκας, «Φιλοσοφία και δογματική διδασκαλία του Ιωάννου Δαμασκηνού», εν *ΕΕΘΣΠΘ 14* 1969, σ.273-274

²⁰³Ειδικότερα, ο Νίκος Ματσούκας είναι κατηγορηματικός για το λάθος των θεολόγων και ξένων ερευνητών που διασπούν την ενότητα τριαδοκεντρικότητας και χριστοκεντρικότητας. Βλ. Δ. Τσελεγγιδη, *Χάρη και ελευθερία κατά την Πατερική Παράδοση του ΙΔ'αιώνα: Συμβολή στη σωτηριολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σ.90-91

²⁰⁴Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ό.π., σ.41-42

το τελευταίο κεφάλαιο της Δογματικής, όπου απλώς γίνεται λόγος για την μερική και τελική Κρίση με την Ανάσταση κατά την Δευτέρα Παρουσία. Ο Μαρτσούκας εξηγεί πως αυτή η συρρίκνωση της εσχατολογίας είναι αποτέλεσμα της αποδυνάμωσης της ίδιας της Θεολογίας από το δυναμικό της χαρακτήρα²⁰⁵.

Όσον αφορά την εσχατολογία²⁰⁶, ο Μαρτσούκας διευκρινίζει πως αυτή είναι η ακατάπαυστη πορεία του σώματος της Εκκλησίας για την τελείωση, καθώς η εσχατολογία δεν είναι μόνο το τέλος, αλλά και η αρχή αφού η εσχατολογία είναι συνάμα και πρωτολογία²⁰⁷. Έτσι, λοιπόν για τον Μαρτσούκα η εσχατολογία είναι συνδεδεμένη με την Θεολογία, καθώς η δεύτερη ερμηνεύεται και κατανοείται από την κοσμολογία και την ανθρωπολογία. Εν τέλει, ο Μαρτσούκας εξηγεί ότι ο κύριος άξονας της Θεολογίας-Χριστολογίας-Εκκλησιολογίας είναι η δημιουργία και η πρόσληψη ολόκληρης της κτίσης από τον άκτιστο Τριαδικό Θεό, ώστε κόσμος-άνθρωπος-ιστορία και συμπαντικές διαστάσεις να τοποθετούνται σε μία πορεία από το Α της ανάδυσης ως το Ω της τελείωσης στα πλαίσια της διάκρισης κτιστού-ακτίστου²⁰⁸. Επομένως, όλη η μεθοδολογία του Μαρτσούκα βασίζεται σε αυτό το σχήμα, καθώς θεωρεί πως αυτό εντοπίζεται μέσα στα δραματικά ιστορικά γεγονότα της Θείας οικονομίας, στην ίδια την αιμάτινη ιστορική πορεία με αυτοσκοπό την έκθεση του περιεχομένου της ορθόδοξης πίστης και η μέθοδος αυτή έχει ως πρότυπο την πατερική γραμμή σε όλα τα δογματικά εγχειρίδια του και παράλληλα την ιστορικοδογματική άποψη της δυτικής χριστιανοσύνης²⁰⁹.

Άξια υπομνηματισμού παρατήρηση είναι πως, ενώ αρκετές δογματικές και θεολογικές περιοχές, που είναι ουσιώδεις για την θεολογία του Μαρτσούκα, για τον Τρεμπέλα είναι ακατανόητες και διαφοροποιημένες. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός πως όλες οι αναφορές και οι υπαινιγμοί του Μαρτσούκα για τα δογματικά

---

²⁰⁵Ν. Μαρτσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ.265-266

²⁰⁶Βλ. Ν. Μαρτσούκας, *Θεολογία, Κτισσιολογία, Εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον: Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας*, ό.π., σ.135-138 και του ίδιου «*Εκκλησία και Βασιλεία του Θεού, Ιστορία και Εσχατολογία*» στο «*Εκκλησία και Εσχατολογία*», Εκδ. Δημητριάδος-Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Βόλος 2014, σ.66-72

²⁰⁷Ν. Μαρτσούκας, «*Εκκλησία και Βασιλεία του Θεού, Ιστορία και Εσχατολογία*» ό.π., σ. 69

²⁰⁸Ν. Μαρτσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, *Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, ό.π., σ.42-43

²⁰⁹ ό.π., σ. 41

εγχειρίδια με σχολαστικό χαρακτήρα και όλα τα στοιχεία που παραθέσαμε παραπάνω αφορούν μεταξύ άλλων και τον ίδιο τον Τρεμπέλα. Ο Ματσούκας, και μάλιστα εκφράζει την εκτίμηση και τον θαυμασμό του προς το πρόσωπο του Τρεμπέλα²¹⁰, αλλά ουκ ολίγες φορές τον μνημονεύει κρίνοντάς τον επιστημονικά στα εγχειρίδια του εξηγώντας, ερμηνεύοντας και αναλύοντας πως κάποιες θεολογικές θέσεις του Τρεμπέλα, όχι μόνο έχουν προτεσταντική αντίληψη και γενικότερα δυτικό-σχολαστικό χαρακτήρα²¹¹, αλλά και μία αντίθεση από την γραμμή των Πατέρων και της Ορθοδόξου διδασκαλίας²¹².

Από την άλλη πλευρά, ο Τρεμπέλας επιλέγει τα δογματικά εγχειρίδια του να είναι αυτόνομα και ανεξάρτητα μεταξύ τους στην ουσία. Λόγου χάρη, στο Μυστήριο του Χριστού, είτε στο Περί μυστηρίων της Εκκλησίας και Περί Εκκλησίας Θεώρηση κ.α. λείπει ο οργανικός δεσμός, καθώς προσεγγίζονται από τον Τρεμπέλα πλήρως αποσπασματικά. Ο ίδιος ομολογεί ξεκάθαρα πως από την πρώτη του δογματική, στα προλεγόμενα, επέλεξε να ακολουθήσει αν όχι την ίδια, παρόμοια όμως μέθοδο με ρωμαιοκαθολικά και προτεσταντικά εγχειρίδια Δογματικής, τα οποία συνυφαίνουν τη συστηματική και τη συνθετική με την ιστορική και την αναλυτική μέθοδο στην έκθεση των περιεχομένων των δογμάτων²¹³. Ξεκινά στον πρώτο τόμο με τα προλεγόμενα, προχωρά στα περί της γνώσεως του Θεού, τις ιδιότητες του, για να φτάσει ύστερα στο περί Τριαδικού Θεού. Συνεχίζει με το περί της δημιουργίας του κόσμου των αγγέλων, και ολοκληρώνει τον πρώτο τόμο με την πτώση και τις

---

²¹⁰Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 18

²¹¹ό.π., σ. 152

²¹²Λόγου χάρη βλ. Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υφηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ.69-70, του ίδιου «Νεοελληνικός Πολιτισμός και Διανόηση», Σειρά Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-58, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 44, βλ. «*Η τραγελαφική διεκκυστίδα δυτικών και αντιδυτικών*», εν *Καθ'οδόν 1*, Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Ιανουάριος-Απρίλιος 1992, Εκδ. Θεολογικός Σύνδεσμος, σ. 34 βλ. και πάλι του ίδιου, «*Νεοελληνικής διανόησης και θεολογίας παραλειπόμενα*», *Αναλόγιον 6*, 2003, Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων & Κοζάνης, σ. 22 κ.α.

²¹³Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ.γ-δ

συνέπειες της. Ο δεύτερος τόμος ξεκινά με την Χριστολογία, την θεότητα, την ανθρώπινη φύση του Λυτρωτή και την υποστατική ένωση τους, προχωρώντας στη συνέχεια στην σωτηριολογία και «στο έργο της προσαγωγής και ενσωματώσεως των ανθρώπων στην Βασιλεία του Θεού», κλείνοντας τον τόμο με την εννοιολόγηση και την οργάνωση της Εκκλησίας. Τέλος, το περιεχόμενο του τρίτου τόμου ασχολείται με τα μυστήρια και ολοκληρώνεται με την εσχατολογία²¹⁴. Η θεολογική περιοχή της εσχατολογίας εξετάζεται από τον Τρεμπέλα, σε αντίθεση με τον Ματσούκα, με την κλασσική σχολαστική μεθοδολογία, όπου η εσχατολογία αποτελούσε το τελευταίο κεφάλαιο του όλου δογματικού οικοδομήματος, που κατά βάση περιοριζόταν στην μετά θάνατον ζωή²¹⁵.

Αναλυτικότερα, τον Τρεμπέλα, δεν τον απασχολούν ερωτήματα που σχετίζονται με το μετά-ιστορικό status της δημιουργίας, την σχέση Ιστορίας και Εσχάτων στην μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας κ.α. ζητήματα τα οποία δεν περιέλαβε, λόγω της συσχέτισης του με ξεπερασμένα σχολαστικά μεθοδολογικά πρότυπα. Για αυτό το ζήτημα, υιοθετεί την κεντρική θέση της έννοιας της «Βασιλείας του Θεού» ως άξονα γύρω από τον οποίο διαρθρώνει όλη του την δογματική αναδεικνύοντας την σπουδαιότητα της εσχατολογικής θεώρησης στην προσέγγιση της χριστιανικής πίστεως²¹⁶. Πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι με βάση τους τίτλους των επιμέρους ενοτήτων της δογματικής του Τρεμπέλα, διαπιστώνεται εύκολα η κεντρική θέση της έννοιας αυτής. Η υιοθέτηση αυτού του σχήματος, έστω και σε μικρό βαθμό

---

²¹⁴Ν. Ασπρούλη, «Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977). Ένας προ-νεοτερικός μετα-πατερικός Ορθόδοξος Θεολόγος του 20ου αιώνα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.42-43

²¹⁵ Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 3, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1961, σ. 364, «Μεταξύ τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἰδανικοῦ, ὅπερ θὰ πραγματοποιηθῆ ὑπ’ αὐτῆς κατὰ τὴν τελείωσιν ταύτης μετὰ τὴν συντέλειαν τῶν αἰώνων ὑπάρχει ἀνυπολόγιστος ἀπόστασις. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ ζωὴ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης εἶναι κατ’ ἀνάγκην καὶ ζωὴ ἐλπίδος. Οὕτως ἀγόμεθα εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς Δογματικῆς, τὸ διαπραγματευόμενον τὰ κατὰ τὴν ἐλπίδα ταύτην καὶ ἐνδιατρίβον περὶ τὰ ἀναμένοντα πάντας ἡμᾶς πέραν τοῦ τάφου, καθὼς καὶ περὶ τὰ ἐλπιζόμενα ἀγαθὰ, ἅτινα πρόκειται νὰ ἀπολαύσῃ ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ συμβασιλεύων μετὰ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι τελείωσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ».

²¹⁶Ν. Ασπρούλη, «Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977)» ὁ.π., σ. 45

αναδεικνύει τον διάλογο, αλλά και την εξάρτηση του από την παρωχημένη δυτική θεολογική παραγωγή. Σύμφωνα με τον ρωμαιοκαθολικό ιερέα Aidan Nichols, το σχήμα αυτό που χρησιμοποιεί ο Τρεμπέλας το δανείζεται από τον ολλανδό μεταρρυθμισμένο θεολόγο van Oosterzee που ανάγεται ήδη στο 1891²¹⁷. Πιο συγκεκριμένα, ο Τρεμπέλας φαίνεται να αναζητά κάποιο νέο και δημιουργικό σχήμα για να οργανώσει την παρουσίαση του υλικού της δογματικής του. Όχι μόνο αρνείται την χρήση μεθόδου ανάπτυξης της δογματικής «εις τὴν ἀπλὴν Θεολογίαν καὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν» (Θεολογία – Ανθρωπολογία – Χριστολογία - Εκκλησιολογία Εσχατολογία²¹⁸), δηλαδή μίας οργανικής θεολογικής ενότητας²¹⁹, όπως επιλέγει ο Ματσούκας, αλλά αντίθετα υιοθετεί από τον van Oosterzee την «διήκουσα ιδέα» της «Βασιλείας του Θεού» και οργανώνει το υλικό επί τη βάση αυτής της ιδέας²²⁰. Με βάση αυτό το σχήμα, το περί Θεού δόγμα παρουσιάζει τον Τριαδικό Θεό ως Βασιλέα αυτή της βασιλείας, η Εκκλησία παρουσιάζεται ως η επί γης Βασιλεία του Χριστού και η εσχατολογία συνίσταται στην τελείωση της Βασιλείας του Θεού²²¹. Ουσιαστικά, η μέθοδος αυτή, αναδεικνύει την δημιουργική αναζήτηση του Τρεμπέλα, αλλά και την ικανότητά του να επιλέξει μια «διήκουσα ιδέα» που συνδέεται με μία τόσο κεντρική διάσταση της διδασκαλίας του Χριστού²²².

Ακόμη, σύμφωνα με κάποιους ακαδημαϊκούς θεολόγους, η τρίτομος δογματική του Τρεμπέλα ανήκει στην κατηγορία των δογματικών συγγραμμάτων που είχαν ως υπόδειγμα την πεντάτομη δογματική του Βικεντίου του Δαμοδού (1700-1752)²²³. Η μέθοδος της συστηματικής ανάλυσης και η αυστηρή διάρθρωση της ύλης σε μέρη και κεφάλαια που ακολουθεί ο Δαμοδός, παραπέμπουν στις προδιαγραφές τις οποίες ουσιαστικά επιβάλλει ο προβληματισμός, η μέθοδος και η νοησιарχία της

---

²¹⁷ Aidan Nichols, O.P. *Light from the East: Authors and Themes in Orthodox Theology*, εκδ. Sheed & Ward, London 1999, σ. 101

²¹⁸ Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, ό.π., σ. 40

²¹⁹ Δ. Μπαθρέλλου, «*Η Δογματική του Π.Ν Τρεμπέλα*», ό.π., σ. 250

²²⁰ Αναλυτικότερα για την υιοθέτηση και την μορφή αυτού του σχήματος βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1959, σ.41-42

²²¹ A. Nichols, O.P. ό.π., σ. 11

²²² Δ. Μπαθρέλλου, «*Η Δογματική του Π.Ν Τρεμπέλα*», ό.π., σ. 251

²²³ N. Russell, «*Modern Greek Theologians and the Greek Fathers*», *Philosophy and Theology*:18,1, (2006) Philosophy Documentation Center,σ.78

σχολαστικής θεολογίας του ρωμαιοκαθολικού Θωμά Ακινάτη²²⁴. Ουσιαστικά, παρόμοια πλαίσια ακολουθεί και η δογματική του Τρεμπέλα η οποία σε πολλά σημεία υιοθετεί μη ορθόδοξες θέσεις, με θεολογικές αστοχίες στην ερμηνεία επιμέρους πτυχών της πίστεως. Το έργο του Δαμοδού και τα υπόλοιπα που ακολουθούν αυτή την μεθόδευση, συνιστούν αξιοσημείωτη καινοτομία στη θεολογία της Εκκλησίας, επειδή αυτώνόμων το δόγμα, το εκθέτουν και το ερμηνεύουν ως σύνολο θεωρητικών ιδεών, χωρίς καμία σχέση με την ζωή και την εμπειρία της²²⁵.

Φυσικά, υπάρχουν και ανάλογες κριτικές, είτε στα αντίστοιχα δογματικά εγχειρίδια του Ματσούκα, είτε σύμφωνα με την υπόνοια κάποιων ότι εισήγαγε νέα δική του θεολογία, διαστρεβλώνοντας το ορθόδοξο δόγμα και ερχόμενος σε αντίθεση με τους Πατέρες της Εκκλησίας²²⁶. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τα δογματικά του εγχειρίδια, αναφέρεται η άποψη πως είναι γραμμένα με μια πιο μοντέρνα γλώσσα και διακρίνεται σε αυτά ένας σύγχρονος προσανατολισμός. Παρόλα αυτά, από την άποψη τόσο της μορφής όσο και του περιεχομένου, έχουν ρηχό, επιφανειακό και πρόχειρο χαρακτήρα, χωρίς την τεκμηρίωση, την βιβλιογραφική ενημέρωση και την ανάλογη ακαδημαϊκή βαρύτητα που επιβάλλει ένα τέτοιο απαιτητικό έργο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με κάποιους σύγχρονους ακαδημαϊκούς θεολόγους, όχι μόνο να μην ξεφεύγει ούτε ο Ματσούκας από τον γενικότερο επαρχιωτισμό της νεοελληνικής θεολογίας, αλλά ο προγραμματικός πολεμικός και αντιδυτικός του χαρακτήρας λ.χ («Έκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση με τη δυτική

---

²²⁴ Β.Τσίγκου, *Δογματική της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, «Κατά τὰς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καί τό τῆς Ἐκκλησίας εὐσεβές φρόνημα», Εκδ. Ostrakon Publishing, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017, σ. 49

²²⁵ Β.Τσίγκου, ὁ.π., σ. 50

²²⁶ Ο Ιωάννης Σπιτέρης, σε ένα βιβλίο του, αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Σε ένα σημείο αυτού του κεφαλαίου, ο συγγραφέας αναφέρει με σαφήνεια για τον Ματσούκα πως απορρίπτει την σχολαστική δογματική των δογματολόγων που προηγήθηκαν από αυτόν. Αυτή η κριτική παρερμηνεύτηκε από τον αείμνηστο Πρωτοπρεσβύτερο και ακαδημαϊκό θεολόγο Γεώργιο Μεταλληνό, σε μία κριτική που έκανε για το βιβλίο του Ιωάννη Σπιτέρη, υπονοώντας πως ο Ιωάννης Σπιτέρης αναφέρει ότι ο Ματσούκας είναι εισηγητής μίας νέας θεολογίας. Ο ίδιος ο Ματσούκας, θεωρεί πως ο Μεταλληνός παρερμηνεύει τα λόγια του Ρωμαιοκαθολικού συγγραφέα. Για περισσότερα βλ. Yannis Spiteris, *La theologia Ortodossa neo-Greca, Edizioni Dehoniane*, Bologna 1992, βλ. Ν. Ματσούκας, «Προσφορά και προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Παν. Θεσσαλονίκης», Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία, *Σύναξη* 63, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 1997, σ. 11 και Βλ. Γ. Μεταλληνού, *Περιοδικό Θεολογία*, Τόμος 66, Τεύχος 4, Αθήνα 1995, σ.855

χριστιανοσύνη») να συνιστά σε σχέση με τον Τρεμπέλα, οπισθοδρόμηση²²⁷. Αντίθετα, δεν είναι λίγοι αυτοί που θεωρούν ότι ο Ματσούκας, όχι μόνο δεν παρέμεινε στο «κλειστό δογματικό σύστημα, αλλά ανοίχθηκε στα «αγαθά της παράδοσης ως χαρισματικής ζωής»²²⁸. Πάντως ο ίδιος ο Ματσούκας, ομολογεί και ξεκαθαρίζει πως σε όλα τα δογματικά του εγχειρίδια παραθέτει κατ' ακρίβεια (κατά το *de lege lata* των νομικών) τα δόγματα της Εκκλησίας²²⁹.

---

²²⁷ Δ. Μπαθρέλλου, «Η Δογματική του Π.Ν Τρεμπέλα», ό.π., σ. 257

²²⁸ Ι. Βλάχου, *Πατερική και Σχολαστική Θεολογία και το περιβάλλον τους με βάση τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννη Ρωμανίδη*, Εκδ. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου(Πελαγίας), Λεβαδεία 2021, σ. 519

²²⁹ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 14

3. Θεμελιώδεις βασικές Θεολογικές διακρίσεις

3 α. Διάκριση κτιστού-ακτίστου

Κεφαλαιώδους σημασίας και άκρως απαραίτητη είναι η πρώτη και βασική διάκριση, αυτή του κτιστού-ακτίστου η οποία αποτελεί την κεντρική και την μοναδική σε απόλυτη σπουδαιότητα βάση της πατερικής θεολογίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο, στα πλαίσια της επιστημονικής και χαρισματικής Θεολογίας αναφερθήκαμε εν τάχει στην διάκριση αυτήν καθώς όπως υπογραμμίσαμε απετέλεσε σημαντικό μεθοδολογικό κριτήριο. Για την εν λόγω διάκριση, η οποία δέσποσε μεν κατά τον 14^ο αιώνα στις έριδες περί ησυχασμού, αλλά δεν επινοήθηκε τότε²³⁰, οι Πατέρες της Εκκλησίας, χρησιμοποίησαν όρους ειλημμένους από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία κάνοντας λόγο για γενητό, που είναι το κτιστό και για αγένητο που είναι το άκτιστο²³¹. Παρόλο που η διάκριση κτιστού-ακτίστου είναι καταρχήν θεολογική, ωστόσο καθιερώθηκε ρωμαλέα στον χώρο της διανοήσεως μία ριζικά νέα κοσμολογία και ένα νέο κοσμοείδωλο μεταπλάσσοντας αυτόματα την θεολογική διάκριση σε φιλοσοφική²³². Ουσιαστικά, αυτή η διάκριση δίνει ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο στην συνηθισμένη φιλοσοφική ορολογία (κυρίως και βασικά πλατωνική) των αντιθέσεων ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα, το ορατό και το αόρατο, το

---

²³⁰ Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της χριστιανικής πίστης. Προϋποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου*, ό.π., σ. 39

²³¹ Ν. Ματσούκας, *«Η διπλή Θεολογική μεθοδολογία Γρηγορίου του Παλαμά»*, ό.π., σ. 81

²³² Ν. Ματσούκας, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ: Με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ.200. «Ριζική είναι ή διαφοροποίηση του κτιστού και άκτιστου σε σχέση με τό γενητό και αγένητο της διαρκούς φιλοσοφίας, ως προς τόν παράγοντα της δημιουργίας και κατά συνέπεια ως προς τό ότι τό κτιστό συμπεριλαμβάνει στον αισθητό κόσμο και τό νοητό, ενώ τό γενητό της διαρκίας είναι μόνο τό υλικό και αισθητό στοιχείο. Ίσως νεότεροι σχολαστικοί αναζητήσουν και άνεύρουσ τήν Α ή Β πολυσημία του γενητού και αγενήτου στα φιλοσοφικά κείμενα. Άλλά τούτο δέν άφορά διόλου τή μή σχολαστική πατερική σκέψη, άφου οι πατέρες πριν άπό αιώνες, δηλαδή άπό τούς νομιναλιστές φιλοσόφους του σχολαστικισμού, είχαν τό περιώνυμο ζυγάφι του Οκκαμ, όποτε δέν ενδιαφέρθηκαν για καμιά πολυσημία, αλλά για τήν ουσιαστική και κεντρική σημασία του γενητού και αγενήτου. Και προς αυτή τή βασική σημασία άντέταξαν τή διάκριση κτιστού και άκτίστου».

αισθητό και το νοητό, καθώς το θείον διακρίνεται από τα δημιουργήματα από το γεγονός ότι είναι άκτιστο και όχι απλώς και μόνο ότι είναι πνευματικό, αόρατο και νοητό²³³. Επομένως, σύμφωνα με την Πατερική Θεολογία, υπάρχουν μόνο δύο πραγματικότητες, η Θεότητα και η κτίση²³⁴, γεγονός που οδηγεί αναπότρεπτα στην σαφή διάκριση μεταξύ του ακτίστου Θεού και ολόκληρης της κτιστής πραγματικότητας²³⁵. Η κτίση ως δημιούργημα υπόκειται σε γένεση και μεταβολή εξαρτώμενη κατά το εἶναι από την πρώτη²³⁶. Όσον αφορά τη σχέση κτίσης και δημιουργού, βλέπουμε ότι η εικόνα των βιβλικών κειμένων μας αποδεικνύει πως ο Θεός κρατάει τα πάντα στο χέρι Του και όλα εξαρτώνται από την πνοή Του. Συνεπώς, το άκτιστο δεν θα μπορούσε να συγκρουστεί ποτέ με το κτιστό²³⁷, καθώς μεταξύ του ακτίστου τριαδικού Θεού και του κτιστού κόσμου, όπως και μεταξύ Θεού και δημιουργήματος, υπάρχει μέγα χάσμα, αφού το κτιστό δεν είναι ομοούσιο με τον Θεό, ούτε έχει την δυνατότητα να εξισωθεί με τον άκτιστο Δημιουργό του²³⁸. Είναι γεγονός πως η βασική διάκριση κτιστού-ακτίστου θεμελιώνει το γεγονός της δημιουργίας ως μετάβασης από τον Θεό στην εκ του μηδενός ύπαρξη της κτιστής πραγματικότητας, αφού Θεός και κτιστή πραγματικότητα έχουν σχέση δημιουργού και δημιουργήματος, παρόλο που αποτελούν «έτερογενή εἶδη»²³⁹. Από την μία, ο Θεός είναι αμετάβλητος, άφθαρτος και μόνιμα ἴδιος²⁴⁰, ενώ από την άλλη η κτιστή πραγματικότητα, είτε υλική, είτε πνευματική, είτε αισθητή, είτε νοητή, υπόκειται στην τροπή και την φθορά, ως προερχόμενη από το μηδέν με την δημιουργία. Για αυτό, η κτιστή πραγματικότητα αφαρτοποιείται με τη ζωοποίηση της άκτιστης

---

²³³Ιωαννου Δαμασκηνου , *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως Κείμενο-Μετάφραση, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκου Ματσούκα*, ὁ.π., σ. 458

²³⁴ Δ. Λιάλιου, *Εκκλησία-Κόσμος-Ἄνθρωπος*, ὁ.π., σ. 46

²³⁵ Β. Τσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας*,... Θεσσαλονίκη 2017, σ. 38

²³⁶ Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίου 3 PG 29, 660A*: ‘‘Δύο γάρ λεγομένων πραγμάτων, θεότητός τε καί κτίσεως, καί δεσποτείας καί δουλείας, καί ἁγιαστικῆς δυνάμεως καί ἁγιαζομένης’’.

²³⁷ Ν. Ματσούκας, *Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, ὁ.π., σ. 28

²³⁸ Β. Τσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας: “Κατά τάς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καί τό τῆς Ἐκκλησίας εὐσεβές φρόνημα”*, Εκδ. Ostrakon Publishing, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017, σ. 39

²³⁹ Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, ἄνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 291

²⁴⁰ Ν. Ματσούκας, « *Θρησκευτικό βίωμα και Θεολογία στις εξομολογήσεις του Αυγουστίνου*», *ΕΕΘΣΘ*, Τόμος 25, 1980, σ. 210

χάριτος. Κατά συνέπεια, η αρχή της τροπής και της αλλοιώσεως έχει τη ρίζα της στην δημιουργία από το μηδέν και πουθενά αλλού. Αυτή η τρεπτότητα της κτιστής (δημιουργημένης) πραγματικότητας είναι μια τάση προς μηδενιστική αλλοίωση βαθιά στον οντολογικό πυρήνα του κτίσματος και δεν είναι απλώς αλλοίωση ως αλλαγή και μετασχηματισμός από την κίνηση. Για αυτό η μέθεξη των λογικών όντων στην άκτιστη και ζωοποιό χάρη του Θεού είναι μία ολοκλήρωση και ανοδική τελείωση²⁴¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η διάκριση κτιστού-ακτίστου είναι θεμελιακή για όλη την θεολογική μεθοδολογία της Ορθόδοξης διδασκαλίας και Πατερικής παράδοσης καθώς με αυτήν ερμηνεύεται η πίστη στον Θεό και η πορεία της ανθρωπότητας απαρχής²⁴². Εκτός αυτού, η διάκριση αυτή επέβαλε ένα από τα πιο μεστά και άκρως αποκαλυπτικά κεφάλαια της Θεολογικής παράδοσης και συγκεκριμένα στην διάκριση ουσίας και ενεργειών του Θεού.

3 β. Διάκριση ουσίας –ενεργειών

Η διάκριση ουσίας και ενεργειών του Θεού είναι σταθερή και δεδομένη στην πατερική Θεολογία και κορυφώνεται και τονίζεται στο έπακρο τον 14^ο αιώνα από τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, ο οποίος συγκρούστηκε με τους λόγιους σχολαστικούς και στις ησυχαστικές έριδες για το ζήτημα κυρίως της θεογνωσίας²⁴³. Πρώτα από όλα, η διάκριση αυτή δεν συνδέεται με την ερμηνεία των ενδοτριαδικών σχέσεων των τριών θείων προσώπων, αλλά με την ερμηνεία των εξωτριαδικών²⁴⁴, καθώς ερμηνεύει και προσδιορίζει μονάχα την οικονομική σχέση των Προσώπων της Αγίας Τριάδος με την κτίση και τα κτιστά. Ο άκτιστος Θεός είναι απόλυτα υπερβατικός και καθόλου δεν

---

²⁴¹Ιωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως Κείμενο-Μετάφραση, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκου Ματσούκα*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-15, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 458

²⁴² Δ. Λιάλιου, *Εκκλησία-Κόσμος-Άνθρωπος*, ό.π., σ. 50

²⁴³Ν. Ματσούκας, «Υπάρχει χριστιανική φιλοσοφία;», εν *ΕΕΘΣΠΘ* 16(1971), σ. 296 και του ίδιου «Γνωσις καί άγνωσία τοῦ Θεοῦ», *Κληρονομιά, Τεύχος 2/1970*, Περιοδικό δημοσίευμα του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, σ. 73

²⁴⁴Γ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον: Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 89

σχετίζεται κατά την ουσία του με τον κτιστό κόσμο τον οποίο δημιούργησε εκ του μηδενός με την ελεύθερη θέληση και ενέργεια του²⁴⁵. Αναλυτικότερα, το μηδέν ως σημείο εκκινήσεως της δημιουργίας και ως βίωση του τρομακτικού εκμηδενισμού στην προσωπική ζωή η οποία είναι διδασκαλία αποκαλύψεως, κατοχυρώνεται με την διάκριση ουσίας-ενεργειών του Θεού, όπου περιγράφει και επισημαίνει την προέλευση, την φύση και το προορισμό του ανθρώπου και όχι του Θεού. Έτσι, στην θεολογία των Πατέρων, το μηδέν δεν είναι το τίποτε άλλο από την δυνατότητα ανιδρύσεως πραγματικότητας όχι εκ της ουσίας, αλλά εκ των ενεργειών²⁴⁶. Λόγω του ακατάλυτου οντολογικού χάσματος μεταξύ του ακτίστου Θεού και των κτιστών όντων, δεν επιτρέπεται η κατ'ουσίαν κοινωνία και σχέση μεταξύ αυτών, αλλά μόνο μέσω των ακτίστων ενεργειών του Θεού²⁴⁷. Επομένως, η ουσία του Θεού παραμένει για τον άνθρωπο παντελώς άγνωστη, απρόσιτη, ακατάληπτη, απερινόητη, άκτιστη και αμέθεκτη, όμως ο Θεός δια των ενεργειών Του γνωρίζεται και μετέχεται²⁴⁸. Για αυτόν τον λόγο, μόνο η διάκριση αμέθεκτης θείας ουσίας και μεθεκτών ακτίστων ενεργειών καθιστά δυνατή ενεργειακή σχέση ανάμεσα στον άκτιστο υπερβατικό Θεό και τον κτιστό κόσμο²⁴⁹.

Επιπλέον, πρέπει να διευκρινισθεί πως η Πατερική Θεολογία όταν κάνει λόγο για την παρουσία του Θεού στην κτίση, εννοεί την δυνατότητα της κτίσης να μετέχει στις θείες ενέργειες²⁵⁰. Με αυτό τον τρόπο, η κτίση εξασφαλίζει το είναι και την προκοπή του²⁵¹. Επομένως, είναι αυτονόητο το γεγονός ότι η διάκριση ουσίας και

---

²⁴⁵Σ. Γιαγκάζογλου, *Προλεγόμενα στη Θεολογία των ακτίστων ενεργειών: Σπουδή στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά*, εκδ. «Γέρτιος», Κατερίνη 1992, σ.72-73

²⁴⁶Ν. Ματσούκας, *Θεολογία, Κτισιολογία, Έκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον: Σημεία πατερικής και οίκομενικής θεολογίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-5, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 114

²⁴⁷Γ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον: Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 92

²⁴⁸Β.Γσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας: "Κατά τάς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καί τό τῆς Ἐκκλησίας εὐσεβές φρόνημα"*, Εκδ. Ostracon Publishing, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017, σ. 152

²⁴⁹Σ. Γιαγκάζογλου, *Προλεγόμενα στη Θεολογία των ακτίστων ενεργειών: Σπουδή στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά*, εκδ. «Γέρτιος», Κατερίνη 1992, σ. 74

²⁵⁰D. Staniloae, *Ο Θεός είναι Αγάπη*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983, Μετάφραση-Προλεγόμενα Ν. Ματσούκας, σ. 102

²⁵¹Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ό.π., σ. 128

ενέργειας δεν σημαίνει διαίρεση ή χωρισμό της μίας θεότητας²⁵². Λόγου χάρη, όταν ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς υποστηρίζει ότι και η ουσία του Θεού είναι πανταχού παρούσα²⁵³ αλλά απρόσιτη, άγνωστη και αμέθεκτη από τα κτίσματα, διασφαλίζει από τον κίνδυνο του πανθεισμού, ενώ παράλληλα προβάλλει το αδιαίρετο της Μίας Θεότητας²⁵⁴. Ουσιαστικά, αυτό που αγγίζει τον άνθρωπο πρόκειται πράγματι για μία Θεο-κοινωνία, διότι η χάρη του Θεού που προέρχεται από την ίδια την φύση του Θεού, είναι άκτιστη. Η διάκριση ουσίας-ενεργειών του Θεού και η παραδοχή ότι δεν πρόκειται για κάτι που προέρχεται έξω από την φύση του Θεού (κτιστό), αλλά για την ενέργεια της θείας φύσης, κάνει δυνατή αυτήν την Θεο-κοινωνία ανοίγοντας τον δρόμο για την σωτηρία του ανθρώπου²⁵⁵. Η χάρη του Θεού, δηλαδή οι θείες ενέργειες όντας άκτιστες και αχώριστες από την Ουσία του Θεού, φθάνουν μέχρι τον άνθρωπο και τον μεταβάλλουν σε «κατοικητήριο του Θεού»²⁵⁶ και σε «κοινωνόν Θείας φύσεως»²⁵⁷. Συνεπώς, η μετοχή του ανθρώπου στις Θείες ενέργειες εγγυάται την πραγματικότητα της σωτηρίας του ανθρώπου, αφού αποτελεί κοινωνία άκτιστης μορφής και όχι κτιστής²⁵⁸.

Γίνεται κατανοητό πως η ουσία του Θεού δεν ταυτίζεται, ούτε συγχέεται με τις άκτιστες ενέργειες του. Η αντίθετη άποψη ότι η ουσία και η ενέργεια ταυτίζονται ή ότι υπάρχει η δυνατότητα για την γνώση της ουσίας του Θεού, είναι πλήρως εσφαλμένη και προσκρούει στην ορθόδοξη διδασκαλία. Τέτοιες αιρετικές αντιλήψεις

---

²⁵² Ν. Ματσούκας, *Το πρόβλημα του κακού: Δοκίμιο πατερικής θεολογίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-13 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 61, «Ο Θεός διακρίνεται σε ουσία και ενέργεια αλλά είναι αδιαίρετος ως Ένας και μοναδικός, δηλαδή μονάς τρισυπόστατος, τριαδική, τρίφωτος, και λαμπάς τρισήλιος, θεαρχία τριφαής».

²⁵³ Να διευκρινιστεί πως η πανταχού παρουσία του Θεού είναι κατ'ενέργεια αφού μόνο στις άκτιστες ενέργειες μπορούν να μετέχουν τα κτιστά όντα. Αντίθετα, παρακάτω δούμε ότι η σχολαστική θεολογία δέχεται την κατ' ουσίαν παρουσία της θεότητας στην κτίση.

²⁵⁴ Δ. Τσελεγγίδη, *Χάρη και ελευθερία κατά την Πατερική Παράδοση του ΙΔ'αιώνα: Συμβολή στη σωτηριολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 35

²⁵⁵ Α. Αλεβιζόπουλου, *Ρωμαιοκαθολικισμός, Προτεσταντισμός και ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 1992, σ.21-23

²⁵⁶ Εφ. Β'22

²⁵⁷ Β'Πέτρ. α'4

²⁵⁸ Π. Α. Αλεβιζόπουλου, *Η Ορθοδοξία μας*, εκδ. Διάλογος, Αθήνα 1994, σ.34-35

ασπάστηκε ο δυτικός σχολαστικός Θωμάς Ακινάτης (1227-1274)²⁵⁹, όπου υποστήριζε πως η γνώση της ουσίας του Θεού είναι δυνατή, αναγκαία και πρόξενος της μακαριότητας του ανθρώπου²⁶⁰. Πιο συγκεκριμένα, ο Ακινάτης θεώρησε ότι ο Θεός είναι απόλυτα απλός, δεν έχει ύλη και είδος, αλλά είναι καθαρή ενέργεια (actus purus)²⁶¹ και φυσικά ακίνητος, με αποτέλεσμα να γνωρίζεται από τον φωτισμένο άνθρωπο και η ουσία του Θεού²⁶². Συνεπώς, ο αριστοτελισμός της διδασκαλίας του Ακινάτη δεν επέτρεψε στην ρωμαιοκαθολική θεολογία την αποδοχή, αλλά ούτε και την θετική αξιολόγηση της διάκρισης ουσίας-ενεργειών του Θεού. Είναι γεγονός, πως ο ρωμαιοκαθολικισμός, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, λόγω διαφορετικών και θεολογικών προϋποθέσεων και ερμηνευτικών κριτηρίων, δεν κατάλαβε και δεν ανέγνωσε στα πατερικά κείμενα την διάκριση ανάμεσα σε ουσία και ενέργειες της θεότητας²⁶³. Λόγου χάρη, η σχολαστική διδασκαλία του Βαρλαάμ (1298-1348), ήταν ταυτισμένη με τις θέσεις του Ακινάτη με σκοπό εξίσου να αναδείξει ότι ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να γνωρίσει την ουσία του Θεού μέσω κτιστού θείου φωτός²⁶⁴. Έτσι, ο Βαρλαάμ μαζί με άλλους, υποστήριξαν ότι ο φωτισμός που δέχεται ο άνθρωπος είναι ηθικός, κτιστός, μορφωτικός κ.τ.λ. Λόγω της έξαρσης αυτών των κακοδοξιών, ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς²⁶⁵ ανέδειξε τον κορμό της Ορθοδόξου

---

²⁵⁹Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1964, σ. 78

²⁶⁰Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 116

²⁶¹Ουκ ολίγες φορές, αναδεικνύεται η άποψη ότι ο Τρεμπέλας ταυτίστηκε με αυτήν την αιρετική διδασκαλία. Αναλυτικότερα βλ. Π.Γ. Μεταλληνού, *Εγχειρίδιον: Αλληλογραφία π. Ι. Σ. Ρωμανίδου & καθ. Π. Ν. Τρεμπέλα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009, σ.91-121 και Μοναχού Θεοκλήτου Διονυσιάτου *Αθωνικά Άνθη*, Β' Τόμος, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1996, σ.45-46, 53, 55

²⁶²Ν. Ματσούκας, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ* :Με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001,σ. 315

²⁶³Χ. Σταμούλη, *Περί Φωτός. Προσωπικές ή φυσικές ενέργειες? Συμβολή στη σύγχρονη περί Άγιας Τριάδος προβληματική στον Ορθόδοξο χώρο*, εκδ. Το Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 66

²⁶⁴Ν. Ματσούκας, «Γνώσις καί άγνωσία τοῦ Θεοῦ», *Κληρονομιά, Τεύχος 2/1970*, Περιοδικό δημοσίευμα του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, σ. 78 και του ίδιου «Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος», *Υφηγησία*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 143

²⁶⁵ Αναλυτικά για την Θεολογία του ακτίστου Φωτός και τις αιρετικές διδασκαλίες των αιρετικών

Θεολογίας και συγκεκριμένα την διάκριση ουσίας-ενεργειών²⁶⁶, αφού αμφισβήτησε αυτήν την ηθική σχέση Θεού-κόσμου και τόνισε την ενεργειακή, η οποία είναι καθαρώς βιβλική τεκμηριώνοντας την θεογνωσία ως έργο του Θεού για την ανθρωπότητα και την κτίση μέσω της ιστορικής συνέχειας Παλαιάς και Καινής Διαθήκης²⁶⁷. Ακόμη δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Εκκλησία κατά την πρώτη Κυριακή των Νηστειών, δια του Συνοδικού της Ορθοδοξίας καταδικάζει δι' αναθεματισμού όλους όσους διδάσκουν ότι οι ενέργειες του Θεού είναι κτιστές²⁶⁸. Συνεπώς, η απόρριψη της διάκρισης ουσίας και ενεργειών²⁶⁹ καταλήγει στην

σχολαστικών βλ. Ν. Ματσούκας, «*Η διπλή Θεολογική μεθοδολογία Γρηγορίου του Παλαμά*», ό.π., σ.86-103

²⁶⁶Μετά από σειρά πολλών γεγονότων, θεολογικών συζητήσεων και Συνόδων (1341, 1342-1344, 1347, 1351) αποδείχτηκε σαφώς ως ορθή και σύμφωνη προς την Πατερική παράδοση η Θεολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά περί διακρίσεως θείας ουσίας και ακτίστων θείων ενεργειών καθώς υπήρξε και η καταδίκη, ο αναθεματισμός και ο αφορισμός των ανάλογων αιρετικών φρονούντων. Βλ .Β. Φειδά, «*Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄: Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*», εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2017, σ. 498-537

²⁶⁷Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ΄*, Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 113

²⁶⁸Β.Τσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, ό.π., σ. 161

²⁶⁹Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Ματσούκα, οι συνέπειες της παραγνώρισης του ακατάληπτου της ουσίας του Θεού και της διακρίσεως μεταξύ ουσίας και ενεργειών Αυτού είναι οι εξής : « 1) ο άνθρωπος δυνάμενος να γνωρίση την ουσίαν του Θεού καθίσταται κατά τινά τρόπον άρκούντως αυτόνομος· τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας διὰ τῆς σαρκώσεως, τοῦ σταυρικοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως χάνει τὴν ὀρθὴν σημασιολόγησιν. Οἱ Εὐνομιανοὶ ἰσχυριζόμενοι ὅτι δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίση τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἐδέχοντο συγχρόνως καὶ τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος ὡς κτίσμα. Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν ἐπέρχεται ταύτισις οὐσίας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως, πράγμα τὸ ὁποῖον εἶναι δίδαγμα φιλοσοφικὸν τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ Νεοπλατωνισμοῦ. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος δὲν εὕρσκεται εἰς τὴν ἐνδεδειγμένην σχέσιν πρὸς τὸν Θεόν, συμφώνως πρὸς τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπ' Αὐτοῦ δημιουργίαν τῆς κτίσεως διδασκαλίαν. Ο ἄνθρωπος κατέχει οὕτω φύσει ουσιαστικὴν συγγενικὴν σχέσιν πρὸς τὸν Θεόν, ἡ δὲ ἐπικοινωνία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον συν τελεῖται διὰ κτιστῶν μέσων, συγγενῶν πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὅποια οὕτως ἢ ἄλλως δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς σχέσιν πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. 2) Ἡ Πνευματολογία κατ' ἀκολουθίαν καθίσταται προβληματικὴ, ἐφ' ὅσον αἰρεται ἡ φυσικὴ ἀπόστασις μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν συντελεῖ ἔργον δημιουργικὸν δυνάμει τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει γνῶσιν τοῦ ἔργου του ἐν Τριάδι Θεοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ στενοτάτη συγγένεια μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καθιστᾷ τὸ ἐν λόγῳ ἔργον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον περιττόν. Ο Θεὸς κατὰ τὸν Ἀρειανισμόν π.χ. καθίσταται μὲν ὑπερβατικὸς κατὰ

απόρριψη του ιδίου του προσώπου Του και καθιστά αδύνατη την γνώση Του, την μετοχή του ανθρώπου στις άκτιστες ενέργειες Του και ανέφικτη την σωτηρία μέσα από την εν Χριστώ ζωή του ανθρώπου ως μέλος της Εκκλησίας. Αυτό σημαίνει ότι η εν λόγω διάκριση δεν είναι μία θεωρητική ανάπτυξη άνευ σημασίας και ενδιαφέροντος αλλά μέσω αυτής τίθεται το ζήτημα της δυνατότητας του ανθρώπου να γνωρίσει τον Θεό και εν τέλει να θεωθει²⁷⁰.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, δημιουργείται ένας έντονος προβληματισμός, καθώς ενώ για τον Ματσούκα η παραπάνω διάκριση αναδεικνύεται με ορθόδοξο φρόνημα συνεχώς στα συγγράμματά του και γενικότερα στην θεολογική του σκέψη, για τον Τρεμπέλα είναι τελείως απύσχα. Αναλυτικότερα, ο Τρεμπέλας, ενώ γνωρίζει τις αποφάσεις της συνόδου του 1351 για την διάκριση μεταξύ ουσίας-ενεργειών του Θεού²⁷¹, την αναφέρει μόνο μία φορά στην τρίτομη δογματική του σε μορφή υποσημείωσης²⁷², παραβλέποντας τελείως τις δογματικές συνέπειες των ησυχαστικών ερίδων²⁷³. Λόγω αυτής της έλλειψης στην θεολογική σκέψη του Τρεμπέλα, θα αποδειχτεί εκ των υστέρων στην εργασία ότι υπήρξαν πολλές συνέπειες ως

πάντα, ὁ ἄνθρωπος ὅμως κέκτηται τὴν δυνατότητα ἐπικοινωνίας πρὸς Αὐτόν, διότι ἡ κτιστὴ φύσις αὐτοῦ, ὡς καὶ ἡ κτιστὴ φύσις τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἔχει οὐσιαστικὴν συγγενικὴν σχέσιν πρὸς τὸν Θεόν. Οἱ Ἄρειανοὶ καὶ Εὐνομιανοὶ δὲν ἐδέχοντο μόνον Θεὸν ὑπερβατικὸν κατὰ πάντα, ὡς ὁ Πλατωνισμὸς, ἀλλὰ ἐδέχοντο κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν δυνατότητα ἐπικοινωνίας μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διὰ μέσου κτιστῶν μεσαζόντων. Καὶ αἱ θέσεις αὗται ἀποτελοῦν τὴν φυσικὴν κατάληξιν παραγνωρίσεως τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς διακρίσεως μεταξύ τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἐνεργειῶν Αὐτοῦ. 3) Εξαλείφεται πάσα ἔννοια τοῦ μυστηρίου τῆς ὑπὸ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ προσπελάσεως τῆς ἱστορίας πρὸς σωτηρίαν τοῦ πεπτωκότου ἀνθρώπου. 4) Εξαλείφεται ὁ οὐσιώδης χαρακτήρ περὶ τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ βιβλικῆς διδασκαλίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὴν οὐσίαν Αὐτοῦ, διότι εὐρίσκεται εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, δυνάμει δὲ τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἀγάπης τοῦ Θεοῦ μετέχει εἰς τὴν δόξαν Αὐτοῦ· ἢ μετοχὴ εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ συν-τελεῖται δυνάμει τοῦ σωτηριώδους ἐν Χριστῷ ἔργου καὶ ὄχι δυνάμει τῆς μεσολαβήσεως κτιστῶν μεσαζόντων ὄντων ἢ κατ' ἀκολουθίαν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου». Βλ. Ν. Ματσούκα, *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ Ορθοδόξου δόγματος*, Ὑψηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1969, σ.144-145

²⁷⁰Β.Τσίγκου, *Δογματικὴ τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας*, ὁ.π., σ. 152

²⁷¹Ι. Βλάχος, «Ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης ως διδάσκαλος τῆς ὁ.π.», 2011, σ. 28

²⁷²Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματικὴ τῆς Ορθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας*, ὁ.π., σ.178-179

²⁷³Βλ. Kallistos- Timothy Ware, «Eastern Churches Review Spring» 1971 Volume III Nr4, σ. 480

αποτέλεσμα της διαφορετικής προσέγγισης της έκθεσης του περιεχομένου της Ορθοδόξου πίστεως. Πάντως, είναι προφανές πως με την κατά βάση σχολαστική και δυτικότροπη παιδεία και θεολογική σκευή του, ο Τρεμπέλας δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που θέτει το ζήτημα της διάκρισης ουσίας-ενεργειών του Θεού και κυρίως την αναγωγή της σε απόλυτο κριτήριο της Ορθοδοξίας²⁷⁴.

---

²⁷⁴Π. Καλαϊτζίδης, «Μυστικισμός, Αποφατισμός, Καταφατική Θεολογία και το ζήτημα της πιστότητας στην Πατερική Θεολογία», ό.π., σ. 311

4. ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

4 α. Φυσική και υπερφυσική αποκάλυψη

Στο δόγμα περί Θεού στην νεοελληνική Θεολογία εισάγεται η άποψη περί φυσικής αποκαλύψεως και υπερφυσικής αποκαλύψεως που συνιστά διδασκαλία της σχολαστικής Θεολογίας, η οποία στηρίζεται στην μεταφυσική. Να ξεκαθαριστεί πως αυτό είναι αντίθετο με την πατερική διδασκαλία και γνώση του Θεού με την μέθεξις της καθαρτικής, φωτιστικής και θεοποιού ενέργειας του Θεού²⁷⁵, αφού οι Πατέρες της Εκκλησίας καταδίκασαν την μεταφυσική στα συγγράμματά τους και στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας²⁷⁶.

Πρώτα από όλα, η σχολαστική θεολογία διαρθρώνει σε μία τάξη την φυσική και υπερφυσική αποκάλυψη, όπου η καθεμία διατηρεί την αυτονομία της, με αποτέλεσμα η σχέση των δύο αποκαλύψεων να είναι στατική και ο δεσμός αυτής της σχέσης εξωτερικός. Η σχολαστική θεολογία και μετέπειτα ο διαφωτισμός ξεχώρισαν την φυσική και την υπερφυσική αποκάλυψη σε αυτόνομες περιοχές, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν πολλές παρερμηνείες²⁷⁷. Από την μία πλευρά, η φιλοσοφία του διαφωτισμού ενστερνίζεται την φυσική, αλλά απορρίπτει την υπερφυσική, ενώ από την άλλη η διαλεκτική θεολογία με κυρίαρχο τον Karl Barth(1886-1968) ενστερνίζεται την υπερφυσική αφανίζοντας την φυσική²⁷⁸.

Οι πρώτοι, δηλαδή, ισχυρίζονταν ότι η πληροφορία για την ύπαρξη του Θεού είναι χαραγμένη στον λόγο και τη φύση, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει καμία

---

²⁷⁵Ι. Βλάχος, *Πατερική και Σχολαστική Θεολογία και το περιβάλλον τους με βάση τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννη Ρωμανίδη*, Εκδ. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου(Πελαγίας), Λεβαδεία 2021, σ. 530

²⁷⁶ό.π., σ. 539

²⁷⁷Ιωάννου Δαμασκηνού «*Έκδοσις ακριβής τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως Κείμενο-Μετάφραση, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκου Ματσούκα* ό.π., σ. 457

²⁷⁸Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 204, σ. 324

απευθείας θεϊκή αποκάλυψη στην ιστορία, ενώ οι δεύτεροι ασπάζονταν την άποψη ότι τα πάντα που σκέφτεται ο άνθρωπος για το Θεό είναι είδωλα και ότι ο Θεός γνωρίζεται μονάχα μέσω της αποκάλυψης Του στην ιστορία. Ένα μέρος ορθοδόξων θεολόγων και δογματολόγων παγιδεύτηκε μεταξύ αυτής της διελκυστίνδας και στα εγχειρίδια τους επικράτησε η διάκριση της φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης²⁷⁹.

Οι αναπόφευκτες αυτές επιρροές επικράτησαν σε αυτούς τους θεολόγους, εξαιτίας του ισχυρισμού ότι οι αποδείξεις για την ύπαρξη Θεού δεν έχουν καμία σχέση στην ανάπτυξη της δογματικής διδασκαλίας²⁸⁰, με αποτέλεσμα να ξεκινήσουν πρώτα την διάκριση της αποκαλύψεως του Θεού σε φυσική και υπερφυσική και μετά με βάση αυτής της αρχικής διάκρισης να κατατάξουν στην συνέχεια τις αποδείξεις περί της ύπαρξης του Θεού²⁸¹. Αυτή η γραμμή, περί της διάκρισης της φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης, βρίσκεται στην δογματική του Τρεμπέλα και όχι μόνο²⁸². Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι «ή φυσική Ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αναπτύσσεται τὸ ἐξ οὐρανοῦ μεταφυτευόμενον θεῖον δένδρον τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως» καθώς «διὰ τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως προπαιδεύεται καὶ καθοδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ νὰ δεχθῆ καὶ τὸν ἐκ τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως ὑπερφυή φωτισμόν²⁸³». Εκτός αυτού, προσπαθεί να αποδείξει την υπερφυσική αποκάλυψη για αυτούς που την αρνούνται και αντιτίθενται σε αυτά τα συστήματα που δεν την αποδέχονται λ.χ. την αθεΐα, τον υλισμό, τον πανθεισμό, τους Εγγελιανούς, τον δεϊσμό, τον ορθολογισμό και τέλος τον αγνωστικισμό²⁸⁴. Σχετικά με όσα αναφέρθηκαν, οι συγκεκριμένοι θεολόγοι και δογματολόγοι (μεταξύ των οποίων και ο Τρεμπέλας) δεν λαμβάνουν υπόψη ότι η

---

²⁷⁹ Δ. Τσελεγγίδη, *Δυτική Θεολογία και πνευματικότητα: Σημειώσεις από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις*, εκδ. Τμήμα Εκδόσεων, ΑΠΘ 2009-2010, σ. 14

²⁸⁰ Ν. Ματσούκας, «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'», ό.π., σ. 68

²⁸¹ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'* ό.π., σ. 50-53 και του ίδιου, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ό.π., σ.60-67

²⁸² Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1959, σ.78-98 και του ίδιου , *Απολογητικά Μελέται, Δ', «Αυτός σου τηρήσει κεφαλήν και συ τηρήσεις αυτού περνάν»* , εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1999, σ.3-96

²⁸³ Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας* ό.π., σ. 84

²⁸⁴ Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται, Δ', Αυτός σου τηρήσει κεφαλήν και συ τηρήσεις αυτού περνάν* , εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1999, σ.49-53

κτίση και η ιστορία ως φυσική δεκτικότητα είναι ο κτιστός χώρος όλης της δημιουργίας όπου ενεργεί ακατάπαυστα ο Θεός και όπου ο λόγος του είναι ζωντανός και δημιουργικός. Πιο συγκεκριμένα, η φύση και υπερφύση αποτελούν μία ενοποιημένη πραγματικότητα από την οποία ποτέ δεν απουσιάζει η θεία ενέργεια, καθώς η εξάρτηση της κτιστής πραγματικότητας από την άκτιστη είναι δεδομένη²⁸⁵. Ουσιαστικά, το γεγονός ότι η αποκάλυψη του Θεού πραγματοποιείται μόνο μέσω των ενεργειών του, οι οποίες διαφαίνονται τόσο κατά την δημιουργία, όσο και κατά την Θεία Οικονομία, σημαίνει ότι καμία διάσπαση ή διάκριση της αποκαλύψεως σε φυσική και υπερφυσική είναι νοητή αφού φυσική και υπερφυσική αποκάλυψη συνιστούν μία ενότητα λόγω αυτής της μοναδικότητας του τρόπου της αποκαλύψεως του Θεού στον κόσμο δια των ενεργειών του²⁸⁶. Επομένως, κατά την ορθή θεώρηση του ζητήματος από την Αγία Γραφή και την Πατερική θεολογία που δεν δέχεται την σχολαστική διάκριση ή διάσπαση φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης²⁸⁷, δεν υπάρχει καμία δυνατότητα να διαλέγει κανείς και να παίρνει μία από τις δύο, αφού και οι δύο βρίσκονται σε μία ενιαία γραμμή και είναι οργανικά και δυναμικά συνταιριασμένες και συνυφασμένες μεταξύ τους²⁸⁸. Αναλυτικότερα, οι δύο

---

²⁸⁵Ν. Ματσούκας, «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', ό.π., σ. 200

²⁸⁶Γ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον: Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ.121-122

²⁸⁷Γ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β'*, Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-41, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 232

²⁸⁸Η ενιαία πορεία της θείας οικονομίας επιβάλλει το ενιαίο της φυσικής και υπερφυσικής αποκαλύψεως και την ανάγκη θεωρήσεως του ανθρώπου υπό το πρίσμα της φυσικής και της υπερφυσικής διαστάσεως. «Ο εκ τοῦ μή ὄντος δημιουργηθεὶς ἄνθρωπος, οὕτως ἢ ἄλλως κινούμενος μεταξύ τελειώσεως καὶ ἐκμηδενισμοῦ, ἄλλοτε δέχεται καὶ ἄλλοτε ἀπορρίπτει τὴν ἀποκάλυψιν. Ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας γίνεται ἐντὸς τῆς πορείας τῆς θείας οικονομίας. Ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἀποτελεῖ, καὶ μετὰ τὴν πτώσιν φυσικῶ τῶ λόγῳ, τὴν φυσικὴν ὑποδομὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σύνολος ὅμως δημιουργία δέν νοεῖται ἐκτὸς τῆς πορείας τῆς θείας οικονομίας. Κατὰ συνέπειαν, φυσικὴ καὶ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις, χωρὶς να ταυτίζονται, ἀποτελοῦν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γραμμὴν πορείας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἀπομακρύνεται τῆς θεωρίας τοῦ Λόγου καὶ τῆς κοινωνίας μετ' αὐτοῦ, τόσον χάνει τὰς φυσικὰς του δυνατότητας. Κατὰ ταῦτα αἱ ἀγιογραφικαὶ ἐκφράσεις, ὡς καὶ αἱ ρήσεις τῶν πατέρων, περὶ τῶν ἱκανοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ περὶ τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῶν κτισμάτων τῆς φύσεως εἰς τὸν Θεόν οὐδόλως σημαίνουν

αποκαλύψεις δεν μπορούν να διακριθούν ολοκληρωτικά, καθώς η φυσική αποκάλυψη δεν νοείται σαν ένα ανεξάρτητο στρώμα που απλώς συμπληρώνεται από την υπερφυσική. Τα όντα διαρκώς τελειώνονται, αλλά δεν βγαίνουν ποτέ έξω από τα φυσικά τους δεδομένα καθώς η σχέση των δύο αυτών αποκαλύψεων είναι δυναμική ώστε να μην εκλαμβάνονται σαν επάλληλα στρώματα²⁸⁹. Επιπρόσθετα, η δημιουργία του ανθρώπου είναι συνάμα και αποκάλυψη της θείας γνώσεως στην φυσική και υπερφυσική διάσταση. Από την μία, η φυσική αποκάλυψη είναι η συνολική δυναμικότητα του ανθρώπου ως προς την αντιληπτική του ικανότητα, ενώ η υπερφυσική είναι η άκτιστη και ζωοποιός ενέργεια του Θεού που απευθύνεται στον άνθρωπο, δηλαδή η αλήθεια που απολυτρώνει και θεώνει. Επομένως, οι δύο αυτές διαστάσεις συνυπάρχουν πάντοτε στην τελειωτική πορεία του ανθρώπου και κάθε δυσαρμονία στην σχέση Θεού και ανθρώπου επιφέρει αλλοιώσεις και στις δύο αυτές διαστάσεις²⁹⁰. Έτσι η πορεία και η πρόοδος του ανθρώπου για την τελείωση συντελείται σε μια δυναμική σχέση ανάμεσα στην φυσική και στην υπερφυσική αποκάλυψη και επομένως η αλλοτρίωση της ανθρώπινης ύπαρξης με την πτώση σημαίνει εξίσου την αμαύρωση και διαστροφή της θείας γνώσης στην φυσική και υπερφυσική σχέση. Να διευκρινισθεί πως με την πτώση ο άνθρωπος δεν καταστρέφεται ολοσχερώς, και πως παραμένει δημιουργήμα του Θεού. Ωστόσο, διαστρέφεται συντριπτικά η θεογνωσία και στη φυσική περιοχή. Άρα, η χριστιανική απολύτρωση αποκαθιστά την σχέση Θεού και ανθρώπου και στις δύο αυτές περιοχές²⁹¹. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η οποιαδήποτε μορφή αποκάλυψης και

αὐτονόμησιν τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου οὔτε ἐξάλει ψιν τοῦ φυσικοῦ τούτου ἀνθρώπου μετὰ τήν ὀλοκληρωτικὴν κυριαρχίαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις δεν εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς υπερφυσικῆς. Καί ἡ υπερφυσικὴ οὐδέποτε αἶρει τήν φυσικὴν ἀποκάλυψιν. Ὁ ἀρνούμενος τήν μίαν ἀρνεῖται καί τήν ἄλλην». Βλ. Ν. Ματσούκας, *Θεολογία, Κτισσιολογία, Ἐκκλησιολογία κατὰ τόν Μέγαν Ἀθανάσιον: Σημεῖα πατερικῆς καί οἰκουμενικῆς θεολογίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-5, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ.127-128 και του ιδίου «*Θεολογία και Ανθρωπολογία κατὰ τον Μέγα Ἀθανάσιον*» ΤΕΜΑ(373-1973), εκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 117

²⁸⁹Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατὰ τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 55

²⁹⁰Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατὰ τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 56

²⁹¹Ιωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως Κείμενο-Μετάφραση, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκου Ματσούκα, ὁ.π., σ. 457*

οποιοδήποτε στάδιο αυτής έξω και μέσα στα όρια της Εκκλησίας είναι συνάμα φυσική και υπερφυσική²⁹².

Σύμφωνα με όλα αυτά, είναι κατανοητό πως στην Ορθόδοξη θεολογία νους και Αποκάλυψη βρίσκονται σε μία λειτουργική σχέση, που εξαρτάται άμεσα από την όλη πνευματική ζωή του ανθρώπου, καθώς ο μοναδικός δείκτης της Αποκαλύψεως είναι ο ανθρώπινος νους. Δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός πως οι Πατέρες της Εκκλησίας θεωρούν τον νου ως το μεγαλύτερο δώρο του Θεού στον άνθρωπο, με το οποίο έχουμε «τό κατ' εικόνα τοῦ κτίσαντος» και τονίζουν την σημασία πως ο σκοπός του θεϊκού αυτού δώρου είναι η γνώση της αλήθειας των πραγμάτων και κυρίως η γνώση του Θεού που είναι η «αυτοαλήθεια». Επομένως, εμείς οι άνθρωποι δεν διαθέτουμε κανένα άλλο μέσο εκτός από τον νου που αποτελεί το μοναδικό όργανο για την γνώση και του αισθητού κόσμου και του Θεού²⁹³. Λόγου χάρι, ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς μας αναφέρει ότι ο νους του ανθρώπου όταν είναι καλυμμένος με φθοροποιά πάθη, ναι μεν έχει γνώση του Θεού, ωστόσο δεν κατέχει την καθαρική του ενέργεια. Οφείλει ο άνθρωπος να είναι ο πείρα μαθών δηλαδή παθός και μαθός και μόνον έτσι έχει γνώση και όραση του Θεού, είτε είναι προφήτης, είτε άγιος, είτε απλός πιστός στην περιρρέουσα μυστηριακή ατμόσφαιρα της εκκλησιαστικής κοινότητας. Ουσιαστικά, ο άνθρωπος που στερείται την θεία εμπειρία, θεωρεί τον Θεό μονάχα λογικά και μοιάζει με τον τυφλό που αισθάνεται την θέρμη του ηλίου και δεν μπορεί να αντιληφθεί την φαιδρότητα του. Αυτή η χαρακτηριστική αναφορά του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά επισημαίνει την μία και μοναδική αποκάλυψη του Θεού στην κτίση και στην ιστορία²⁹⁴.

---

²⁹²Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ό.π., σ. 50

²⁹³Γ. Μαρτζέλου, «Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β'» ό.π., σ. 234. Αναλυτικότερα για το ζήτημα της μοναδικότητας και της λειτουργίας του νου βλ. Ν. Ματσούκας, «Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-7 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ.168-175 και του ίδιου «Επιστημονικά, φιλοσοφικά και θεολογικά στοιχεία της Εξαήμερου του Μ. Βασιλείου» ΤΕΜΑ(379-1979), εκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1981, σ.115-120

²⁹⁴Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, ό.π., σ. 74

4β. Καταφατική και αποφατική Θεολογία και το δογματικό πλαίσιο της.

Οι παραπάνω διευκρινήσεις ήταν απαραίτητες για να μπορέσουμε να αναφερθούμε και να κατανοήσουμε την οδό της αποφατικής θεολογίας σε σχέση με την καταφατική, καθώς και για το ζήτημα του αποφατισμού της ορθόδοξης θεολογίας υπάρχουν επίσης αρκετές παρεξηγήσεις, οι οποίες και αυτές οφείλονται στην έλλειψη των θεολογικών προϋποθέσεων και συγκεκριμένα στις θεμελιώδεις διακρίσεις μεταξύ κτιστού-ακτίστου και ουσίας-ενεργειών του Θεού. Επομένως, όπως θα δούμε και στην συνέχεια η Πατερική Θεολογία δεν ξεχωρίζει φυσική και υπερφυσική αποκάλυψη, καταφατική και αποφατική θεολογία.

Πρώτα από όλα, όταν αναφέρονται οι Πατέρες της Εκκλησίας στην έννοια του Θεού, στην σχέση Του με τον κόσμο ή και στις θεωτικές εμπειρίες τους, ο καταφατικός και αποφατικός τρόπος με τον οποίον τα περιγράφουν αποτελεί ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους. Η διάκριση μεταξύ ακτίστου Θεού και κτιστού κόσμου δεν αποτελεί απλώς μία οντολογική διάκριση την οποία αποδέχονται, χωρίς να συνειδητοποιούν τις άμεσες και βαθύτερες γνωσιολογικές συνέπειες και προεκτάσεις της. Ειδικότερα, η αμεσότερη γνωσιολογική συνέπεια της οντολογικής αυτής διακρίσεως είναι ότι, αν και ο άκτιστος Θεός σχετίζεται πραγματικά με τον κόσμο, μέσω των ενεργειών Του και γίνεται γνωστός και προσίτος μέσω των ενεργειών Του κατά την εκδήλωσή τους στην κτίση και στην ιστορία, ωστόσο κατά την ουσία Του, τη φύση και τον τρόπο των ενεργειών Του αλλά και τον τρόπο υπάρξεώς Του ως Τριάδα προσώπων, παραμένει τελείως υπερβατικός και απρόσιτος²⁹⁵. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, υπό την έννοια αυτήν των Πατέρων, ο Θεός είναι και γνωστός και άγνωστος, ρητός και άρητος, αποκαλυμμένος και κεκρυμμένος κ.α. Οι δύο αυτές γνωσιολογικές όψεις του Θεού απετέλεσαν ουσιαστικά την βάση πάνω στην οποία οι Πατέρες της Εκκλησίας οικοδόμησαν δύο διαφορετικές και φαινομενικά αντίθετες οδούς Θεολογίας, την καταφατική και την αποφατική, έχοντας όμως μεταξύ τους μία άρρηκτη και λειτουργική ενότητα. Από

---

²⁹⁵Γ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Γ'*» Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-60, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 119

την μία, η λεγόμενη καταφατική οδός ή καταφατική θεολογία αναφέρεται στην προσιτή, καταληπτή και γνωστή όψη του Θεού, ενώ από την άλλη, η αποφατική οδός ή αποφατική θεολογία αντίθετα αναφέρεται στην απρόσιτη, ακατάληπτη και άγνωστη όψη του Θεού²⁹⁶.

Οι Πατέρες που ασχολήθηκαν και ανέπτυξαν ιδιαίτερα τις δύο αυτές θεολογικές οδούς είναι κυρίως ο Άγιος Διονύσιος ο Αεροπαγίτης, οι Καππαδόκες Πατέρες, ο Μ. Βασίλειος, ο Άγιος Γρηγόριος Θεολόγος, ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, ο Άγιος Μάξιμος Ομολογητής, ο Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, ο Άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος και ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς²⁹⁷. Ο Τρεμπέλας ασχολήθηκε με το ζήτημα αυτό γράφοντας δύο μελέτες, όπου στο πρώτο²⁹⁸ του σύγγραμμα ασχολήθηκε με την αποφατική και καταφατική θεολογία του Αγίου Διονυσίου του Αεροπαγίτη, του Οσίου Μακαρίου του Αιγυπτίου και του Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου ενώ στο δεύτερο²⁹⁹ σύγγραμμα ασχολήθηκε με τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή και τον Άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά. Αυτά τα δύο συγγράμματα προκάλεσαν εξαρχής ποικίλες αρνητικές αντιδράσεις και επικρίσεις. Οι αντιδράσεις που ξεσήκωσε ο αείμνηστος καθηγητής με τις αρνητικές θέσεις του και την παρερμηνεία της διδασκαλίας των Πατέρων ξεπέρασαν τα συνηθισμένα και οδήγησαν στην έντονη αποδοκιμασία και εν τέλει στην απόρριψη των απόψεών του³⁰⁰. Στην δίτευχο αυτή θεολογική πραγματεία, ο Τρεμπέλας έβγαλε λίγο-πολύ ως νεοπλατωνικό τον Άγιο Διονύσιο τον Αεροπαγίτη³⁰¹, ως αιρετικό τον Μάξιμο τον

---

²⁹⁶Γ. Μαρτζέλου, «Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'», Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-65, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 272

²⁹⁷Βλ. Α. Μαρά, «Αποφατική και Καταφατική Θεολογία στους Πατέρες», Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά. Θεολογία και φιλοσοφία στην εποχή των Πατέρων, Τόμος Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ.312-332

²⁹⁸Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Μυστικισμός-αποφατισμός: Καταφατική θεολογία*, Τεύχος Α', εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», ΑΘΗΝΑΙ 1981, Β' Έκδοση και βλ. ΕΕΘΣΑ Τόμος ΙΘ' 1972, σ.3-99

²⁹⁹ό.π., σ.159-227

³⁰⁰Β. Τσίγκου, «Δογματικά και θεολογικά μελετήματα: Α'» εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ.136

³⁰¹Δ. Πάλλη, «Σχεδιάσμα πρόσληψης των αεροπαγιτικών συγγραφών στη νεότερη ελληνική Θεολογία: Με ειδική αναφορά στη γενιά του 60'», Περιοδικό Θεολογία, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τόμος ΠΕ', Τεύχος 1, 2014, σ. 316

Ομολογητή και ως ψυχοπαθή τον Άγιο Συμεών τον Νέο Θεολόγο³⁰² χαρακτηρίζοντας τις διδασκαλίες του τελευταίου “ὡς καινοφανεῖς καί παράδοξαι, ἄν μή αἰρετικάι”³⁰³. Εκτός από τις αντιδράσεις, υπήρξε η σαφής και ακριβής απάντηση γραπτώς με την “Ἐκθεση Ἐπιτροπῆς ἐξ Ἀγιορειτῶν μοναχῶν, κατ’ ἐντολήν τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὁρους”³⁰⁴, αλλά και η διαμάχη του Τρεμπέλα μεταξύ του μοναχού Θεόκλητου

---

³⁰²Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιερόθεο, πολλοί θεολόγοι διαβάλλουν τους Πατέρες της Εκκλησίας, καθώς δεν μπορούν να αποδεχτούν τον ορθόδοξο ησυχασμό. Ὅσον αφορά για τον Άγιο Συμεών τον Θεολόγο, λέει χαρακτηριστικά πως «Ἐμένα μ' ἄρέσει ὁ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, διότι συνηθίζεται ἐδῶ στήν Ἑλλάδα, μεταξύ τῶν νεοφιλοσόφων θεολογούντων μεγάλων Πατέρων τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος δηλαδή, νά τόν περιγράψουν ὡς παλαβό. Τόν βγάλανε τρελό, τόν βγάζουν παλαβό, τόν βγάζουν ξέρω γώ τί, ὅ,τι θέλεις τόν βγάζουν δηλαδή τόν Συμεών τόν Νέο Θεολόγο. Ἄν ὁ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος εἶναι αὐτά πού λένε ὀρισμένα βιβλία, ὀρισμένοι σύγχρονοι Ὀρθόδοξοι, ἄν εἶναι αὐτός, τότε τί εἶναι ἐκεῖνοι πού τόν ὀνομάσανε Νέο Θεολόγο; Τί εἶναι αὐτοί τότε; Γιατί τον βγάλανε, γιατί τόν εἶπαν Νέο Θεολόγο;». Μέ ὅλη αὐτή τήν νοοτροπία δέν μποροῦν νά καταλάβουν τήν γλώσσα τῶν Πατέρων.«Ἐκεῖνο πού συμβαίνει σήμερα στήν Ὀρθοδοξία, καί στήν Ρωσία καί στήν Ἑλλάδα καί παντοῦ, εἶναι τό ἐξῆς: ὅτι δέν ξέρουν οἱ θεολόγοι τήν γλώσσα τήν πατερική, αὐτό εἶναι τό πρόβλημα, δέν γνωρίζουν τί λένε οἱ Πατέρες. Δέν ξέρω, διαβάζουν κείμενα, ξέρουν ὠραῖα ἑλληνικά, ἀσχολοῦνται μέ φιλολογικά θέματα κλπ., δέν ξέρουν νά διαβάζουν. Αὐτό εἶναι τό πρόβλημα». Βλ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου Ιεροθέου, «*Πατερική καί Σχολαστική Θεολογία καί το περιβάλλον τους με βάση τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννη Ρωμανίδη*», Εκδ. Ἱερά Μονή Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου(Πελαγίας), Λεβαδεία 2021, σ.528-529 καί 536. Ὁ Τρεμπέλας προσπαθεῖ νά ερμηνεύσει τόν βίον, τήν πολιτεία καί τὰ κείμενα τοῦ Νέου Θεολόγου μέ ψυχολογικούς καί συναισθηματικούς ἀλλά ἀκόμη καί ψυχιατρικούς ὀρους εκφράζοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο ἑμμεσες, ἀλλά σαφεῖς ἐπιφυλάξεις ἀναφορικά μέ τόν μυστικισμό τοῦ Ἁγίου Συμεών. Βλ. Π. Καλαϊτζίδης, «*Μυστικισμός, Ἀποφατισμός, Καταφατική Θεολογία καί τὸ ζήτημα τῆς πιστότητας στήν Πατερική Θεολογία*», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: *μεταξύ παράδοσης καί ἀνανέωσης, μεταξύ ἐπιστήμης καί ἱεραποστολῆς*, Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ. 277-280.

³⁰³ Νά ξεκαθαρισθεῖ πως οἱ ἀξιολογήσεις αὐτές ἐπὶ τοῦ θέματος πού πραγματευόμαστε εἶναι ἐπιπόλαιες, παντελῶς ἀνακριβεῖς καί λανθασμένες μέ βάση τῆς θεολογικές προϋποθέσεις καί τὰ πνευματικά κριτήρια τῆς Ὀρθοδόξου παραδόσεως. Βλ. Β. Τσίγκου, *Δογματικά καί θεολογικά μελετήματα: Α΄*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ.136-138

³⁰⁴Βλ. «Ἐκθεση τῆς ἐξ Ἀγιορειτῶν Ἐπιτροπῆς», Ἀθωνικοὶ Διάλογοι, τεύχη 33-34, (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975), σ.21-28 καί σ. 32

Διονυσιάτου³⁰⁵, αφού αυτή η θεολογική πραγματεία του καθηγητή προκάλεσε μεγάλο σκάνδαλο στο Άγιο Όρος³⁰⁶. Τόσο η επιτροπή των Αγιορειτών Πατέρων, όσο και ο μοναχός Θεόκλητος επικρίνουν δριμύτατα τον Τρεμπέλα για ηθικισμό, σχολαστικισμό και γενικότερα για ριζικό εκδυτικισμό των προϋποθέσεων της Θεολογίας³⁰⁷. Σύμφωνα με τον Θεόκλητο Διονυσιάτη, αυτή η επίδραση του δυτικού σχολαστικισμού και ορθολογισμού καταλογίζεται στην έλλειψη αποφαιτισμού στην νεοελληνική ακαδημαϊκή θεολογία³⁰⁸. Όσον αφορά την έκθεση της επιτροπής, η Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους ξεκαθαρίζει πως δεν είναι αποστολή της να κρίνει ακαδημαϊκές και επιστημονικές μελέτες και πραγματείες, αλλά στην συγκεκριμένη περίπτωση ως Ορθόδοξα μέλη της Εκκλησίας του ακτίστου και ανέσπερου Θείου Φωτός³⁰⁹ και ως συνεχιστές της μακράς ησυχαστικής παράδοσης και μυστικής θεολογίας προσπάθησαν να επέμβουν στα εν λόγω τεύχη, καθώς επρόκειτο για δογματική παρέκκλιση. Σ' αυτήν την έκθεση ξεκαθαρίζεται πως ο Τρεμπέλας στα δύο συγγράμματα του "Μυστικισμός-αποφαιτισμός και Καταφατική θεολογία" πλησιάζει τους Πατέρες με θεολογικές προϋποθέσεις και πνευματικά κριτήρια ξένα προς την Ορθόδοξη παράδοση με αποτέλεσμα να καταλήγει σε απορριπτέα συμπεράσματα³¹⁰.

Προκαλεί εντύπωση ήδη από τον Α' τόμο που αναφέρει ο Τρεμπέλας πως η εργασία του «συνίσταται εις αναθεώρησιν τοῦ περι Ἐποφαιτικῆς ὑλικῆς»³¹¹. Αυτή η αναφορά αναδεικνύει πόσο διαφορετική είναι η θεολογία του καθηγητή από αυτήν των Πατέρων, οι οποίοι «έπασχον τὰ θεῖα»³¹². Πάντως, στην περί αποφατικού υλικού αναθεώρηση, να ξεκαθαρισθεί πως οι αποφατικές εκφράσεις των Αγίων Πατέρων

---

³⁰⁵Βλ. Μοναχού Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Περί μίαν θεολογικήν μελέτην Α'*, Αθωνικοί Διάλογοι, τεύχη 29-30(Ιούνιος-Ιούλιος 1975), σ.9-18, *Περί μίαν θεολογικήν: μελέτην Β'*, τεύχη 33-34, (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975) σ.8-19 και του ιδίου «Αθωνικά Άνθη» Β' Τόμος, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1996, σ.15-81

³⁰⁶ Θ.Διονυσιάτου, «*Περί μίαν θεολογικήν μελέτην Α'*», Αθωνικοί Διάλογοι, τεύχη 29-30(Ιούνιος-Ιούλιος 1975), σ. 9

³⁰⁷Π. Καλαϊτζίδης, «*Μυστικισμός, Αποφαιτισμός, Καταφατική Θεολογία και το ζήτημα της πιστότητας στην Πατερική Θεολογία*», ό.π., σ. 329

³⁰⁸Σ. Γιαγκάζογλου, *Ευχαριστιακή Εκκλησιολογία και μοναστική πνευματικότητα*: ό.π., Αθήνα 2009, σ. 614

³⁰⁹Βλ. *Έκθεση τῆς ἐξ Αγιορειτῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθωνικοί Διάλογοι, τεύχη 33-34,1975, σ. 32

³¹⁰ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Αθωνικά Άνθη*, Β' Τόμος, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1996, σ. 65

³¹¹Π. Τρεμπέλας, *Μυστικισμός-αποφαιτισμός: Καταφατική θεολογία*, ό.π., σ. 4

³¹²Βλ. *Έκθεση τῆς ἐξ Αγιορειτῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθωνικοί Διάλογοι, τεύχη 33-34,1975, σ. 21

συνυπάρχουν οργανικά ως προσωπικές εν Πνεύματι εμπειρίες. Δεν προσεγγίζονται και δεν ταξινομούνται ως αδρανές και ουδέτερο «αποφατικό υλικό», καθώς κάθε μία από τις αποφατικές εκφράσεις είναι αναπόσπαστο στοιχείο και μέλος όλης της πνευματικής βιοτής και υπάρξεως. Ακριβώς για αυτό τον λόγο, οι Πατέρες δεν έλεγαν τον αποφατισμό ως την καλύτερη ή αποδοτικότερη μέθοδο ή σύστημα, αλλά κατέληγαν αναπόφευκτα σε αποφατικές προτάσεις «πάσχοντες οἷον τὴν ἀφαίρεσιν καὶ οὐ διανοούμενοι»³¹³. Στην σύνταξη της μελέτης του Τρεμπέλα παρουσιάζονται γνώμες ετερόδοξων θεολόγων ως αυθεντικές διατυπώσεις, με αποτέλεσμα εν τέλει η ομόφωνος συγκατάθεση των Πατέρων της Εκκλησίας να παραθεωρείται. Έτσι, προσαρμόζεται και συμφωνεί με την γνώμη του μεταρρυθμισμένου θεολόγου van Oosterzee, του Αμερικάνου προτεστάντη George Park Fischer(1827-1909) και επίσης με αυτήν του ρωμαιοκαθολικού Thomas A' Kempis (1380-1471)³¹⁴ κ.α. Επομένως, ο Τρεμπέλας επιλέγει ως οδηγό για την μελέτη του και ως υπόδειγμα τον “δήθεν” υγιή δυτικό μυστικισμό, όπου δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τους Θεοφόρους Πατέρες μας³¹⁵, αφού θεωρεί ότι η μυστική θεολογία πρόκειται για μία αυτόνομη και αυθαίρετη θεολογική γνώση που σχεδόν αντιστρατεύεται τις θεοπαράδοτες και αυθεντικές πηγές της πίστης λ.χ. Γραφή, Αποστολική Παράδοση και Μυστήρια ως μέσα χάριτος και αγιασμού³¹⁶. Έτσι, για τον Τρεμπέλα η κατανόηση του μυστηρίου της Θεολογίας, είτε από τον Άγιο Διονύσιο τον Αεροπαγίτη, είτε έως και του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, είναι αδιανόητη, αφού στην προσέγγιση περί αυτού του θέματος διαχέεται ένα πνεύμα δυσπιστίας και ανυποληψίας³¹⁷. Οι βασικές θέσεις του Τρεμπέλα τονίζουν τους κινδύνους και πειρασμούς που διατρέχει όποιος υπερυψώνει μονομερώς τον αποφατισμό και τον μυστικισμό, καθώς εκτός από τους κινδύνους που συνεπάγονται ορισμένες ακραίες εκδοχές της εκστάσεως των ελλάμψεων, της θεοπτίας, του γνώφου και της αγνωσίας ή της διακρίσεως ουσίας και ενεργειών,

---

³¹³Μοναχού Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Αθωνικά Άνθη*, Β' Τόμος, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1996, σ. 66

³¹⁴Π. Τρεμπέλας, *Μυστικισμός-αποφατισμός: Καταφατική θεολογία*, ό.π., σ.17-22

³¹⁵ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Περί μίαν θεολογικήν μελέτην Β'*, Αθωνικοί Διάλογοι, Τεύχος 33-34, 1975, σ. 14

³¹⁶Σ. Γιαγκάζογλου, *«Ευχαριστιακή Εκκλησιολογία και μοναστική πνευματικότητα»*: ό.π., σ.613-614

³¹⁷Π. Καλαϊτζίδης, *«Μυστικισμός, Αποφατισμός, Καταφατική Θεολογία και το ζήτημα της πιστότητας στην Πατερική Θεολογία»*, ό.π., σ. 298

κινδυνεύει να καταλήξει σε «ναυάγιο αξιοθρήνητο», οδηγούμενος, είτε στον άκρατο αγνωστικισμό και την πλήρη άρνηση του υπερβατικού, είτε στον πανθεϊσμό³¹⁸.

Είναι αναγκαίο να διευκρινισθεί πώς όλη η προβληματική του Τρεμπέλα επί του θέματος που πραγματευόμαστε, ξεκινά με την άρνησή του των Αεροπαγητικών συγγραμμάτων³¹⁹, με αποτέλεσμα, όχι μόνο να μην καταριθμεί τον συγγραφέα των

---

³¹⁸ό.π., σ.286-287

³¹⁹Επί του αυτού θέματος, η συνείδηση της Εκκλησίας έχει πάρει ξεκάθαρη θέση συνοδικώς, όπου αποδέχεται τα Αεροπαγητικά συγγράμματα στην ΣΤ' και Ζ' Οικουμενική Σύνοδο και σε άλλες δύο Τοπικές Συνόδους. Χαρακτηριστική είναι η δεύτερη υποσημείωση του Αγίου Νικοδήμου του Αγειορείτου στην ερμηνεία του Β' Κανόνος της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. « Σημείωσαι ότι από την παροῦσαν Οικουμενικὴν Σύνοδον ἐπικυροῦνται ὡς γνήσια τοῦ Αεροπαγίτου Διονυσίου τα συγγράμματα, καὶ ἐπιστομίζονται οἱ νόθα, ἢ ἀμφιβαλλόμενα ταῦτα λέγοντες. Το ρητὸν γὰρ τοῦτο ἐρανισμένον ἐστὶν ἀπὸ τὸ α. κεφ. τῆς Εκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας' καθὼς καὶ ἐκεῖνο ὅπου ἀναφέρει ὁ ἀκόλουθος δ τῆς αὐτῆς Κανόν, περὶ τοῦ Πέτρου, τὸ λέγον «Πέτρος ἡ κορυφαία των Αποστόλων ἀκρότης», φράσις ἐστὶ τοῦ αὐτοῦ Διονυσίου, λαμβανομένη ἀπὸ τὸ γ'. κεφ. τῶν θεῶν ονομάτων. Βιβλία δηλ. καὶ τὰ δύο, ἀπὸ τὰ ὅποια μάλιστα λαμβάνουσι τὴν ὅλην τῆς ἀντιλογίας οἱ τὰ τοῦ Διονυσίου διαβάλλοντες οὐκ ὀρθῶς· οὐ μόνον δὲ ἡ παρῶσα αὕτη Σύνοδος, ἀλλὰ δὴ καὶ ἡ οἰκουμένη στ' τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου ἐπικυροί, πράξι στ' ἐν οἷς περὶ τῆς Θεανδρικής ἐνεργείας ἀναφέρει, ἐρανισθεῖσα τὴν λέξιν ταύτην ἀπὸ τὴν δ'. πρὸς Γάϊον τοῦ Αγίου ἐπιστολῆν. Καὶ μὴν καὶ ἡ ἐπὶ Μαρτίνου συστασα ἐν Ρώμῃ κατὰ Μονοθελητῶν Σύνοδος καὶ ὁ Σωφρόνιος ἐν τῇ κατὰ τὰ Ἱεροσόλυμα Συνόδῳ καὶ ὁ Ἀνδρέας Κρήτης παραφράζει τὰ ἐν τῷ γ. κεφ. τῶν περὶ θεῶν ονομάτων, ὅπου ἀναφέρεται περὶ τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος αὐτὸν σχολιάζει καὶ ὁ Δαμασκηνὸς αὐτοῦ μέμνηται βιβλ. α. κεφ. ιβ', τῶν δογματικ. καὶ ὁ Πάπας Ἀγάθων ἐν τῇ πρὸς βασιλέα Κωνσταντίνον ἱε. ἐπιστολῇ. Εἰ δὲ οἱ ἀρχαῖοι Ἅγιοι τῶν τοῦ Διονυσίου συγγραμμάτων οὐ μνημονεύουσιν, ἀλλὰ τοῦτο ποιοῦσι, κατὰ τὸν Κορέσσιον, ἐπειδὴ ἠθέλον ἀπὸ μόνων τῶν τῆς Γραφῆς μαρτυριῶν τὰ εαυτῶν ἀποδεικνύειν λόγια. Καὶ μόνον ὅπου καὶ ὁ Πέτρος Λανσέλιος, καὶ Κορδέριος, οἱ Ἰησοῦται ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἐκεῖνο ὅπου λέγει ὁ θεολόγος Γρηγόριος ἐν τῷ εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν λόγῳ ο καὶ ἄλλῳ τινὶ τῶν πρὸ ἡμῶν πεφιλοσόφηται κάλλιστά τε καὶ ὑψηλότατα», τὸ λέγει διὰ τὸν Αεροπαγίτην Διονύσιον ἐρμηνεύοντα τὸν ὕμνον τῶν Σεραφεῖμ, πρὸ τοῦ Γρηγορίου ὄντα, καὶ οὐχὶ διὰ τὸν Ἀθανάσιον, ὡς λέγει ὁ Νικήτας· ἐπειδὴ ὁ Ἀθανάσιος ἔζη, ὅτι ἔζη καὶ ὁ Γρηγόριος, καὶ οὐ πρὸ αὐτοῦ, ἠδυνάμεθα ἡμεῖς νὰ φέρωμεν ἰδῶ τὰ δικαιολογήματα τῶν ἀντιλεγόντων, καὶ νὰ τὰ δεῖξωμεν οὐκ ὀρθά, ἀλλὰ τὸ ἐνομίσαμεν περιττόν, ἐπειδὴ δύο Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι (καὶ δύο τοπικαί,) καὶ τόσοι ἄλλοι Ἅγιοι ἀρκοῦσιν ἀντὶ πολλῶν μυριάδων ἀντιλεγόντων» βλ. *Νικοδήμου τοῦ Αγειορείτου καὶ Αγαπίου Ἱερομονάχου, «ΠΗΛΛΙΟΝ»* εκδ. Αστήρ, Αλ. & Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Αθήνα 1957σ.σ. 323-324

Αεροπαγητικών συγγραμμάτων στους Αγίους Πατέρες της Εκκλησίας³²⁰, αλλά και να γίνεται πολέμιος των κειμένων αυτών³²¹. Όσον αφορά τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, ο Τρεμπέλας εκφράζει ζωντανές αμφιβολίες για το κατά πόσον είναι συμβατή η διάκριση ουσίας και ενεργειών με το απλόν, αναφές και απολύτως απροσπέλαστο της θείας ουσίας, καθώς ασπάζεται την άποψη ότι αυτή η διάκριση εισάγει σύνθεση στην απλή θεία ουσία, αποδίδοντας την κύρια ευθύνη στον “Ψευδο-Αεροπαγίτη” για αυτήν την υποτιθέμενη παρέκκλιση και υπερβολή³²². Για αυτόν τον λόγο, ο Τρεμπέλας βρίσκει και τον θαυμαστό ιεράρχη της Θεσσαλονίκης «ἔν τινι μέτρῳ εἰς τὴν αὐτὴν (μετὰ τοῦ Βαρλαάμ) παρασυρθέντα σύγχυσιν κατὰ διεύθυνσιν ἀντίθετον»³²³. Είναι γεγονός πώς και μεν δεν αναφέρει τον όρο, αλλά η δυσφορία του Τρεμπέλα για τις επιπτώσεις της διάκρισης ουσίας-ενεργειών στην θεία απλότητα έχει ως φιλοσοφικο-θεολογική προϋπόθεση της την σχολαστική και συγκεκριμένα θωμιστική ιδέα του Θεού ως *actus purus*³²⁴.

---

³²⁰ Δ. Πάλλη, «Σχεδιάγραμμα πρόσληψης των αεροπαγητικών συγγραμμάτων στη νεότερη ελληνική Θεολογία» ό.π., σ. 315

³²¹ Π. Τρεμπέλας, «Μυστικισμός-αποφατισμός: Καταφατική θεολογία», ό.π., σ.35-38, 45-49

³²² Π. Καλαϊτζίδης, «Μυστικισμός, Αποφατισμός, Καταφατική Θεολογία και το ζήτημα της πιστότητας στην Πατερική Θεολογία», ό.π., σ. 285

³²³ Π. Τρεμπέλας, «Μυστικισμός-αποφατισμός: Καταφατική θεολογία. Μάξιμος ο Ομολογητής, Γρηγόριος ο Παλαμάς», ό.π., σ. 44. Περί αυτής της προβληματικής αναφοράς, παραθέτουμε τα εξής «Ο κ. καθηγητής, αναφερόμενος εἰς τὴν ἐπισήμανσίν μας ἐπὶ τῆς ἀντορθοδόξου διατυπώσεώς του, καθ' ἣν «καὶ ὁ Πα λαμάς ἐν τινι μέτρῳ εἰς τὴν αὐτὴν παρεσύρθῃ σύγχυσιν μετὸν Βαρλαάμ · κατὰ διεύθυνσιν ἀντίθετον», παραθέτει τρεῖς παραγράφους ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ ἔτους 1351, ἐντελῶς ἀσχέτους πρὸς τὸ θέμα. Οὕτω δὲ οὔτε ἀνέλαβε, προκληθεὶς, νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἄποψιν, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ και τευνάσῃ τὸν σκανδαλισμὸν τῆς Ὀρθοδόξου συνειδήσεως. Επομένως ὁ ὑπὲρφηρος καθηγητὴς ἀφήνει ανοικτὸν τὸ θέμα καὶ ἐκ θετον ἑαυτὸν εἰς δικαίας ὑποψίας. Εἶναι ἀρκετὸν νὰ ἐνθυμηθῇ κανεὶς ὅτι τὸ θεολογικὸν τοῦτο πρόβλημα συνετάραξεν ἐπὶ δεκαπενταετίαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὅτι ἀποτελεῖ βασικὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν μεταξύ Ὀρθοδόξου καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν μεγίστην θεολογικὴν καὶ πνευματικὴν σημασίαν του». Βλ. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, «Περὶ μίαν θεολογικὴν μελέτην Β'», Αθωνικοὶ Διάλογοι, Τεύχος 33-34, 1975, σ. 15 καὶ τοῦ ἰδίου «Αθωνικά Ἄνθη» Β' Τόμος, εκδ. Ἀστήρ, Αθήνα 1996, σ.53-54

³²⁴ Π. Καλαϊτζίδης, «Μυστικισμός, Αποφατισμός, Καταφατική Θεολογία και το ζήτημα της πιστότητας στην Πατερική Θεολογία», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες - 1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ. 286. Όσον αφορά την αιρετική θεωρία του *actus purus* στην ενδεχόμενη θεολογική σκέψη του Τρεμπέλα βλ. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, «Περὶ μίαν

Για να σχηματιστεί μία πλήρης εικόνα για τον προβληματισμό που πραγματευόμαστε, οφείλουμε να αναφερθεί ότι από την πλευρά του Ματσούκα³²⁵ θεωρείται ορθώς ότι ο Μυστικισμός «ώς προσωπικός ἄθλος, κατὰ τὸν ὅποιον τὸ ὑποκείμενον, αἴρων τὴν ἀπόστασιν μεταξύ γήινου καὶ ὑπεργήινου, αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραἰσθητοῦ, ταυτίζεται μετὰ τοῦ θεοῦ ὑπερκοσμίου ὄντος, δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας»³²⁶. Πρώτα από όλα, η αποφατική θεολογία του Αγίου Διονυσίου του Αεροπαγίτου, Μαξίμου Ομολογητοῦ και Γρηγορίου Παλαμά δεν καταλήγει στον υποκειμενικό, ατομοκρατικό και παθητικόν μυστικισμό, αφού η μυστική ζωή της Ορθοδόξου Εκκλησίας δεν αποτελεί προνόμιο κάποιας εκλεκτής μερίδος, αλλά κτήμα του ευσεβούς πληρώματος³²⁷. Στην ορθόδοξη θεολογία δεν παρατηρείται κανένας μυστικισμός ως εγκατάλειψη του «γήινου προβλήματος» και βύθιση στο υπερέραν. Αντίθετα, μυστικότητα σημαίνει την εμπειρία μίας θεϊκής εισβολής στο χώρο του κτιστού, μίας μεταμόρφωσης και συνάμα μίας κατοχής ενός πράγματος ἄρρητου που δεν το ξέρουν οἱ μὴ μνημένοι, οἱ «ἄμυστοι» κατὰ Διονύσιο Ἀεροπαγίτη³²⁸.

θεολογικήν μελέτην Β΄», Αθωνικοί Διάλογοι, Τεύχος 33-34, 1975, σ.12, 16, 18, Π.Γ. Μεταλληνού, «Εγχειρίδιον: Αλληλογραφία π. Ἰ. Σ. Ρωμανίδου & καθ. Π. Ν. Τρεμπέλα», εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009, σ.110,114-121, 160-161 και Βλασίου Ιεροθέου, «Ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης ως διδάσκαλος της Ορθοδόξου Δογματικής», Θεολογία, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τόμος ΠΒ΄, τεύχος 3, 2011, σ.27-31

³²⁵ Αναλυτικά για το ζήτημα που πραγματευόμαστε βλ. Ν. Ματσούκας, «Γνώσις καὶ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ», *Κληρονομία*, Τεύχος 2/1970, Περιοδικό δημοσίευμα του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, σ.53-78

³²⁶ Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ὁ.π., σ. 93

³²⁷ Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγεία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ.93-94

³²⁸ Ειδικότερα, η μυστική θεολογία είναι μία από τις πολλές ιδιαιτερότητες μέσα στην κοινή γραμμή της ορθόδοξης θεολογίας και το περιεχόμενο της συμβαδίζει με το κοινό περιεχόμενο της συνολικής παράδοσης. Στην Ορθόδοξη θεολογία η μυστική ένωση συντελείται σε μία αξεπέραστη σχέση ετερότητας μεταξύ κτιστού και ακτίστου, αφού δεν υπάρχει φυσική συγγένεια μίας νοούσας ψυχής με έναν ομοούσιο της νοητό κόσμο. Σε αυτή την σχέση ετερότητας δημιουργείται μία κοινωνική, ερωτική και αγαπητική ένωση που αφορά ὅλην την κτιστή συμπαντική πραγματικότητα, η οποία έχει ως κέντρο την κοινωνία των κτιστών λογικών και νοερών ὄντων. Στην παραπάνω σχέση, από το ένα μέρος είναι η μέθεξη των κτιστών ὄντων στην ἀκτιστή θεία ενέργεια και από το ἄλλο η παροχή και φωτοδοσία της αγάπης του Θεοῦ προς τα πλάσματα Ουσιαστικά αυτή η σχέση θεμελιώνεται από την «έκσταση» του Θεοῦ προς την κτίση, η οποία «έκσταση» έχει την αρχή της στην πρωτοβουλία του Θεοῦ, λόγω της

Αρχικά, μέσα στην εκκλησιαστική ζωή και στα κείμενα των Πατέρων διακρίνεται η χρήση διάφορων εννοιών, ονομάτων και προσδιορισμών για να περιγράψουν τον Θεό, η οποία αποτελεί την καταφατική θεώρηση. Ωστόσο, στην καρδιά της εκκλησιαστικής κοινότητας υπάρχει και ο θεολογικός αποφατισμός ο οποίος δεν είναι μόνο μέθοδος, αλλά και αντικείμενο, δηλαδή η «μεθοδική» ζήτηση της αλήθειας και παράλληλα μετοχή σε αυτήν³²⁹. Η αποφατική θεολογία παραιτείται από κάθε γνωσιολογικό προσδιορισμό του Θεού παραμερίζοντας κάθε αντικειμενική και ποσοτική σχέση, κάθε ονομασία³³⁰, αλλά και κάθε σύγκριση, αφού ο Θεός γνωρίζεται στην προσωπική σχέση, στην σιωπή, στο μυστήριο που μόνο εικονικά και

δημιουργίας εκ του μη όντος και της ετερουσιότητας της κτίσης προς τον Δημιουργό της. Η «εκστατική» κίνηση του Θεού είναι πρωταρχική, δημιουργική, ζώοποιητική και θεωτική. Από την άλλη η έκσταση του ανθρώπου είναι η μεταμόρφωση όλων των μερών και μελών της ύπαρξης από τις αισθήσεις ως την ακρότατη λειτουργία του νου ώστε μέσα στο «γνόφο» να δει τον Θεό. Επομένως, η θέα αυτή είναι η έσχατη τελείωση πάνω από την μεθοδική οδό των καταφάσεων και αποφάσεων. Αυτές οι αποφάσεις και καταφάσεις νοούνται στην ίδια την ενότητα της ύπαρξης και μεταμορφώνονται σε «αγνωσία», για να συντελεστεί η πραγματική θεογνωσία. Άρα, δεν υπάρχει καμία απομόνωση ή έξοδος ενός στοιχείου, αλλά μεταμόρφωση όλων των στοιχείων, ώστε να μένουν τα ίδια, να ξεπερνούν τον εαυτό τους και να μεταμορφώνονται. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 513-517

³²⁹Ν. Ματσούκας, *Μυστήριο επί των ιερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, ὁ.π., σ. 238 και του ίδιου *«Μαθηματικές, φιλοσοφικές και θεολογικές έννοιες σε πατερικά κείμενα»*, εν Γρηγόριος Παλαμάς 65, 1982, σ. 273

³³⁰Άξια υπομνηματισμού αναφορά για το θέμα μας αποτελεί η εξής παρατήρηση. « Ἡ μὴ ἀπόδοση ὀνομάτων στη θεία οὐσία εἶναι δεδομένη σέ ὅλους τοὺς Πατέρες καὶ ὀρθόδοξους θεολόγους καὶ ἀποτελεῖ γεγονός ἀπαράβατο. Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἴσως, παρέκκλιση ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ φαίνεται νὰ παρουσιάζει ὁ Π. Ν. Τρεμπέλας, ὁ ὁποῖος στό ἔργο του, βλ. Μυστικισμός-αποφατισμός - καταφατικὴ θεολογία, τεῦχος Α', ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 22, κάμνει λόγο «περὶ τῶν ἐν τῇ Γραφῇ καταφατικῶς ἐκπεφρασμένων διακηρύξεων περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ». Ἀλλοῦ, ὅμως, ὁ ἴδιος, στό ἔργο του, βλ. Δογματικὴ, τ. Α', Ἀθήναις 1959, σ. 165-166, ὀμιλεῖ γιὰ τὴν ἀδυνατότητα ἀπόδοσης ὀνομάτων στὴ θεία φύση, ἀλλὰ στὶς ιδιότητες τῆς θείας οὐσίας καὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν. Ἔτσι, καὶ στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Π. Ν. Τρεμπέλας, λέγοντας «περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας», θέλει μᾶλλον νὰ δηλώσει τὴν ἀπόδοση ὀνομάτων στα «περὶ» τὸ Θεό, ἐνῶ εἶναι δεδομέ νη ἡ ἀδυνατότητα ἀπόδοσης ὀνομάτων στη θεία οὐσία». Βλ. Ν. Νικολαΐδη, *Ἡ Τριαδολογία του Αγίου Επιφανίου Κύπρου*, ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-39, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 298

συμβολικά μπορεί να παρασταθεί³³¹. Έτσι, σύμφωνα με τον Άγιο Διονύσιο τον Αεροπαγίτη, το θείον είναι «ανόητο» και «άλογο», πέρα από κάθε νόημα που δίνουν οι αντικειμενικές και ποσοτικές εκτιμήσεις³³². Αντίθετα, η καταφατική θεολογία θεωρεί τον Θεό ως αιτία του κόσμου και δίνει διάφορα ονόματα που προσδιορίζουν την σχέση προς την δημιουργία³³³. Αναλυτικότερα, τα ιστορικά και θεολογικά κείμενα έχουν αναρίθμητα ονόματα που χαρακτηρίζουν ιδιότητες της Αγίας Τριάδας. Ουσιαστικά, αποδίδονται πολλά ονόματα ως ιδιότητες, αλλά δηλώνουν απλώς ενδεικτικά και σχηματικά την σχέση του Θεού με την κτίση κατά την θεία ενέργεια, χωρίς να εκφράζουν τίποτα από την ουσία και από τις ίδιες τις άκτιστες ενέργειες, παρά μόνο συμβολικά βοηθούν με την καταφατική οδό την προσέγγιση της θεογνωσίας. Να διευκρινισθεί πως τα συμβολικά αυτά ονόματα είναι απαραίτητα σε στενό οργανικό δεσμό καταφατικής και αποφατικής θεολογίας, καθώς αναφέρονται σε μία οντολογική σχέση Θεού και κόσμου. Αυτός ο δεσμός με την αποφατική οδό κάνει την ίδια στιγμή τον Θεό ανώνυμο και συνάμα πολώνυμο³³⁴. Λόγου χάρη, όταν λέγεται ότι ο Θεός είναι φως, ζωή, αγάπη κ.α. είναι καταφατικές εκφράσεις, χωρίς να

---

³³¹P. Evdokimov, *Το Άγιο Πνεύμα στην Ορθόδοξη Παράδοση*, εκδ. "Ο Ευαγγελιστής Μάρκος", Θεσσαλονίκη 1999, σ. 32

³³²Διονυσίου Αεροπαγίτου, *Περί θείων ονομάτων P G 3, 588 B* : «Ἄλογια καὶ ἀνοησία καὶ ἀνωνυμία κατὰ μηδὲν τῶν ὄντων οὐσα· καὶ αἴτιον μὲν τοῦ εἶναι πᾶσιν, αὐτὸ δὲ μὴ ὄν ὡς πάσης οὐσίας ἐπέκεινα».

³³³N. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 189

³³⁴Το «πάντων αἴτιον», εἶναι «ἄλεκτον καὶ ἀνωνόμαστον» και δεν είναι τίποτα ἄλλο παρά ο Τριαδικός Θεός. Αυτή η ἤδη ολοκληρωμένη Θεολογία συνδυάζει κατά ἄριστο και οργανικό τρόπο καταφατική και αποφατική οδό προσέγγισης των μυστηρίων της Αγίας Τριάδας». Αναλυτικότερα, ο Θεός ως ακατάληπτος κατά την ουσία του είναι ἄγνωστος και «ανωνόμαστος». Έτσι η αποκάλυψη προς την κτίση ικανώνει τον ἄνθρωπο για να γνωρίσει αυτά που ανταποκρίνονται στα ὅρια της κτιστής φύσης ενός κτίσματος. Για αυτόν τον λόγο η αποφατική οδός αποτελεί μία μεγάλη σιγουριά, καθώς κανένα ὄνομα δεν μπορούμε να πούμε για τον Θεό, καμία λέξη, γιατί αν γινόταν κάτι τέτοιο θα εξισωνόταν ο Θεός με ένα φυσικό, ιστορικό ή κτιστό αντικείμενο. Επομένως, ο Θεός είναι πέρα από κάθε «φωνή και έννοια». Η προσέγγιση γίνεται διαμέσου της αποκάλυψης, ὅπως την δέχεται η συνολική ὑπαρξη του ανθρώπου, ὅπου πρόκειται για μία ιστορική υπόθεση. Έτσι, μονάχα με τον φωτισμό του νου και τελικά με ὅλη την ὑπαρξη του ο ἄνθρωπος γνωρίζει τον Τριαδικό Θεό και τελειώνεται ως συνεργάτης και συνδημιουργός. βλ. N. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αἵρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ', Ε', ΣΤ' αἰώνα*, ὁ.π., σ. 253-254

λέγεται τι είναι ο Θεός κατά την ουσία³³⁵. Ακόμη, όταν η πατερική θεολογία επιμένει και επισημαίνει την αποφατική οδό λέγοντας ότι ο Θεός είναι ακατάληπτος, δεν αποσκοπεί στο να προβάλλει έναν αγνωστικισμό, αλλά αντίθετα να μας οδηγήσει στο χώρο της ιστορικής φανέρωσης του Θεού στις θεοφάνειες, στα μυστήρια, στη διάκριση και στα γεγυμνασμένα αισθητήρια.

Ουσιαστικά, ο θεολογικός αποφατισμός τονίζοντας ρητά την διαφορά κτιστού-άκτιστου μας λέει να αποφύγουμε τους μεταφυσικούς μετεωρισμούς του νου για την αναγωγή στον Θεό και να στραφούμε στις θεοφάνειες που συντελούνται στην κτίση και στην ιστορία στα μυστήρια της Εκκλησίας. Με αυτό τον τρόπο κατανοείται και η παραδοχή της καταφατικής θεολογίας³³⁶. Επομένως, στην Ορθόδοξη Θεολογία, η αποφατική προσέγγιση του Θεού γίνεται με την «απομάκρυνση» του από κάθε κτιστή διάσταση και αυτός ο αποφατισμός καθίσταται σωστικός αφού αποειδωλοποιεί την ίδια την δημιουργία, δίχως όμως να την αρνείται. Τα όντα δεν απομακρύνονται από κάθε αισθητό σύμβολο, καθώς μόνο έτσι μπορούν να «αγγίξουν» τον άκτιστο Θεό³³⁷. Επομένως κατάφαση και απόφαση, πρέπει να συνυπάρχουν αφού πρόκειται για δύο πόδια που εγγυώνται την ισορροπία σε όλη την πορεία του ανθρώπου για την τελείωση³³⁸, καθώς η πρώτη δένει τον άνθρωπο με την γη, τον χρόνο και την ιστορία, ενώ η δεύτερη τον επεκτείνει και τον ολοκληρώνει μέσα στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της θείας βασιλείας³³⁹. Συνεπώς, η αγιότητα και η θέωση δεν είναι «μεταβολήν τοῦ χαρακτήρος καὶ μεταστοιχείωσιν ἠθικὴν», αλλά αντίθετα ἐπανάκλησις «θεογενεσίας» δυνάμει τοῦ ἐν Τριάδι σωτηριώδους ἔργου και για αυτό τον λόγο οι μυστικοί Θεολόγοι Πατέρες τονίζουν την απόλυτη ανάγκη της

---

³³⁵Μάξιμος Ομολογητής, Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου P G 4, 41 B : «Τί δέ ἐστὶν αὐτὸ τὸ μὴ φαινόμενον οὔτε πολυπραγμονεῖν οὔτε παριστῶν δοκεῖ ὁ λόγος· καίτοι τὸ ζῶν καὶ φῶς δοκεῖ σημαίνειν τί ἐστὶ, καὶ ταῦτα μηδὲν δηλοῦν τί ἐστὶ Θεός».

³³⁶Ν. Ματσούκας, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας: Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς - Βυζαντινῆς - Δυτικοευρωπαϊκῆς με σύντομη εἰσαγωγή στη Φιλοσοφία*, ὁ.π., σ.589

³³⁷Ν. Ματσούκας, «*Μαθηματικές, φιλοσοφικές και θεολογικές έννοιες σε πατερικά κείμενα*», εν *Γρηγόριος Παλαμάς* 65, 1982, σ.273

³³⁸Ν. Ματσούκας, «*Γνώσις καὶ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ*», *Κληρονομιά*, Τεύχος 2/1970, Περιοδικό δημοσίευμα του Πατριαρχικού Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, σ. 77

³³⁹Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 141

καθόδου του Αγίου Πνεύματος προς μεταμόρφωση του ανθρώπου «έν εΐδει άρραβωνος τής μελλούσης ζωής»³⁴⁰.

Συμπερασματικά, κεντρική λειτουργία της εκκλησιαστικής ζωής είναι η θεογνωσία μέσω των αποδεικτικών εμπειριών που παρέχει η όραση του φωτός και της δόξας του Θεού. Αν παρατηρήσει κανείς την ζωή της Εκκλησίας, τα μυστήρια, την άσκηση και την κατάφαση του κόσμου και της ζωής με την μεταμορφωτική δύναμη των αγιοπνευματικών ενεργειών, θα κατανοήσει εύκολα και θα αποδεχτεί την αλήθεια αυτού του μυστηρίου, το οποίο συντελείται στην κτίση και στην ιστορία. Όταν έλεγαν και μαρτυρούσαν οι ησυχαστές Πατέρες πως έβλεπαν το άκτιστο φως, ακριβώς αυτές τις συνέπειες που αναφέραμε τόνιζαν³⁴¹, σε αντίθεση με τον Τρεμπέλα, σύμφωνα με τον Ματσούκα, ο οποίος δεν ήξερε καν τι είναι ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζει την αποφαιτική θεολογία, ως αίρεση³⁴².

---

³⁴⁰Ν. Ματσούκας, *Γνώσις και άγνωσία τοῦ Θεοῦ*, ό.π., σ. 75

³⁴¹Ν. Ματσούκας, *Ιστορία τής Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής - Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη είσαγωγή στη Φιλοσοφία*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-6, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 589

³⁴²Ν. Ματσούκας, «*Η τραγελαφική διεκυστίνδα δυτικών και αντιδυτικών*», εν *Καθ'οδόν Ι*, Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Ιανουάριος-Απρίλιος 1992, Εκδ. Θεολογικός Σύνδεσμος, σ. 34

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄. Η ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ: ΤΡΙΑΔΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΠΝΕΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

1. Η ερμηνεία των Θεοφανειών της Αγίας Γραφής στην ιστορία του Ισραήλ και ο τριαδολογικός χαρακτήρας της αποκαλύψεως

Στην ορθόδοξη παράδοση η αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού συνδέεται άμεσα με τις Θεοφάνειες στην Αγία Γραφή. Οι Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης ως έκφραση βασικότατη του μυστηρίου της Θείας Οικονομίας στον χώρο και στον χρόνο που αισθητοποιούν κατά τρόπο μοναδικό το «Πολυμερώς και πολυτρόπως»³⁴³ ανήκουν στον πυρήνα της αγιοπατερικής ορθόδοξης παράδοσης και διδασκαλίας³⁴⁴. Αποτελεί γεγονός πως στην Παλαιά Διαθήκη ο άνθρωπος έπρεπε να απαλλαγεί από την πολυθεΐα και να γνωρίσει ότι ο αληθινός Θεός είναι ένας και όχι πολλοί. Ακριβώς για αυτό τον λόγο ο Θεός Πατήρ αυτοαποκαλύπτεται μέσω τύπων και συμβόλων στον άνθρωπο της Προ-Χριστού εποχής και τον οδηγεί στην σαφή γνώση της υπάρξεως του Ίδιου. Ο Πατήρ μιλάει για τον εαυτό Του μέσω των προφητών, δια των οποίων προανήγγειλε την έλευση του Χριστού στον κόσμο και αργότερα στην Καινή Διαθήκη, με την ενανθρώπιση αποκαλύπτεται στον κόσμο το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Συγχρόνως, ο Υιός αποκαλύπτει πλήρως τον Πατέρα, κάνει λόγο για τον εαυτό Του και υπόσχεται την πέμψη του Αγίου Πνεύματος. Μετά την ανάληψη του Κυρίου, η ολοκλήρωση της θείας Αποκαλύψεως επιτυγχάνεται με την έλευση του Αγίου Πνεύματος. Το Πνεύμα φανερώνει την ίδια Του την αποστολή, ερμηνεύει υπομιμησκοντας όσα είπε ο ενσαρκωμένος Λόγος για τις τρεις υποστάσεις της Αγίας Τριάδος και συνεχίζει το έργο του Υιού³⁴⁵.

---

³⁴³ Εβρ. 1,1

³⁴⁴ Β. Α. Γεωργόπουλος, «Η περί σωτηρίας του ανθρώπου διδασκαλία του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας», Διδακτορική Διατριβή στο ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα: Ποιμαντικής και κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 104

³⁴⁵ Ε. Αρτέμη, «Η περί του Τριαδικού Θεού διδασκαλία Ισιδωρου του Πηλουσιωτη και η σχέση της με τη διδασκαλία του Κυρίλλου Αλεξανδρείας», Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Σχολή Θεολογίας, Τμήμα Θεολογικών, Αθήνα 2012, σ. 333-334.

Σύμφωνα με την απαρασάλευτη συνείδηση πίστεως και ζωής της εκκλησιαστικής κοινότητας, όλες οι φανερώσεις του Θεού είναι αποκαλύψεις του τρισυπόστατου Θεού, καθώς οι Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης είναι φανερώσεις του εν Τριάδι Θεού δια του άσαρκου Λόγου. Σε αυτές τις Θεοφάνειες, ο Λόγος, ο Εις της Τριάδος, ασάρκως φανερώνει ολόκληρη την Αγία Τριάδα. Στην ιστορία του Ισραήλ, όπου δεσπόζει η μοναρχία του Θεού, ο άσαρκος Λόγος δια των Θεοφανειών αποκαλύπτει τον απρόσιτο Πατέρα και ασφαλώς ολόκληρη την Αγία Τριάδα³⁴⁶. Όταν εξαιτίας των τριαδικών αιρετικών προκλήσεων και αμφισβητήσεων, χρειάστηκε να διαμορφωθεί και να περιφρουρηθεί το δόγμα περί της Αγίας Τριάδος, οι Πατέρες ξεκινούσαν από την διδασκαλία των Θεοφανειών περιγράφοντας όσο ακριβέστερα μπορούσαν τις αποκαλυπτικές και Θεοφανικές εμπειρίες των θεουμένων³⁴⁷, καθώς οι Θεοφάνειες θεωρούνται ως θεολογική αφετηρία και ερμηνευτικό θεμέλιο, αλλά και απαραίτητο κλειδί για την περί Τριαδικού Θεού και Χριστού εκκλησιαστική πίστη.³⁴⁸

Έτσι λοιπόν, όσον αφορά την διδασκαλία περί Θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης, κέντρο της είναι το πρόσωπο του Χριστού. Τόσο από την ετερόδοξη Θεολογία όσο ακόμη και από ορθοδόξους Θεολόγους, υπήρξαν διάφορες προσεγγίσεις και ερμηνείες με εσφαλμένη θεώρηση³⁴⁹ και χαρακτήρα, οι οποίες είναι εκτός αγιοπατερικών κριτηρίων και συντεταγμένων που, είτε αφορούν τον «Άγγελο του Γιαχβέ» (Malakh Jahwe), είτε για άλλες αποκαλυπτικές ενέργειες του Θεού Λόγου στην ιστορία της Θείας Οικονομίας³⁵⁰, ο οποίος δρούσε όντας άσαρκος³⁵¹. Πρώτα από όλα, ήδη από τα χρόνια του Βιβλικού Ισραήλ, το πρόσωπο του Φίλωνος

---

³⁴⁶ Β. Τσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας* ό.π., σ. 93

³⁴⁷ ό.π., σ. 98

³⁴⁸ ό.π., σ. 102

³⁴⁹ Για την λεπτομερή και ορθόδοξη θεολογική καταγραφή όλων των θεοφανειών στην Παλαιά Διαθήκη, σύμφωνα με το μυστήριο της σωτηρίας, κατά την αποκάλυψη του του άσαρκου Λόγου, αλλά και η ερμηνευτική αλλοίωση αυτών είτε από ετερόδοξους είτε από ορθοδόξους βλ. Πρωτ. Βασίλειος Α. Γεωργόπουλος, *«Η περί σωτηρίας του ανθρώπου διδασκαλία του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας»*, ό.π., σ.104-121

³⁵⁰ ό.π., σ. 105

³⁵¹ Α΄ Κορ. 10, 1-4

του Αλεξανδρέως (15-20 π.Χ- 40μ.Χ)³⁵² κατέχει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο για την φιλοσοφική και θεολογική του σκέψη και συγκεκριμένα στην περί του Λόγου διδασκαλία. Στον Φίλων, ο Λόγος λαμβάνει τον χαρακτήρα της υποστάσεως³⁵³ και εντάσσει τον Λόγο μεταξύ των αγγέλων και όντως στα έργα του συσχετίζει το πρόσωπο του Λόγου με περιστατικά παλαιδιαθηκικών Θεοφανειών³⁵⁴. Λόγω αυτής της σκέψης και διδασκαλίας του Φίλωνος, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η χριστολογική κατανόηση των παλαιδιαθηκικών θεοφανειών από τους πρώτους χριστιανούς ερμηνευτές, οφείλεται σε φιλώνεια επίδραση³⁵⁵. Αντιλαμβανόμαστε

---

³⁵²Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικοί Μελεται Ε: Τίνα με λέγουσιν οι άνθρωποι είναι;*, Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ» Αθήναι 1994, σ.26-27 και του ίδιου, *Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας*, Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ» Αθήναι 1964, σ. 196

³⁵³Ν. Ματσούκας, «Ο λόγος του Θεού κατά την παράδοσιν», Ανάτυπον εκ του Περιοδικού «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1964, σ. 284

³⁵⁴ Β. Α. Γεωργόπουλος, «Η περί σωτηρίας του ανθρώπου διδασκαλία του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας», ό.π., σ. 106

³⁵⁵Μέσα στο χωνευτήρι του αρχαίου ελληνικού πνεύματος επιβιώνουν κοινές έννοιες στο τέρμα της ελληνικής φιλοσοφίας και στους κύκλους των νεοπλατωνικών, για να γίνουν κτήμα της βυζαντινής φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τον Ματσούκα, η τελευταία είχε τέτοια ρωμαλεότητα που κατόρθωσε να τις μεταπλάσει αθόρυβα και δημιουργικό στο νέο περιεχόμενο ζωής και σκέψης. Ουσιαστικά, η φιλοσοφία της Στοάς συνεχίζοντας στους μετέπειτα αιώνες, έδωσε στην Θεολογία προπλάσματα για να οικοδομήσει το μεγάλο της έργο καθώς ο λόγος από τον Ηράκλειτο πέρασε στους στωικούς και έπειτα εγκαταστάθηκε στο Φίλωνα, στον Ευαγγελιστή Ιωάννη, στον Άγιο Ιουστίνo Φιλόσοφο και Μάρτυρα και την μετέπειτα Θεολογία. Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι στην Θεολογία ο Λόγος διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο αφού γίνεται μετάπλαση του όρου με ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο ενώ το σχήμα παραμένει. Αναλυτικότερα, ο Ευαγγελιστής Ιωάννης για πρώτη φορά αποδίδει στον Χριστό την ονομασία Λόγος, η οποία μπορεί βέβαια να σχετίζεται με την Σοφία της Παλαιάς Διαθήκης και να είναι ελληνιστικής προέλευσης, ωστόσο αποτελεί το φιλοσοφικό τεχνικό όρο των στωικών, που από τον Ηράκλειτο και τους στωικούς είχε κατάληξη στον Φίλωνα. Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός πως στην προκειμένη περίπτωση με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη η έννοια αυτή μεταπλάσσεται οργανικά στο κλίμα της ερμηνείας και της θεολογίας, έτσι ώστε μετά να επικρατήσει κυριαρχικά σε όλη την κατοπινή πατερική, συνοδική, λειτουργική και εκκλησιαστική παράδοση, με αποτέλεσμα όχι μόνο να μην έχει διόλου υπόσταση η απαράδεκτη άποψη περί φιλώνειας επίδρασης, αλλά αυτή η μετάπλαση να αποτελεί το πιο ρωμαλέο πνευματικό κατόρθωμα, αφού αυτός ο τρόπος ζωής και σκέψης βρίσκεται διαρκώς στην ίδια ιστορική συνέχεια. Επομένως, με μία τέτοια φιλοσοφία της ιστορίας οι χριστιανοί ερμηνευτές και οι Πατέρες της Εκκλησίας μας από τα πρώτα βήματα του Χριστιανισμού ήταν ικανοί να αντιλαμβάνονται τις διάφορες τάσεις της Α ή Β φιλοσοφικής νοοτροπίας και του γενικότερου συγκρητιστικού πνεύματος. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής -*

φυσικά σε αυτό το σημείο ότι οι διαφορές μεταξύ φιλώνειας και χριστιανικής θεώρησης είναι τεράστιες και αγεφύρωτες, καθώς για την ορθόδοξη παράδοση, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, ο Λόγος που επιδημεί στο κόσμο και αποκαλύπτεται ασάρκως στις θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης, είναι Θεός, ο Εις της Τριάδος, σε αντίθεση με τον Φίλωνα, όπου για αυτόν ο Λόγος είναι θείος, αλλά όχι και Θεός. Ακόμη, ενώ ο Λόγος είναι Θεός συνδημιουργός μαζί με τον Πατέρα και το Άγιο Πνεύμα, για τον Φίλωνα ο Λόγος συναριθμείται μεταξύ των κτιστών όντων, των αγγέλων³⁵⁶. Έτσι, ο Φίλων θεωρεί τον Λόγο ως τον πρεσβύτερο μεταξύ τους, ως όργανο του Θεού στην δημιουργία του κόσμου³⁵⁷.

Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής Με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-6, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 267 και σ.376-377 και του ίδιου «Ο λόγος του Θεού κατά την παράδοσιν», Ανάτυπον εκ του Περιοδικού «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1964, σ. 283-287, σ.343-347

³⁵⁶ Β. Α. Γεωργόπουλος, « Η περί σωτηρίας του ανθρώπου διδασκαλία του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας», ό.π., σ. 107

³⁵⁷ Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι κατά τους νεότερους χρόνους πολλοί ενδιέτριψαν επί της νεοπλατωνικής θεωρίας περί του Λόγου, όπως την επεξεργάστηκε ο Φίλων, και υποστήριξαν ότι ο Ευαγγελιστής Ιωάννης εξίσου δανείστηκε και επηρεάστηκε από την θεωρία του Φίλωνα. Ο Τρεμπέλας, απαντώντας στην προκειμένη θεώρηση, αρχικά ασπάζεται την άποψη του Harnack ότι ναί μεν ο όρος Λόγος, είτε άμεσα, είτε έμεσα προέρχεται από την Αλεξάνδρεια, αλλά ο «Λόγος» του Ιωάννου δεν έχει κανένα κοινό σημείο προς τον Λόγο της Στοάς ή προς τον Φίλων παρά μόνο εις το όνομα. Αναλυτικότερα, ο Τρεμπέλας καταγράφει πως ο Λόγος του Φίλωνος αποτελεί μεσάζον μεταξύ μίας θεότητας υπερβατικής, απολύτως κεχωρισμένης εξ' ολοκλήρως του κόσμου και ενός κόσμου στον οποίο η θεότητα αυτή δεν έχει καμία απολύτως σχέση. Ουσιαστικά ο Λόγος του Φίλωνος είναι ύπαρξη υποκείμενη στην θεότητα και εξαρτώμενη από αυτήν, καθώς για αυτόν ο Λόγος είναι ο δημιουργός του κόσμου όχι υπό την έννοια της εκ μηδενός παραγωγής των πάντων, αλλά μόνον υπό την έννοια του διακοσμητού της αμόρφου και προουπαρχούσης ύλης. Το πιο σημαντικό στην διδασκαλία του Φίλωνος περί του Λόγου είναι πως δεν επισημαίνεται σε κανένα σημείο η σάρκωση του Λόγου, την οποία διδάσκει ο Απόστολος και Ευαγγελιστής Ιωάννης. Στον Ευαγγελιστή Ιωάννη ο Θεός δεν παρουσιάζεται υπό αυτή την έννοια και μορφή, καθώς περιγράφεται μεν όντως ως Θεός τον οποίον «οὐδεις ἑώρακε πώποτε και μόνος τὸ μονογενὴς Υἱὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς ἐκεῖνος ἐξηγήσατο περὶ αὐτοῦ (α' 18), ἀλλὰ συγχρόνως παρίσταται καὶ ὡς ἀγαπῶν τὸν κόσμον καὶ δίδων τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν Μονογενῆ, ἵνα σωθῆ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ (γ' 16), ἀκόμη δὲ καὶ ὡς ἐγείρων τους νεκρούς (ε' 21)». Συνεχίζοντας ο Τρεμπέλας, ξεκαθαρίζει ότι «ο Λόγος του Ιωάννου δεν είναι δημιουργός δημιουργίας τινός, τὴν ὁποῖαν λόγῳ τῆς ὑπεροχῆς αὐτοῦ ὁ ὑπερκείμενος καὶ τοῦ Λόγου Θεὸς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐργασθῆ, ἀλλ' εἰ καὶ ἰσότημος τῷ Πατρὶ Υἱός, ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Πατρὸς ὑπάρχων, ἐργαζόμενος μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ ὡς ὁ Πατήρ (ε' 19, 20), καὶ μὴ κατοικῶν μόνος ἀλλὰ μετὰ τοῦ

Επιπρόσθετα, στην κατανόηση των παλαιοδιαθηκικών Θεοφανειών κατά την φανέρωση του άσαρκου Λόγου, η Ιουδαϊκή Παράδοση απέρριψε ριζικά την χριστολογική κατανόηση των Θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης³⁵⁸. Πιο συγκεκριμένα, η επισκόπηση της ιουδαϊκής φιλολογίας και θεολογίας ως προς το δόγμα περί Τριαδικού Θεού και περί ενσαρκώσεως του Λόγου, προσεγγίστηκε με ασαφή, γενικό και αόριστο χαρακτήρα. Λόγου χάρη, στο Sohar, το κυριότερο έργο της Ιουδαϊκής παράδοσης, το οποίο χρονολογείται μόλις από τον 3ο αιώνα μ.Χ., δεν υπάρχει ούτε ένα σημείο που να αποδεικνύει ότι ο Μεσσίας έμελε να είναι η ενσάρκωσις της θείας υποστάσεως του Λόγου³⁵⁹. Επομένως, σύμφωνα με την χριστιανική πίστη, όχι μόνο η περί Θεανθρώπου ιδέα ήταν ολοκληρωτικά ξένη προς το Ιουδαϊκό πνεύμα, αλλά και η διδασκαλία του Λόγου δεν έχει τίποτε κοινό με τον Ιουδαϊκό Μεσσιανισμό³⁶⁰. Έτσι λοιπόν, δεν αποτελεί καθόλου υπερβολή ότι η ανάλογη θεώρηση και ερμηνεία της ραββινικής παράδοσης όσον αφορά τις αποκαλυπτικές ενέργειες στην Παλαιά Διαθήκη με αφορμή, είτε το πηγάδι του Ηρ³⁶¹, είτε την πέτρα της Κάδης³⁶² έχει χαρακτηριστεί ορθώς ως «παιδαριώδης μύθος³⁶³».

Συνεπώς, οι Ιουδαίοι απομακρύνονται από την σωστή πίστη της Π. Διαθήκης καθώς χάνουν τον ίδιο τον Τριαδικό Θεό που αποκαλύφθηκε στην ιστορία τους και περιγράφηκε κατά την φανέρωση του δια του Λόγου στις Θεοφάνειες. Ουσιαστικά, αφού από την στιγμή που θανάτωσαν κατά την σάρκα τον Υιό του Θεού και

Πατρός ἐν τοῖς πιστεύουσι καὶ ἀγαπωμένοις ὑπ' αὐτοῦ (ιε' 23)». Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικαὶ Μελεταὶ Ε: Τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι;*, Ἀδελφότης Θεολόγων ὁ.π., σ.229

³⁵⁸Αυτή η απόρριψη φαίνεται ξεκάθαρα λόγου χάρη στην απάντηση του Ιουδαίου Τρύφωνα στα επιχειρήματα του γνωστού έργου του Αγίου Ιουστίνου σχετικά με το θέμα των παλαιοδιαθηκικών θεοφανειών του άσαρκου Λόγου. Για περισσότερα Βλ. Ἰουστίνου, *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος PG 38,1, PG 6, 556D- 557 A*. Καὶ ἐνδ. Βλ. Β. Α. Γεωργόπουλος, «*Η περί σωτηρίας του ανθρώπου διδασκαλία του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας*», ὁ.π., σ. 105.

³⁵⁹Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικαὶ Μελεταὶ Ε: Τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι;*, Ἀδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ» Αθήναι 1994,σ.8-9

³⁶⁰ὁ.π., σ. 385

³⁶¹Αριθμ. 21, 16-18

³⁶²Αριθμ. 20, 8-13 καὶ Α' Κορ. 10, 4. Όσον αφορά το δεύτερο ευαγγελικό εδάφιο και τον ανάλογο προβληματισμό βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, ὁ.π., σ. 122

³⁶³Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, τόμος Α', ἐκδ. Σωτήρ, Αθήναι 1978, σ. 333

απέρριψαν την διδασκαλία και το έργο Του, το επόμενο ήταν να ξεφύγουν πια από το παλαιοδιακηθητικό μονοθεϊσμό, ο οποίος είναι τριαδικός. Αυτή η κατάληξη των Ιουδαίων οφείλεται στην διάβρωση της ζωής και διδασκαλίας, με συνέπεια να γίνεται ο Ιουδαϊσμός η μήτρα αναρίθμητων αιρέσεων διότι έχασε τη σχέση με τον αληθινό τριαδικό Θεό και την σωστή σχέση με την ιστορία³⁶⁴. Μέσω αυτής της ιουδαϊκής μήτρας, δεν κυοφορήθηκαν μόνο αντιτριαδικές αιρέσεις, αλλά και χριστολογικές αιρέσεις, αφού το ένα δόγμα είναι σύστοιχο με το άλλο³⁶⁵. Έτσι λοιπόν, δεν αποτελεί καθόλου τυχαίο γεγονός πως η χριστιανική θρησκεία εμφανίζεται εξ αρχής, είτε αντιιουδαϊκή, είτε και αντιεθνική³⁶⁶ και πως παρουσιάζεται ως αλήθεια με κεντρικό γεγονός τα πάθη και την ανάσταση του Χριστού, αλλά νοείται και ως ένας ιστορικός και ζωντανός κορμός που ξεκινάει από πολύ μακριά, δηλαδή από τον Αβραάμ στον οποίο παρουσιάστηκε ο ίδιος ο Λόγος και ακόμα μακρύτερα³⁶⁷.

Εν συνεχεία με όλα τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό πως στην ιστορία της Εκκλησίας, όσες φορές κατανοήθηκαν με εσφαλμένη αντίληψη οι παλαιοδιαθητικές Θεοφάνειες, αυτό συνέβη εξίσου απλά με διαφορετική προσέγγιση, είτε από τους Αρειανούς κάθε απόχρωσης, είτε από τον Ιερό Αυγουστίνο, είτε από διάφορους σχολαστικούς με τον πιο ευρέως γνωστό αιρετικό Βαρλαάμ και τους ομόφρονες του. Στα νεότερα χρόνια και πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης, τον 19^ο και 20^ο αιώνα, η θεολογική και βιβλική έρευνα επί των πλείστων επαναλάμβανε: α) απλώς τις αντιλήψεις των σχολαστικών, ότι πρόκειται περί απλής αγγελικής ύπαρξης, και β) άλλοτε ορθώς ότι στις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης αποκαλύπτεται ο άσαρκος Λόγος³⁶⁸. Για την εν λόγω προβληματική, ο Τρεμπέλας

---

³⁶⁴N. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-14, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σ.123-124

³⁶⁵Δ. Τσελεγγίδη, *Χάρη και ελευθερία κατά την Πατερική Παράδοση του ΙΔ'αιώνα: Συμβολή στη σωτηριολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 91 και βλ. Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 279

³⁶⁶Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται Α'*, «Πιστεύω εις ένα Θεόν...», ό.π., σ.σ 40-42 και 50-62, βλ. και Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-14, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σ.121-181

³⁶⁷N. Ματσούκας, «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'», ό.π., σ. 64

³⁶⁸Ο Τρεμπέλας αναφέρει ότι σύμφωνα με κάποιους σύγχρονους ερμηνευτές αυτή η δεύτερη κατηγορία, δηλαδή η περί την αποκάλυψη του άσαρκου Λόγου ως του δευτέρου προσώπου της Αγίας

ανήκει στην πρώτη κατηγορία, ενώ ο Ματσούκας στην δεύτερη. Στην περίπτωση του Τρεμπέλα, ο ίδιος αναφέρει πως στα παλαιότερα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης γίνεται λόγος σχετικά με τον άγγελο του Ιεχωβά³⁶⁹, ο οποίος μιλάει όχι μόνο εξ ονόματος του Θεού, αλλά και εκφράζεται με τέτοιο τρόπο σαν να μιλάει ο ίδιος ο Θεός³⁷⁰.

Αναλυτικότερα, ο Τρεμπέλας προσεγγίζει το τριαδολογικό δόγμα στον πρώτο του τόμο της Δογματικής, στο έκτο κεφάλαιο του δευτέρου τμήματος (Περί Τριαδικού Θεού δόγμα γενικώτερον) με τίτλο 1) «στον μονοθεισμό της Π.Δ. μετά των περί Αγία Τριάδος υπαινιγμών» και 2) « Η περί της Αγίας Τριάδος ως ενιαίου Θεού διδασκαλία της Κ. Διαθήκης». Σε αυτό το θεολογικό και δογματικό του περίγραμμα περί Αγία Τριάδος, δεν αναφέρεται στον αυτό καθαυτό ορισμό των «θεοφανειών» όπως ο Ματσούκας³⁷¹, καθώς ο Τρεμπέλας ήδη από το έκτο κεφάλαιο του πρώτου όμως τμήματος της δογματικής προσεγγίζει αναλυτικά το ζήτημα της θείας αποκάλυψης της Αγίας Γραφής στα πλαίσια της φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης. Ουσιαστικά, ο Τρεμπέλας τονίζει τον υπερφυσικό χαρακτήρα των

Τριάδος θεωρείται ως μεταγενέστερη προσθήκη σε αρχικές θεοφανικές διηγήσεις. Αναλυτικότερα, κάποιοι σύγχρονοι ετερόδοξοι ερμηνευτές είδαν σε αυτήν την ονομασία ευλαβή αντικατάσταση του ίδιου του Ιεχωβά, ο οποίος εμφανιζόταν στους πατριάρχες και στον Μωυσή. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε από αυτούς ότι δεν ήταν αντάξιο της θείας Μεγαλειότητας και για αυτόν τον λόγο σε χρόνους που δεν είναι δυνατόν να καθορισθούν τα ιερά κείμενα του Ισραήλ, αναθεωρήθηκαν και αποδόθηκαν οι εμφανίσεις αυτές στον άγγελο του Θεού, χωρίς όμως να εξαλειφθεί ολοκληρωτικά ο υπερφυσής και θείος χαρακτήρας της εμφανίσεως που φαινόταν με τρόπο θεοπρεπή στον οποίο αυτός ο άγγελος τους μιλάει. Για περισσότερα βλ. Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ. 229

³⁶⁹Ο Γιαχβέ ως Θεός του Ισραήλ και όλων των εθνών, αλλά και ως δημιουργός του κόσμου σύμφωνα με τους προφήτες του Ισραήλ, βλ. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται, Δ', Αυτός σου τηρήσει κεφαλήν και συ τηρήσεις αυτού περναν*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1999, σ.141-162

³⁷⁰Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, ό.π., σ. 229

³⁷¹Λόγου χάρη βλ. Ν. Ματσούκας, «Οι θεοφάνειες στην ιστορία του Ισραήλ και της Έκκλησίας ως πηγή θεοπτίας και θεογνωσίας» εν `Αντιπελάργησις, Τόμος τιμητικός πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου κ. κ. Χρυσόστομον ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς ἀρχιερατικῆς αὐτοῦ διακονίας, Λευκωσία 1993, σσ. 323 - 331, καὶ «Le teofanie nella storia di Israele e della Chiesa come fonte di contemplazione e di conoscenza di Dio», ἐν *Vedere Dio Incontro tra Oriente e Occidente*, ἐπιμ. Yannis Spiteris - Bruno Gianesin, Bologna 1994, σσ. 113 - 128.

αποκαλύψεων στους προφήτες και την υπερφυσική ιδιότητα αυτών³⁷² υποστηρίζοντας ότι ορισμένες υπερφυσικές ενέργειες του Θεού στην Π.Δ. δεν αφορούν μόνο το παλαιό Ισραήλ, αλλά είναι προφητικοί τύποι και εικόνες, οι οποίες προαναγγέλλουν το νέο Ισραήλ της χάριτος³⁷³. Όσον αφορά τους προφήτες του Ισραήλ, υπήρξαν τα αληθή όργανα του θρησκευτικού πρωτείου του Ισραηλιτικού λαού³⁷⁴, καθώς με ακλόνητη και αδιάστακτη πεποίθηση διεκήρυτταν με πίστη ζωντανή ότι ο Θεός είναι Ένας και Μόνος Αληθινός, ο Ύψιστος, ο Παντοδύναμος, ο Παντοκράτωρ³⁷⁵. Ο Τρεμπέλας, πέρα από αυτό το σχήμα που χρησιμοποιεί, προσεγγίζοντας το δόγμα περί Αγίας Τριάδος, ισχυρίζεται ότι η αλήθεια περί του Τριαδικού Θεού αποκαλύφθηκε κυρίως στην Κ.Δ., ενώ στην Π. Δ. διακηρύχθηκε κυρίως ο αυστηρός Μονοθεϊσμός, μέσω διάφορων υπαινιγμών περί του μυστηρίου της Αγίας Τριάδος. Αυτοί οι υπαινιγμοί για τον Τρεμπέλα θα ήταν ασαφείς και ακατανόητοι αν δεν έλαμπε ο ήλιος της θείας Αποκαλύψεως στην Κ.Δ.³⁷⁶. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, στην Π.Δ έχουμε μια προκατασκευαστική περίοδο, κατά την οποία το έργο της Θείας Πρόνοιας προετοίμαζε την εγκαθίδρυση και ριζοβολία του Μονοθεϊσμού και συγκεκριμένα με υπαινιγμούς, οι οποίοι εκτός του ότι έγιναν δια στόματος των οργάνων της θείας Αποκάλυψεως, ήταν ασαφείς και ακατανόητοι σε όλη την μάζα του λαού του Θεού³⁷⁷.

Επιπρόσθετα, αναφέρεται στο παρ'Ησαΐα (στ' 3)³⁷⁸ τριπλούν ἅγιος τῆς δοξολογούσης τὸν ἐν Οὐρανοῖς Κύριον αγγελικῆς στρατιάς, αλλά και στην εμφάνιση στον Αβραάμ παρά τη δρυΐ Μαμβρή, στην οποία τρία πρόσωπα παρουσιάζονται συγχρόνως ομιλούντα, ἐξελέφθησαν ὡς μαρτυρίαι περὶ τοῦ τρισυποστάτου τῆς

---

³⁷²Για την αναλυτική θεώρηση του Τρεμπέλα περί υπερφυσικής Θείας αποκάλυψης στην ιστορία του Ισραήλ και την ὕψιστη Θεία αποκάλυψη στον Χριστιανισμό βλ. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται, Δ'*, ὁ.π., σ.74-88 και , *Δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ.78-98

³⁷³Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται, Δ'*, *Αυτός σου τηρήσει κεφαλὴν και συ τηρήσεις αυτού πτερνάν*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1999, σ. 312

³⁷⁴Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται, Δ'*, ὁ.π., σ. 182

³⁷⁵ὁ.π., σ. 143

³⁷⁶ὁ.π., σ. 227

³⁷⁷ὁ.π., σ. 229

³⁷⁸Για την Θεοπτία του Προφήτη Ησαΐα κατά την Ορθόδοξη Παράδοση βλ. Γ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'*, ὁ.π., σ.25-55

θεότητα³⁷⁹. Με τον ίδιο τρόπο στις Παροιμίες (κεφ. α-θ) η παρουσίαση της Σοφίας ως «προσωπικότητας ενσυνειδήτου και ενεργούσης και ως αρχής παρά τω Θεώ παρισταμένης εκ του στόματος αυτού εξερχομένης και αντανακλώσης το φώς της γνώσεως αυτού συμμετεχούσης δε και στο έργο της δημιουργίας», θεωρήθηκε ως σαφής εν τη Π. Δ διακήρυξη, αναφερόμενη στο δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος³⁸⁰. Ο Τρεμπέλας θεωρεί ότι πως ο συγγραφέας των Παροιμιών είναι αυστηρός μονοθεϊστής και δεν έχει καμία ιδέα περί συνυπάρξεως και δευτέρου προσώπου στην θεότητα. Σε γενικότερο επίπεδο, τα τριαδικά χωρία στην Π.Δ. είναι τελείως ξένα και άγνωστα τόσο στους π.Χ. Ισραηλίτες όσο και στους συγγραφείς των θεόπνευστων βιβλίων. Συνεχίζει όμως, πως αυτό δεν αντιτίθεται στην διακηρυχθείσα αλήθεια του Ιερού Αυγουστίνου, στην οποία η Π.Δ. ερμηνεύεται και καθίσταται σαφής και φανερά υπό της Κ.Δ. (*Vetus Testamentum in Novo patet*)³⁸¹, αφού η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη συναποτελούν ένα οργανικό σύνολο αλληλοπληρούμενο³⁸². Ο Τρεμπέλας, ουκ ολίγες φορές τονίζει την ενότητα και το ενιαίο σύνολο της Παλαιάς και Νέας Οικονομίας καθώς πρόκειται για δύο μέρη της μίας και αυτής τελείας οργανικής ενότητας, όπου η Π.Δ. κατευθυνόταν προς την Κ.Δ. όχι τυφλά και με μοιραίο τρόπο, αλλά με την έκβαση του Θεού ως Αοράτου και Πανσόφου και Κυβερνήτη του κόσμου για την συνέχεια της νέας οικονομίας του³⁸³.

Ακόμη, ο Τρεμπέλας ασπάζεται την άποψη πως οι όροι Σοφία, Λόγος, Πνεῦμα, Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, Χριστὸς τοῦ Κυρίου, δεν εκλαμβάνονται στην Π.Δ. με την ίδια έννοια που σηματοδοτούνται στην Κ.Δ., αλλά εκφράζουν έννοιες που εισάγονται ξεχωριστά και άσχετα μεταξύ τους, καθώς δεν εμφανίστηκε ακόμα εκείνος ο οποίος θα συνένωνε όλες αυτές τις έννοιες στην πραγματική ενότητα στο πρόσωπο του, ως ο Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Μεσσίας και Ειρηνοποιός και αἰώνιος Βασιλεύς του λαού του. Σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, η βάση της διδασκαλίας της Π.Δ. σχετικά με το δόγμα της Αγίας Τριάδος είναι πως στην Π.Δ. προπαρασκευάστηκε το έδαφος για την

---

³⁷⁹Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εις τον Προφήτην Ησαΐα*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1968, σ. 90

³⁸⁰Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, ό.π., σ. 230

³⁸¹Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, ό.π., σ. 231

³⁸²Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται, Δ', Αυτός σου τηρήσει κεφαλήν και συ τηρήσεις αυτού πτερνάν*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1999, σ. 313

³⁸³ό.π., σ. 355

πίστη προς την Τριάδα και προπαντός μέσω της περί Σοφίας διδασκαλίας, αλλά δεν αποκαλύφθηκε και ούτε έγινε γνωστή η Τριάδα στον Ισραήλ, καθώς γνώρισε και διδάχθηκε τον Μονοθεϊσμό ως λατρεία ενός αληθινού και μονοπροσώπου Θεού³⁸⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο Ματσούκας σε αντίθεση με τον Τρεμπέλα, ανήκει στην δεύτερη κατηγορία, καθώς υποστηρίζει στα δογματικά του κείμενα περι Θεοφανειών των παλαιοδιαθηκτικών, την αποκάλυψη του άσαρκου Λόγου. Πριν αναφερθούμε σε αυτό, είναι αναγκαίο πρώτα να διευκρινηθούν κάποιες θεολογικές επισημάνσεις στην θεολογία του γενικότερα περί θεοφανειών. Αρχικά, ο Νίκος Ματσούκας διευκρινίζει ότι πολλοί θεολόγοι (ακόμη και δογματολόγοι) που επιχειρούν να ασχοληθούν με το τριαδικό και χριστολογικό δόγμα, ξεκινούν από την διευκρίνηση των όρων ουσία, φύση, υπόσταση, πρόσωπο. Η νοοτροπία και η πρακτική αυτή δίνει την εντύπωση πως τα βασικά αυτά δόγματα, που ενώ κατοχυρώθηκαν με αιμάτινους αγώνες για να εκτοπίσουν την εισβολή μέσω των γνωστών αιρετικών αποκλίσεων ενός έντονου ηθικισμού -κοινωνισμού, αποτελούν αφηρημένες συλλήψεις μεταφυσικού χαρακτήρα. Το τριαδολογικό και χριστολογικό δόγμα, τα οποία ήταν ενωμένα και στα πρώτα βαφτιστήρια σύμβολα, επισημαίνονταν από τους Πατέρες της Εκκλησίας στις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης, όσο και της Καινής.³⁸⁵ Έτσι αποτυπώθηκαν στα σύμβολα, στους δογματικούς όρους και στην ίδια την λειτουργική ζωή και τέχνη με τρόπο που αποδεικνύεται η ιστορική συνέχεια και η έντονη εμπειρία πραγμάτων και γεγονότων, πράγμα που είναι αποδεδειγμένο, σύμφωνα με την ιστοριοφιλολογική έρευνα, και κατά κανένα τρόπο δεν προηγούνται θεωρητικές συλλήψεις, καθώς υπάρχει αυτή η ιστορική συνέχεια που την ζει η ίδια η κοινότητα³⁸⁶. Ο Ματσούκας, ξεκαθαρίζει πως όποιος εξετάζει την γένεση του τριαδικού δόγματος οφείλει να ξεκινήσει από την ιστορική φανέρωση των Θεοφανειών, κατά την πατερική ερμηνεία πάντοτε, καθώς τόσο η θεολογία όσο και η ιστοριογραφία ξεκινάνε από αυτή την ιστορική συνείδηση της πρώτης χριστιανικής κοινότητας, για να δουν στις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης τον ίδιο τον Λόγο,

---

³⁸⁴Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ.231-232

³⁸⁵Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής - Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής Με σύνομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, ό.π., σ 554-555

³⁸⁶Ν. Ματσούκας, *«Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας :Με παράρτημα το σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα»*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 256

τον οποίο οι Χριστιανοί γνώρισαν ως σαρκωμένο στη δική τους εμπειρία, όπως αυτή εκφράζεται στην παράδοση και στη λατρεία της Εκκλησίας³⁸⁷. Επομένως, τόσο ο τριαδικός Θεός, όσο και ο σαρκωμένος Λόγος γνωρίζονται στην ζωή και στην ιστορία της Εκκλησίας μέσω των θεοφανειών, όπως παρουσιάζονται και ερμηνεύονται στα ίδια πλαίσια της χριστιανικής κοινότητας, λ.χ. από τον Απόστολο Παύλο, Ευαγγελιστή Ιωάννη, Άγιο Ιουστίνο Φιλόσοφο και Μάρτυρα, Άγιο Ειρηναίο της Λυών, Άγιο Γρηγόριο Παλαμά κ.α., στη ζωή της Εκκλησίας³⁸⁸. Αυτή την ενιαία και αξονική γραμμή που ακολούθησαν οι Πατέρες και οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί στην πραγμάτωση και ερμηνεία της διδασκαλίας περί θεοφανειών μένει παντελώς άγνωστη και ανεκμετάλευτη στους σύγχρονους θεολογικούς κύκλους, καθώς υπάρχουν κάποιες δυσκολίες ως προς την υιοθέτηση αυτής της κεντρικής διδασκαλίας. Αυτό οφείλεται στο ότι η διδασκαλία περί Θεοφανειών είναι λεπτομερειακή και εξειδικευμένη, οπότε η χρήση και η εφαρμογή της είναι έργο επίπονο³⁸⁹, καθώς χρειάζεται περισσότερος χρόνος και προσοχή για να αξιολογηθεί αυτή η διδασκαλία σε σχέση με την ακατάπαυστη αποκάλυψη του Θεού στον κόσμο από το ένα μέρος και με την ιστορική συνέχεια της Εκκλησίας από το άλλο³⁹⁰. Για αυτό τον λόγο, ο Ματσούκας σε όλα τα δογματικά του συγγράμματα αποσαφηνίζει έντονα πόσο μεγάλο ρόλο διαδραματίζουν οι Θεοφάνειες στην Ορθόδοξη θεολογία³⁹¹

---

³⁸⁷Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ό.π., σ. 68

³⁸⁸Τόσο τα κείμενα της Παλαιάς, όσο και της Καινής Διαθήκης, δεν δημιουργούν την κοινότητα, αλλά η κοινότητα ζει μία συνεχή ιστορία, στην οποία μετέχουν και οι Πατέρες και αυτή δημιουργεί από την κεκτημένη πείρα της μνημεία και Υπομνήματα. Έτσι λοιπόν δεν αποτελεί τυχαίο το γεγονός ότι εκκλησιαστικοί ιστορικοί, μεγάλοι και χαρισματικοί θεολόγοι, όχι μόνο ακολουθούν κατά πόδας την θεολογία σε ότι αφορά την ερμηνεία των θεοφανειών, αλλά συνεχίζουν απαρασάλευτα την βιβλική παράδοση, δεχόμενοι την ερμηνεία περί θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης που μας έδωσαν θεόπνευστοι συγγραφείς της Καινής Διαθήκης. βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, ό.π., σ.123

³⁸⁹Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, ό.π., σ. 118

³⁹⁰Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της χριστιανικής πίστης. Προϋποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου*, ό.π., σ. 86

³⁹¹Ν. Ματσούκας, «Οι Θεοφάνειες στην ιστορία του Ισραήλ και της Εκκλησίας ως πηγή θεοπτίας και θεογνωσίας» ό.π., σ. 323 – 331.

καθώς δίχως αυτές δεν μπορεί να νοηθεί καμία εμπειρία ως χαρισματική ζωή και θεολογία, ούτε στον Ισραήλ, ούτε στην Εκκλησία³⁹².

Αρχικά, οι Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης είναι τα ιστορικά γεγονότα της αποκάλυψης του Τριαδικού Θεού μέσω του Άσαρκου Λόγου και μέσω των Θεοφανειών ο υπερβατικός και απρόσιτος Θεός του Ισραήλ, παραμένοντας Ένας, γίνεται προσιτός στο λαό του³⁹³. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται και ιστορικά προσιτός, καθώς αποκαλύπτεται στην κτίση μέσα στο ενιαίο ιστορικό γίνεσθαι³⁹⁴. Εξάρτηση, κτίση και ιστορία είναι τρεις βασικές και μοναδικές περιοχές που μπορούμε να εντοπίσουμε στα βιβλικά και εκκλησιαστικά γεγονότα, όπου διενεργούνται οι Θεοφάνειες, επειδή από αυτές τις περιοχές ξεκινάει κάθε ερμηνεία της έννοιας και του περιεχομένου της αποκάλυψης. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με την χριστιανική διδασκαλία, δεν υπάρχει άλλος δρόμος επικοινωνίας, αφού ολόκληρη η κτίση και η ιστορία αποτελούν την μοναδική Θεοφάνεια με τις αναρίθμητες εκφάνσεις και τις

---

³⁹² Ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει πως η άρνηση των Θεοφανειών οδηγεί σε τεράστιες θεολογικές παρεκτροπές και παρερμηνείες. Λόγου χάρι, όπως σημειώθηκε ξανά για τους σχολαστικούς, το θαβώριο φως, όπως και όλα τα φώτα που βλέπουν οι Άγιοι, είναι συμβολικά φάσματα και κτίσματα. Δεν μπορούν με κανέναν τρόπο να θεωρηθούν ανώτερα από το νου και τις κοινές έννοιες της νοούσας ψυχής. Αυτή η αποδοχή, ουσιαστικά πηγάζει από την κατά βάση άρνηση των Θεοφανειών, στην ιστορία του Ισραήλ και στην Εκκλησία. Όλες τις φανερώσεις του Θεού, οι σχολαστικοί, τις θεωρούν ως μέσα κτιστά και φανταστικά, επειδή δεν δέχονται την άκτιστη Θεία παρουσία. Απεναντίας, η Ορθόδοξη διδασκαλία δεχόμενη τούτη την άκτιστη παρουσία, θεωρεί κάθε τύπο, στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη, απαραίτητα συνδεδεμένο με την φανέρωση της Αγίας Τριάδας. Για περισσότερα βλ. Ν. Ματσούκας, «*Η διπλή Θεολογική μεθοδολογία Γρηγορίου του Παλαμά*», Πρακτικά Θεολογικού συνεδρίου ό.π., σ. 95 και του ίδιου «*Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ.164-165

³⁹³ Ν. Ματσούκας, «*Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη* ό.π., σ.68. Σε αυτό το σημείο, να τονισθεί πως οι ιστορικές θεοφάνειες του Τριαδικού Θεού διαμέσου του Λόγου προβάλλουν χαρακτηριστικά την μοναρχία του Πατέρα. Η θεολογική αυτή ερμηνεία είναι αντίθετη και προστατεύεται από το δόγμα του Filioque.

³⁹⁴ Δ. Λιάλιου, «*Ερμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τ. Β' : Ἐρμηνεία τῆς Ἐκθέσεως τῶν Διαλλαγῶν, τῶν Β' καὶ Γ' Ἐπιστολῶν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου πρὸς Νεστόριο καὶ συναφῶν ἰ. κανόνων τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-10, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017

δραματικές πορείες και λόγω του ότι η κτίση και η ιστορία είναι η εξαρτημένη οργανικά ετερότητα³⁹⁵.

Η ίδια η αποκάλυψη του Θεού στην κτίση και στην ιστορία μέσω των Θεοφανειών επισημαίνει ακριβώς την ριζική διαφορά μεταξύ δημιουργού-δημιουργήματος, όντος-μη όντος, ακτίστου-κτιστού, η οποία δίνει το μέτρο και το βαθμό προσέγγισης, κατά μέθεξη και κατά θεογνωσία του όντος. Αναλυτικότερα, οι Θεοφάνειες οικοδομούν απαύστως σχέσεις μεταξύ όντος και μη όντος κατά τρόπο δυναμικό, αλλά και εξελισσόμενο και για αυτό η αποκάλυψη κατανοείται σωστά μονάχα διαμέσου των διαρκών Θεοφανειών στην κτίση και στην ιστορία η οποία, είτε σε συγκεκριμένα γεγονότα, είτε στο σύνολό της γίνεται ιστορία της Θείας Οικονομίας. Διαμέσου αυτών των Θεοφανειών, ο κατά φύση και κατ' αναγκαιότητα απρόσιτος Θεός γίνεται προσιτός ως προς τις ενέργειές Του. Έτσι η αποκάλυψη του Θεού δεν μπορεί να νοηθεί σε τυποποιημένα και στατικά περιγράμματα, καθώς πρόκειται για ιστορικό, δυναμικό και ζωντανό γεγονός αφού συντελείται στο χώρο των διαρκών Θεοφανειών. Ο Θεός ως ακατάληπτος κατά την ουσία Του, γίνεται καταληπτός δυναμικά κατά τις ενέργειες και αυτό είναι έργο μόνο των Θεοφανειών, οι οποίες με αυτόν τον τρόπο γίνονται ουσιαστικά γέφυρες ή συνδετικοί κρίκοι που συνδέουν την Θεότητα με την κτίση. Επομένως, οι άμεσες θείες ενέργειες και οι ενέργειες της κτιστής πραγματικότητας συνυπάρχουν σε ένα πολύπλοκο ενεργειακό πλέγμα, όπου η Αποκάλυψη του Θεού ως παροχή Του είναι και προκοπή αυτού του

---

³⁹⁵ Μονάχα αυτές οι δύο ετερότητες υπάρχουν και βάση αυτών των δύο ετεροτήτων γίνεται η διάκριση κτιστού-ακτίστου, άκτιστων ενεργειών της θεότητας που είναι μεθεκτές από την κτίση στο σύνολο της και άκτιστης θείας ουσίας, αμέθεκτης και ακατάληπτης, δηλαδή την διάκριση άκτιστων ενεργειών-ουσίας. Ο Ματσούκας ορθώς ξεκαθαρίζει πως δίχως τις παραπάνω διακρίσεις, από ορθόδοξη άποψη, είναι αδιανόητος κάθε λόγος περί αποκαλύψεως. Επομένως, βασίζεται στο τρίπτυχο των περιοχών εξάρτηση-κτίση-ιστορία που αναφέρεται, από το γεγονός της εξάρτησης της δημιουργίας από τον άκτιστο δημιουργό, εξαιτίας της προέλευσης όλων των κτισμάτων εκ του μη όντος. Ο Δημιουργός, ως μοναδικός δοτήρας του «όντος», είναι αναντικατάστατος στη σχέση των δύο αυτών ετεροτήτων, της δημιουργίας και του δημιουργού. Η σχέση της εξάρτησης αυτής κάνει απαραίτητη και δυνατή την διαρκή φανέρωση του Θεού και την παρουσία των Θεοφανειών για να πάρουν τα ετερούσια σε σχέση με το δημιουργό κτίσματα από Αυτόν τον ίδιο και μόνο το είναι και την πρόοδο του είναι. Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που η αποκάλυψη και τώρα στην προκειμένη περίπτωση των θεοφανειών, είναι μια διαρκής φανέρωση και παρουσία του Θεού στην κτίση και στην ιστορία. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ.192-193

είναι, συντελείται στην ίδια πορεία της ιστορίας και της συνολικής συμπαντικής πραγματικότητας³⁹⁶.

Ο Ματσούκας, υπογραμμίζει πως η ορθόδοξη θεολογία στη δογματική της διδασκαλία ξεκινάει από την αρχή της δημιουργίας³⁹⁷, αφού η ίδια η δημιουργία οφείλεται σε μία φανέρωση του Θεού, δηλαδή σε μία Θεοφάνεια. Ολόκληρη η ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης γράφεται διαμέσου Θεοφανειών και αυτή η ιστορία αποτελεί την απαρχή της ιστορίας της θείας οικονομίας. Επομένως, δημιουργία-παράδεισος-πτώση-δραματικές συνέπειες-εκλογή περιούσιου λαού-μετακινήσεις-έξοδοι-πόλεμοι-απεσταλμένοι-προφήτες-ιερείς-βασιλιάδες παρελαύνουν σε μία ιστορική πορεία όπου φανερώνεται ο ζωντανός και κοινωνικός Θεός³⁹⁸. Ο Ματσούκας σε όλα τα δογματικά του εγχειρίδια ακολουθεί την ορθόδοξη γραμμή των Θεοφανειών με το αποκαλυπτικό περιεχόμενο μέσα στην ιστορία. Ο ίδιος ο Χριστός (φυσικά ως άσαρκος Λόγος) παρουσιάστηκε «αυτοπροσώπως» και έδωσε τον Νόμο, μίλησε διαμέσου των προφητών και στην τελευταία φάση της περιόδου αυτής ενανθρώπησε για όλους τους ανθρώπους³⁹⁹.

Επομένως, πρόκειται για το ίδιο εκκλησιαστικό κλίμα όπου μέσα σε μια τεράστια ποικιλία διαφοροποιήσεων και αποκλίσεων, ζουν και κινούνται όλοι οι θεολόγοι αφού δημιουργία-εκλογή του περιούσιου λαού- νόμος- προφήτες και Χριστός συμπεριλαμβάνονται στην ίδια ιστορική διάσταση⁴⁰⁰. Έτσι λοιπόν, κατά

---

³⁹⁶ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σ.58-59

³⁹⁷ Είναι αναγκαίο να διευκρινισθεί πως η ίδια η Θεία Λειτουργία αποτελεί μία κατ' επανάληψη διαρκή Θεοφάνεια, όπου μετά την πέμψη του Αγίου Πνεύματος στα τίμια Δώρα οι πιστοί βλέπουν το «άληθινόν φῶς» και γεύονται την ζωή και την θεογονσία. Η ευχή της αναφοράς μνημονεύει όλη την ιστορία της θείας οικονομίας, ξεκινώντας από την δημιουργία. «Σύ ἐκ τοῦ μή ὄντος εἰς τό εἶναι ἡμᾶς παρήγαγες, καί παραπεσόντας ἀνέστησας πάλιν, καί οὐκ ἀπέστης πάντα ποιῶν, ἕως ἡμᾶς εἰς τόν οὐρανόν ἀνήγαγες καί τήν βασιλείαν σου ἐχαρίσω τήν μέλλουσαν... Κατάπεμψον τό Πνεῦμα σου τό Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καί ἐπί τά προκείμενα δῶρα ταῦτα». Για περισσότερα βλ. Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της χριστιανικής πίστης. Προυποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου.*, ὁ.π., σ.397-404

³⁹⁸ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', ὁ.π.*, σ. 60

³⁹⁹ Βλ. Σωκράτους, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 2,19 PG 67, 2293: «Ὅς καί τοῖς πατράσιν αὐτοπροσώπως ὤφθη δεδωκώς τόν νόμον καί λαλήσας διά τῶν προφητῶν, καί τά τελευταῖα ἐνανθρωπήσας, καί τόν ἑαυτοῦ πατέρα πᾶσιν ἀνθρώποις φανερώσας».

⁴⁰⁰ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', ὁ.π.*, σ. 62

τους Πατέρες η ζωή και η θεολογική σκέψη κινείται σε αυτή την ιστορική συνέχεια και διάσταση: δημιουργία, Ισραήλ, Προφήτες, Απόστολοι, Άγιοι μέσω της παρουσίας του άσαρκου και του ένσαρκου Λόγου, μέσω του οποίου προτυπώνεται μία δυναμική, προοδευτική και τελειωτικά εξελικτική πορεία⁴⁰¹. Σε αυτό το σημείο να ξεκαθαρισθεί πως δεν υφίσταται κανένα στατικό και προηγούμενο σχήμα, λόγου χάρη Παλαιά Διαθήκη και κανένα στατικό σχήμα, λόγου χάρη Καινή Διαθήκη, όπου στη μία φάση ο Θεός αποκαλύπτεται ατελώς και στην άλλη τέλεια. Μια τέτοια άποψη με βάση την ορθόδοξη θεολογία είναι τελείως εσφαλμένη και παραπλανητική⁴⁰².

Για αυτό τον λόγο, ο Ματσούκας μνημονεύει και αναδεικνύει επίσης τον Ιουστίνου τον Φιλόσοφο και μάρτυρα και συγκεκριμένα το έργο του «Στον περιώνυμο Διάλογο προς Τρύφωνα Ίουδαϊον και στην Απολογία Α΄ και Απολογία Β΄⁴⁰³», το οποίο δέχεται και καταγράφει αυτή την ιστορική συνέχεια. Πιο συγκεκριμένα, αυτό το έργο είναι δομημένο από μια συγκροτημένη φιλοσοφία της ιστορίας με αδαμάντινη βάση, καθώς αναδεικνύεται από την μία η γνώση των αρχαίων φιλοσόφων και από την άλλη η αντίστοιχη των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης,

---

⁴⁰¹Μαξίμου Όμολογητοῦ, Περί θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἴκου νομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ PG 90,1137B-D: «Ὡσπερ πρὸ τῆς ἐμφανοῦς καὶ κατὰ σάρκα παρουσίας νοητῶς τοῦ Θεοῦ Λόγος τοῖς πατριάρχαις καὶ προφήταις ἐνεδήμει, προτυπῶν τὰ μυστήρια τῆς αὐτοῦ παρουσίας, οὕτω καὶ μετὰ ταύτην τὴν ἐνδημίαν οὐ μόνον ἐν τοῖς ἔτι νηπίοις παραγίνεται, διατρέφων πνευματικῶς καὶ ἄγων πρὸς ἡλικίαν τῆς κατὰ Θεὸν τελειότητος ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς τελείοις, προδιαγράφων αὐτοῖς κρυφίως τῆς μελλούσης αὐτοῦ παρουσίας ὡς ἐν εἰκόνι τοὺς χαρακτῆρας. Ὡσπερ οἱ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν λόγοι πρόδρομοι τυγχάνοντες τῆς κατὰ σάρκα του Λόγου παρουσίας, τὰς ψυχὰς εἰς Χριστὸν ἐπαιδαγωγούν, οὕτω καὶ αὐτὸς ὁ δεδοξασμένος τοῦ Θεοῦ Λόγος σαρκωθεὶς, πρόδρομος τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ παρουσίας γεγένηται· παιδαγωγῶν τὰς ψυχὰς διὰ τῶν οἰκείων λόγων πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἐμφανοῦς αὐτοῦ θεϊκῆς παρουσίας ἣν αἰεὶ μὲν ποιεῖται, μεταβάλλων ἀπὸ τῆς σαρκὸς πρὸς τὸ πνεῦμα διὰ τῶν ἀρετῶν τοὺς ἀξίους ποιήσει δὲ καὶ ἐπὶ τέλει τοῦ αἰῶνος, ἐμφανῶς ἀποκαλύπτων τὰ τέως πᾶσι ἀπόρρητα». Σύμφωνα με τον Ματσούκα, αυτή η περιεκτική και θεολογική αναφορά εκφράζει ολόκληρη την φιλοσοφία της Πατερικής Θεολογίας όσον αφορά το θέμα της αποκάλυψης και τελείωσης. Ειδικότερα, ο τύπος είναι συνδεδεμένος με την ουσία ενώ υπάρχει ιστορικά προοδευτική τελείωση, καθώς η Παλαιά Διαθήκη προτυπώνει την Καινή Διαθήκη και η δεύτερη προτυπώνει την μέλλουσα κατάσταση. Και οι δύο τύποι δένονται με τις ενέργειες του ίδιου του Τριαδικού Θεού. βλ. Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Όμολογητή*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ.σ.248-249

⁴⁰²Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄*, ό.π., σ. 74 και του ίδιου, *Λόγος και μύθος: Με βάση την αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Σειρά:Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-58, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 184

⁴⁰³Ιουστίνου, *Προς Τρύφωνα Ίουδαϊον διάλογος PG 6, 473 - 4974. Απολογία Β΄ PG 6, 465BC*

κατά την δεκτικότητα τους, στον Ένα, Μοναδικό και Αληθινό Θεό, που μέσω θεοφανειών με την παρουσία του ασάρκου Λόγου και μετά ταύτα του σαρκωμένου Λόγου, του Χριστού της Κ. Διαθήκης, διενεργεί την αποκάλυψη στην κτίση και στην ιστορία, ώστε να αποκτούν ενότητα και συνέχεια⁴⁰⁴. Από την μία, οι φιλόσοφοι κατέχουν το σπερματικό λόγο, ενώ από την άλλη οι πατριάρχες-προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, ως φίλοι Χριστού⁴⁰⁵, μέσω των Θεοφανειών μετέχουν στη χάρη και στη θεογνωσία. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο σπερματικός Λόγος, οι μετά λόγου βιώσαντες φιλόσοφοι και οι ορώντες προφήτες τον άσαρκο Λόγο αποτελούν μία αρραγή ενότητα, που αυτή ακριβώς δείχνει την αποκάλυψη στην κτίση και στην ιστορία και όχι μονάχα σε μία αποσπασματική περιοχή της συνολικής πραγματικότητας. Άρα, οι Θεοφάνειες στην ιστορία του Ισραήλ αποτελούν συμπεριληπτική δύναμη που συγκροτεί την ενότητα σπερματικού Λόγου και προφητών⁴⁰⁶.

Το γεγονός αυτής της ιστορικής ενότητας ουσιαστικά συγκροτείται από την δράση της Αγίας Τριάδας, αφού σε κάθε φάση της πορείας και στην προϊστορία και στην ιστορία είναι ο ίδιος ο Τριαδικός Θεός που κάνει την παρουσία του⁴⁰⁷. Ουσιαστικά, οι Θεοφάνειες είναι η φανέρωση της Αγίας Τριάδας διαμέσου του άσαρκου Λόγου, αφού ο ίδιος ο Λόγος ως άσαρκος είναι «ο Μεγάλης βουλής άγγελος⁴⁰⁸» που οδηγεί τον Ισραήλ και γράφει την ιστορία και μιλάει με τους εκλεκτούς του διαμέσου ποικίλων σχέσεων, είτε αποκαλύπτεται με τη νεφέλη, είτε με

---

⁴⁰⁴Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 89

⁴⁰⁵Ιουστίνου, Πρός Τρύφωνα Ίουδαϊον διάλογος PG 6, 492C

⁴⁰⁶Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής - Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, ό.π., 377. Σε αυτό το σημείο να διευκρινισθεί, πως την παραπάνω αναφορά και ερμηνεία της Θεολογίας, την ενστερνίζεται και η εκκλησιαστική ιστοριογραφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και ο Ευσέβιος, ο οποίος όμως σύμφωνα με τον Ματσούκα, δεν διαθέτει την ρωμαεότητα του Ιουστίνου. Βλ. Ευσεβίου, *Προπαρασκευή Εύαγγελική 13, 15 PG 21, 1145A*.

⁴⁰⁷Χαρακτηριστική και θαυμαστή είναι η διατύπωση του Ιουστίνου, Βλ. *Προς Τρύφωνα Ίουδαϊον διάλογος 11 PG 6, 4974*: «Ούτε δεται ποτέ ἄλλος Θεός, ὃ Τρύφων, οὔτε ἦν ἀπ' αἰῶνος (ἐγὼ οὕτως πρὸς αὐτόν), πλὴν τοῦ ποιήσαντος καὶ διατάξαντος τόδε τό πᾶν. Οὐδὲ ἄλλον μὲν ἡμῶν, ἄλλον δὲ ὑμῶν ἡγοῦμεθα Θεόν, ἀλλ' αὐτόν ἐκεῖνον τὸν ἐξαγαγόντα τους πατέρας ὑμῶν ἐκ γῆς Αἰγύπτου...»

⁴⁰⁸Μ. Βασιλείου, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ησαΐαν*, PG 30,505BC και Κατ' Ευνομίου 2 PG 29,609 AB.

τα όνειρα και οράματα, είτε μιλάει στον Μωυσή «στόμα κατά στόμα⁴⁰⁹» και αναμφίβολα, χωρίς να αίρεται ποτέ η ριζική διαφορά μεταξύ Δημιουργού και δημιουργήματος. Αυτόν τον Λόγο εξίσου είδε ο Αβραάμ κατά την φιλοξενία των τριών ανδρών στις βελανιδιές του Μαμβρή⁴¹⁰, ο Ίησοῦς τοῦ Ναυῆ στήν Ιεριχώ⁴¹¹ και ο Μωυσής στη φλεγόμενη βάτο⁴¹². Για παράδειγμα, ο πατριάρχης Αβραάμ φιλοξενεί την ίδια την Τριάδα, καθώς ο ίδιος ο Σωτήρας παρουσιάζεται, ο ίδιος ο Θεός φανερώνεται σε μια σημαδιακή και αποφασιστική καμπή της ιστορίας της θείας οικονομίας⁴¹³. Επομένως, ο Αβραάμ, ο ίδιος ο γενάρχης των Εβραίων γίνεται αυτόπτης μάρτυρας της φανέρωσης τοῦ ἴδιου τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ και ὁ «εστιάτωρ» Αὐτοῦ⁴¹⁴ και συνάμα ὅλα τα γεγονότα της πολυσήμερης ζωής του περιούσιου λαοῦ φανερώνουν τον ενιαίο και μοναδικό χαρακτήρα της ιστορίας αυτής, όπου ο Υἱός του Θεοῦ κάνει την εμφάνιση του και γίνεται ο αρχηγός κάθε αποφασιστικής εκστρατείας. Ἐτσι λοιπόν, η ενότητα αυτής της ιστορίας αποτελεί την εκκίνηση της μεταγενέστερης ιστορίας που σημαδεύει τους αγώνες της Εκκλησίας, καθώς πάλι ο ίδιος ο Υἱός είναι η δομή και το κέντρο της ιστορίας με πρωταρχικό γεγονός την φανέρωση της μεταμορφωτικής του δόξας⁴¹⁵.

Σ' αυτό το σημείο είναι σημαντικό να τονισθεί πως στην προσπάθεια κατανόησης της θεολογικής ερμηνείας των Θεοφανειών, δεν πρέπει να δοθεί βαρύτητα στο αν ο Λόγος αποκαλύπτει τον Πατέρα ή την Τριάδα, καθώς η θεολογία των Πατέρων θα θεωρούσε σχολαστική ή απαράδεκτη μια τέτοιου είδους

---

⁴⁰⁹Αριθμ. 12, 4-8

⁴¹⁰Γεν. 18, 1-21

⁴¹¹Ιησ. Ναυή, 1, 1-9

⁴¹²Εξ. 3, 1-4. βλ. χαρακτηριστικά. Μ. Βασιλείου, Κατ' Ευνομίου, 2 PG 29,609 AB, «Γέγραπται γάρ ὅτι ὦφθη τῷ Μωυσεῖ ἄγγελος Κυρίου ἐπὶ τῆς βάτου ἐν πυρὶ φλογός. Ἄγγελον τοίνυν προτάξασα τῆς διηγήσεως ἡ Γραφή, Θεοῦ ἐπάγει τὴν φω- νήν... Τίς οὖν ὁ αὐτὸς καὶ ἄγγελος καὶ Θεός; Ἄρα οὐχὶ περὶ οὗ μεμαθήκαμεν ὅτι καλεῖται τὸ ὄνομα Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος».

⁴¹³Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, *Ἐκθεση της ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, ὁ.π., σ. 60

⁴¹⁴Σωζομένου, *Ἐκκλησιαστική Ιστορία*, 1, 1 PG 67, 8530- 8564: «Εβραίοις δέ δύσπιστος, καίτοι τά θεῖα πρεσβεύειν ἐξ ἀρχῆς παρειληφόσι, καί τά περί παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ὅπως ἔσται, πρὶν γένηται, μαθοῦσι διὰ τῶν προφητῶν. Ἀβραάμ μὲν γάρ αὐτοῖς ἀρχηγός τοῦ γένους καὶ τῆς περιτομῆς γενόμενος, αὐτόπτης και ἐστιάτωρ ἠξίωται εἶναι τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ».

⁴¹⁵Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, ὁ.π., σ.σ 64-65

προβληματολογία, αφού μια και η μοναρχία από την μία μεριά (η αρχή και η αιτία του Πατέρα), και η ταυτότητα της ουσίας από την άλλη δεν επιτρέπουν τέτοιου διασπάσεις. Όταν ο λόγος αποκαλύπτει τον Πατέρα, αποκαλύπτει κατ'ανάγκη την Τριάδα και όταν αποκαλύπτει την Τριάδα, αποκαλύπτει τον Πατέρα. Ουσιαστικά, η θεολογία είδε στην Π. Διαθήκη α) την μοναρχία του Θεού και β) τον Λόγο που με τις Θεοφάνειες αποκαλύπτει τον Πατέρα και την Τριάδα⁴¹⁶.

Όσον αφορά την ερμηνεία των Θεοφανειών, σημειώσαμε στην αρχή της ενότητας αυτής πως υπήρξαν εσφαλμένες θέσεις και θεωρήσεις για τον τον «Άγγελο του Γιαχβέ» (Malakh Jahwe). Για το ζήτημα αυτό, ο Ματσούκας αναφέρεται στην εξονυχιστική περιγραφή που κάνει ο Ελβετός μεταρρυθμιστής θεολόγος Walther Zimmerli(1907-1983) για τον «Άγγελο του Γιαχβέ» τονίζοντας ότι στην Π. Διαθήκη ο άγγελος στέλνεται άλλες φορές από τον Γιαχβέ και άλλοτε είναι ο ίδιος ο Γιαχβέ. Ο Ματσούκας, στο γεγονός της παρουσίας του αγγέλου του Γιαχβέ ξεκαθαρίζει πως οι Πατέρες της Εκκλησίας κατέγραψαν ότι ο Άγγελος είναι ο Γιαχβέ και ο Γιαχβέ είναι ο Λόγος⁴¹⁷. Ουσιαστικά, υπάρχει ο μονάρχης Γιαχβέ, αλλά οι Θεοφάνειες τον αποκαλύπτουν, καθώς κάθε αποκάλυψη είναι αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού διαμέσου του άσαρκου Λόγου που στην ιστορία μιλάει πάντοτε ο ίδιος ο Θεός⁴¹⁸.

Η παραπάνω ερμηνεία και θεολογία των Θεοφανειών είναι ορατή και στην τέχνη της Ορθόδοξης Εκκλησίας και για αυτό τον λόγο δεν είναι διόλου τυχαίο το γεγονός ότι η ορθόδοξη εικονογραφία⁴¹⁹ παριστάνει την Αγία Τριάδα με τη Θεοφάνεια στον Αβραάμ κατά την διήγηση της Γένεσης 18,1 κ.ε., όπου στις βελανιδιές του Μαμβρή ο Αβραάμ φιλοξένησε τρεις άνδρες⁴²⁰. Ο τύπος που απεικονίζει τον Πατέρα σαν

---

⁴¹⁶N. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 86

⁴¹⁷N. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, ό.π., σ.68-69

⁴¹⁸N. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 89

⁴¹⁹Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός και ο Άγιος Θεόδωρος Στουδίτης αποτελούν ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη πηγή στο ζήτημα περί του αγιογραφικού τρόπου απεικόνισης του Χριστού, της Υπεραγίας Θεοτόκου και στην προκειμένη περίπτωση αυτής της Αγίας Τριάδος. Βλ. N. Ματσούκας, *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 139

⁴²⁰N. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της χριστιανικής πίστης. Προϋποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου*, ό.π., σ.88

γέροντα, τον Υιό ως ώριμο άνδρα και δίπλα το Άγιο Πνεύμα, υιοθετήθηκε μετά την Άλωση από επίδραση της δυτικής τεχνοτροπίας. Ο Ματσούκας εξηγεί πως στην προκειμένη περίπτωση η ορθόδοξος εικονογραφία εκφράζοντας άριστα την δογματική διδασκαλία της Ανατολικής Εκκλησίας διδάσκει ότι η Τριάδα είναι η θεότητα που φανερώνεται στις ιστορικές σχέσεις και μάλιστα από την αρχή της ιστορίας της θείας οικονομίας⁴²¹. Ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος(272-337), απευθυνόμενος προς τον Μακάριο Παλαιστίνης(314-333) και στους υπόλοιπους επισκόπους, τους προτρέπει να χτίσουν Εκκλησία στις βελανιδιές του Μαμβρή, στη γνωστή τοποθεσία όπου είχε γίνει η φιλοξενία των τριών ανδρών από τον Αβραάμ⁴²². Αποτελεί γεγονός πως οι Χριστιανοί μπορούν να χτίζουν Εκκλησίες παίρνοντας αφορμή, όχι μόνο από την ιστορία του σαρκωμένου Λόγου, αλλά και από την ιστορική δράση του άσαρκου Λόγου. Έτσι λοιπόν, ο Χριστός έχει προϊστορία και στην εν λόγω περίπτωση ήταν ο ίδιος στην φιλοξενία ως άσαρκος Λόγος⁴²³. Επομένως, οι Θεοφάνειες είναι χριστοκεντρικές, πράγμα που σημαίνει τριαδοκεντρικές⁴²⁴. Εκτός από την εικονογραφία, εξίσου και η υμνολογία τονίζει την χριστοκεντρικότητα των Θεοφανειών επιδιώκοντας το τριαδικό δόγμα, όχι μονάχα με θεολογικούς όρους, αλλά και με τα δραματικά γεγονότα της ιστορίας της θείας οικονομίας, μέσω των Θεοφανειών με αυτοσκοπό η λατρεία της Εκκλησίας να παράσχει θεογνωσία *ex visu* και *ex auditu*⁴²⁵. Έτσι λοιπόν, ο Ματσούκας αναδεικνύει συνεχώς την αξονική γραμμή της Πατερικής Θεολογίας, κατά την οποία όπως αναφέραμε και παραπάνω, η αποκάλυψη κινείται σε μία αρραγή ιστορική συνέχεια και συντελείται στην κτίση και στην ιστορία μέσω φωτοδοτικών Θεοφανειών, δηλαδή *ex visu* (μέσω όρασης) και *ex auditu* (μέσω λόγου), που δέχονται και κατανοούν οι χαρισματικοί φορείς με όλο το σώμα της εκκλησιαστικής κοινότητας με τη μετοχή του στα δρώμενα των μυστηρίων⁴²⁶.

---

⁴²¹Ε. Αρτέμη, ό.π., σ. 338

⁴²²Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας: Αρχαίας Έλληνικής - Βυζαντινής - Δυτικοευρωπαϊκής* ό.π., σ. 355

⁴²³Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ', Ε', ΣΤ' αιώνα*, ό.π., σ. 83

⁴²⁴Β. Τσίγκου, *Δογματικά και θεολογικά μελετήματα: Α'*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ.180

⁴²⁵Ν. Ματσούκας, «Οι Θεοφάνειες στην ιστορία του Ισραήλ και της Έκκλησίας ως πηγή θεοπτίας και θεογνωσίας» ό.π., σ. 32

⁴²⁶Ν.Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, ό.π., σ. 119

Συμπερασματικά, ο τριαδικός μονοθεϊσμός δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο Ένας και Μοναδικός Θεός, η μόνη πηγή και αιτία, ο οποίος με την φανέρωση διαμέσου των Θεοφανειών έχει άμεση σχέση προς τα φυσικά και ιστορικά γεγονότα. Απεναντίας, ο αντιτριαδικός μονοθεϊσμός κόβει τις άμεσες γέφυρες Θεού και κόσμου μέσω ηθικών και δικανικών σχημάτων. Στην άμεση σχέση ζωοποιού Θεού και κτίσης διαμέσου των Θεοφανειών μπορεί να κατανοηθεί ορθώς το μυστήριο της ενανθρώπησης του Λόγου.

2. Αγία Γραφή και Παράδοση ως αλληλοπεριχωρούμενοι φορείς και η Θεοπνευστία ως χάρισμα μέσα στην εμπειρία της Εκκλησίας

Οι Θεοφάνειες, η παρουσία του άσαρκου Λόγου, η ενανθρώπηση και οι συνέπειες του θείου δράματος ήταν η γραμμή των Πατέρων της Εκκλησίας και των εκκλησιαστικών ιστορικών για την αντιμετώπιση οποιονδήποτε αιρέσεων. Μέσω αυτών των αγώνων διαμορφώθηκαν και καθιερώθηκαν τα κανονικά βιβλία της Αγίας Γραφής και τα ποικίλα μνημεία της Παράδοσης. Οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν χώρισαν ποτέ την Αγία Γραφή και Παράδοση, καθώς τα βιβλία της Αγίας Γραφής, όχι μόνο αποτελούν τους εκλεκτούς καρπούς της παραδοσιακής ζωής, αλλά είναι ένα από τα πρωταρχικά και εκλεκτά μνημεία αυτής της ζωής⁴²⁷. Πιο συγκεκριμένα, το «κατά τας Γραφάς» είναι μία πληροφορία που παραλαμβάνεται και παραδίδεται, καθώς δεν υφίσταται κύρος έξω από το χώρο της παραλαβής και της παράδοσης⁴²⁸.

Πρώτα από όλα, αποτελεί γεγονός ότι η δυτική Μεταρρύθμιση εισήγαγε νέο πρόβλημα λόγω της σύγχυσης μεταξύ της πραγματικής σχέσεως Αγίας Γραφής και Παραδόσεως⁴²⁹, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται απόψεις, είτε ότι η Αγία Γραφή

---

⁴²⁷ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄, Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ. 184

⁴²⁸ Ν. Ματσούκας, «*Αγία Γραφή και Παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της Αρχαίας Εκκλησίας*», ΔΒΜ:Τεύχος 4, Ιούλιος-Δεκέμβριος/1985, σ. 44

⁴²⁹ Ν. Ματσούκας, *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς ιστορικούς του Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄ αιώνα*, ό.π.,

και η Παράδοση είναι δύο ισότιμες πηγές⁴³⁰, είτε ότι αποτελούν και νοούνται ως πηγές της αποκάλυψης⁴³¹. Φυσικά, να ξεκαθαριστεί εξ αρχής πως πρόκειται για συγκεχυμένες απόψεις, οι οποίες συντελούν στην άλωση της εκκλησιαστικής συνείδησης⁴³². Αναλυτικότερα, αυτή η σύγχυση και αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ Αγίας Γραφής και Παράδοσης, κληρονομήθηκε από την τεράστια διαμάχη της Μεταρρυθμίσεως και της Αντιμεταρρυθμίσεως, με αποτέλεσμα να επεκταθεί και σε ορθόδοξα δογματικά εγχειρίδια κάνοντας λόγο για δύο πηγές της πίστεως ισότιμες και ισόκυρες⁴³³. Αυτές οι ακρότητες του Ρωμαιοκαθολικισμού και του Προτεσταντισμού οδήγησαν ουκ ολίγες φορές στο να μην θεωρούν την Αγία Γραφή και Παράδοση ως ζωντανό κορμό της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά να υψώνουν την μία ή την άλλη ως κυρίαρχη εξουσία, με συνέπεια την εσφαλμένη διατύπωση των δογματικών αληθειών⁴³⁴.

Σε αυτό το σημείο να διευκρινισθεί πως στην πατερική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν γίνεται καμία διάκριση Αγίας Γραφής και παραδόσεως ως δύο μερών, αφού η Αγία Γραφή ανήκει στο ίδιο ενιαίο σώμα της παραδόσεως. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, η πατερική θεολογία ποτέ δεν συζητεί την προτεραιότητα ή τη μεγαλύτερη αξία της μίας από τις δύο πηγές πίστεως⁴³⁵. Αναλυτικότερα, στην Ορθόδοξη Εκκλησία, Αγία Γραφή και Παράδοση δεν κατανοούνται ως δύο ανεξάρτητες και αυτονομημένες πηγές πίστεως, αλλά αντίθετα σηματοδοτούνται ως αλληλοπεριχωρούμενοι φορείς που εμπεριέχουν το σύνολο της εν Χριστώ Ιησού θείας αποκαλύψεως, όπως αυτή βιώνεται εμπειρικά και διαφυλάσσεται διαχρονικά από την Εκκλησία⁴³⁶.

σ. 245

⁴³⁰ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ. 181

⁴³¹ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, ό.π., σ. 147

⁴³² Αναλυτικά, επί του θέματος αυτού βλ. Β. Γεωργόπουλου, *Η περί της Αγίας Γραφής διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικών κινήσεων*, Θεσσαλονίκη 2013, σ.69-111

⁴³³ Ν. Ματσούκας, *Ο Προτεσταντισμός*, ό.π., σ. 87

⁴³⁴ Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, Υψηγεία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 69

⁴³⁵ Ν. Ματσούκας, *Ο Προτεσταντισμός*, ό.π., σ. 88

⁴³⁶ Β. Γεωργόπουλου, *Η περί της Αγίας Γραφής διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικών κινήσεων*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 108

Από την μία, η Παράδοση είναι η ίδια η Εκκλησία στην καθολική της ύπαρξη καθώς είναι η μόνη κατοικία του Πνεύματος στο σώμα του Χριστού, ενώ η ίδια η Αγία Γραφή είναι το θεμελιώδες υπόστρωμα της όλης παράδοσης⁴³⁷. Συνεπώς, η Εκκλησία γνωρίζει μία παράδοση που νοείται μονάχα σε ιστορική συνέχεια, όπου τα βιβλία της Αγίας Γραφής αποτελούν το πιο εκλεκτό κομμάτι αυτής της παράδοσης⁴³⁸. Υπό αυτήν την προοπτική κατανοείται ορθώς και η λειτουργία της θεοπνευστίας των ιερών κειμένων της Αγίας Γραφής και εν γένη της εκκλησιαστικής ζωής.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, εξαιτίας της δυτικής επιρροής ως προς την σύγχυση της σχέσης μεταξύ Αγίας Γραφής και Παράδοσης, υπήρξαν δογματικά εγχειρίδια χρωματισμένα με προτεσταντικές αντιλήψεις επί του θέματος περί της θεοπνευστίας, με αποτέλεσμα οι διατυπώσεις αυτές να χαρακτηρίζονται ως επικίνδυνες για την Ορθόδοξη Εκκλησιολογία⁴³⁹. Λόγου χάρη, ο Τρεμπέλας⁴⁴⁰ ασπάζεται την άποψη ότι η θεοπνευστία είναι η έκτακτη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, ανεξάρτητη κατά κάποιον τρόπο από την παράδοση, με αποτέλεσμα αυτή η θέση να θέτει την Παράδοση σε κατώτερη μοίρα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Τρεμπέλα ότι «Μολονότι δὲ ἐκφράζει ἀδιάσειστον ἀλήθειαν ὁ Αὐγουστῖνος λέγων, ὅτι δὲν θὰ ἐπίστευεν εἰς τὴν Γραφήν, ἐὰν μὴ παροτρύνετο ὑπὸ τοῦ κύρους τῆς Ἐκκλησίας, ὅμως τὸ κῦρος αὐτῆς ἢ ἡ Ἁγία Γραφή δὲν ἀντλεῖ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀμέσως ἐκ τοῦ Θεοῦ τοῦ λαλοῦντος ἐν αὐτῇ. Δὲν δημιουργεῖ ἡ Ἐκκλησία ἐξ ἑαυτῆς τὴν Ἁγίαν Γραφήν⁴⁴¹. Ουσιαστικά, σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, η θεοπνευστία

---

⁴³⁷ G. Florofsky, *Τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ: Μία ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας*, εκδ. Αρμός, Μετάφραση: Ι.Κ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1999, σ. 93

⁴³⁸ Ν.Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, ὁ.π., σ. 151

⁴³⁹ Ἄξια υπομνηματισμοῦ παρατήρηση εἶναι ὅτι ὁ Ματσούκας εἶναι αὐστηρὸς καὶ κατηγορηματικὸς μετὰ τὸν Τρεμπέλα γιὰ τὸ ζήτημα τῆς θεοπνευστίας καθὼς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ δεῦτερος ἐπηρεάστηκε ἀπὸ προτεσταντικὲς ἀντιλήψεις ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α'*, *Εἰσαγωγή στη θεολογικὴ γνωσιολογία*, ὁ.π., σ. 187, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, *Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία*. ὁ.π., σ. 152 καὶ «*Ἡ τραγελαφικὴ διελκυστίνδα δυτικῶν καὶ ἀντιδυτικῶν*», ἐν *Καθ' ὁδόν Ι*, Περιοδικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Θεολογικοῦ συνδέσμου, Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1992, Ἐκδ. Θεολογικὸς Σύνδεσμος, σ. 34

⁴⁴⁰ Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς θεοπνευστίας βλ. Π. Τρεμπέλας, «*Ἡ Θεοπνευστία τῆς Αγίας Γραφῆς*», ἐκδ. Ἀδελφότης Θεολόγων «*Ζωή*», Αθήναι-1938, *Δογματικὴ τῆς Ορθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας* Τόμος 1, ἐκδ. Ἀδελφότης Θεολόγων «*Ζωή*», Αθήναι-1959, σ.98-121 καὶ «*Ἐπιστασία μόνον ἢ καὶ θεοπνευστία*», *Εκκλησία:Επίσημο δελτίο τῆς Εκκλησίας τῆς Ελλάδος*, Τεύχος 16/1938, σ.244-265

⁴⁴¹ Π. Τρεμπέλας, *Δογματικὴ τῆς Ορθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας*, Τόμος 1, ἐκδ. Ἀδελφότης

θεωρήθηκε ως μία έκτακτη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, αποκλειστικά αναφερόμενη στους ιερείς συγγραφείς των βιβλίων της Αγίας Γραφής, με αποτέλεσμα η υπόλοιπη ιστορική συνέχεια της Εκκλησίας να καθορίζεται από τα βιβλία του Κανόνα και να είναι ο ασφαλής οδηγός της μετέπειτα Εκκλησίας⁴⁴². Η άποψη αυτή έχει βαρύτερες εκκλησιολογικές συνέπειες⁴⁴³, αφού αυτή εναπόκειται στην ακραία θέση ότι τα κείμενα γράφτηκαν καθ' υπαγόρευση του Αγίου Πνεύματος και επομένως είναι θεόπνευστα κατά γράμμα. Άρα, όλος αυτός ο ισχυρισμός ουσιαστικά χωρίζει την Αγία Γραφή από την Παράδοση και εν τέλη η πρώτη φτιάχνει την ζωή της δεύτερης⁴⁴⁴. Όσον αφορά την κατά γράμμα θεωρία της θεοπνευστίας, εκτός ότι αυτή η θεώρηση αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της προτεσταντικής ορθοδοξίας από τον 17^ο αιώνα⁴⁴⁵, οδηγεί σε πολλά θεολογικά και όχι μόνο αδιέξοδα, αφού βρίσκεται σε σαφή αντίθεση με τα δεδομένα της ίδιας της Αγίας Γραφής⁴⁴⁶. Ωστόσο, υπάρχει και μία μερίδα από την σύγχρονη προτεσταντική θεολογική σκέψη, που όχι μόνο απορρίπτει την κατά γράμμα θεοπνευστία της Αγίας Γραφής, αλλά και την γενικότερη θεοπνευστία, καθώς αμφισβητούν την γνησιότητα διηγήσεων και γεγονότων της Αγίας Γραφής⁴⁴⁷. Αντιλαμβάνεται κανείς λοιπόν πως, είτε η θεώρηση

Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959, σ. 102

⁴⁴² Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 152

⁴⁴³ Σε αυτό το σημείο να επισημανθεί πως στις αρχαιότερες ομολογίες των προτεσταντικών κοινοτήτων διακρίνεται η αποδοχή για την κατά λέξη υπαγόρευση του κειμένου των βιβλίων της Αγίας Γραφής. Η θέση αυτή ερμηνεύεται μέσα από τις εκκλησιολογικές προϋποθέσεις τους. Ουσιαστικά, απορρίπτοντας οι προτεστάντες την ορατή Εκκλησία που μπορεί να ερμηνεύει αυθεντικά το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής, ήταν επόμενο να αναζητήσουν μία θεωρία που να μεταθέτει την ευθύνη της Εκκλησίας στην έκτακτη αυτή ενέργεια του Πνεύματος. Βλ. Δ. Τσελεγγίδη, *Δυτική Θεολογία και πνευματικότητα: Σημειώσεις από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις*, εκδ. Τμήμα Εκδόσεων, ΑΠΘ 2009-2010, σ. 19

⁴⁴⁴ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, ό.π., σ. 187

⁴⁴⁵ Ν. Ματσούκας, *Ο Προτεσταντισμός*, ό.π., σ.75 και 101

⁴⁴⁶ Β. Γεωργόπουλου, *Η περί της Αγίας Γραφής διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικών κινήσεων*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 87

⁴⁴⁷ Δ. Τσελεγγίδη, *Δυτική Θεολογία και πνευματικότητα: Σημειώσεις από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις*, εκδ. Τμήμα Εκδόσεων, ΑΠΘ 2009-2010, σ. 20

του νεοπροτεσταντισμού περί της παράδοσης ως εξοβελιστέα εκ της εκκλησιαστικής ζωής είτε η δογματοποίηση της θέσεως της ρωμαιοκαθολικής θεολογίας με την Σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) ως προς την σχέση Αγίας Γραφής και Παραδόσεως, επηρέασε μετέπειτα και αρκετούς ορθοδόξους θεολόγους, καθώς αυτή η σύγχυση δημιούργησε καταλυτικές συνέπειες ως προς το ζήτημα της θεοπνευστίας⁴⁴⁸.

Εντούτοις, στην Ορθόδοξη παράδοση η θεοπνευστία ανήκει στην χαρισματική ζωή, καθώς είναι χορηγία ζωής σε όλο το σώμα της Εκκλησίας, μέσω του φωτισμού του Αγίου Πνεύματος και συνδέεται άρρηκτα με την πνευματική δύναμη που χαρίζει σε ορισμένους φορείς τη δυνατότητα να δουν τον Θεό μέσα σε μία εμπειρία γεγονότων⁴⁴⁹. Ειδικότερα, όταν αποφαινεται κανείς «κατά τας Γραφάς», σημαίνει πως ξέρει καλά την ιστορία και ερμηνεύει επιτυχώς την Σαρκωμένη Αλήθεια, η οποία είναι εγγυημένη σε μία ιστορική συνέχεια διαδοχής χαρισματικών οργάνων από τους Αποστόλους, Πρεσβυτέρους και Επισκόπους όπου αυτή η συγκεκριμένη ιστορική διαδοχή είναι η συνεχής ζωή του εκκλησιαστικού σώματος που κατέχει το χάρισμα της αλήθειας⁴⁵⁰. Η παραδεδομένη αυτή αλήθεια βιώνεται αενάως διαμέσου του Αγίου Πνεύματος και συνεχώς ανανεώνεται και όλα τα μέλη που μετέχουν σε αυτήν την εμπειρία ζωοποιούνται μέσω αυτής της ζωής⁴⁵¹. Επομένως, τα ιερά κείμενα και υπομνήματα γίνονται ο καρπός μίας εμπειρίας την οποία γεύεται ουσιαστικώς ολόκληρη η κοινωνία και αποτελούν υπομνηματισμό των γεγονότων και της σημασίας τους⁴⁵². Για αυτό, η πραγματική κατανόηση της Αγία Γραφής υπήρξε μόνο

---

⁴⁴⁸ Ν. Ματσούκας, «Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος», ό.π., σ.68-69

⁴⁴⁹ Ν.Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, ό.π., σ. 152

⁴⁵⁰ Ν. Ματσούκας, «Αγία Γραφή και Παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της Αρχαίας Εκκλησίας», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών*, Τεύχος 4, Ιούλιος-Δεκέμβριος/1985, σ. 46

⁴⁵¹ Ν. Ματσούκας, «Αγία Γραφή και Παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της Αρχαίας Εκκλησίας», ό.π., σ. 47

⁴⁵² Με εξαιρετική ακρίβεια επισημαίνει επί του θέματος ο Αείμνηστος Αλεβιζόπουλος, «Η αγία Γραφή δέν απευθύνεται σε διασκορπισμένα άτομα, αλλά σε πιστούς, πού είναι συγκροτημένοι σέ ένα σῶμα. Ἡ ιερή παράδοση είναι ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στήν ὁποία τό σῶμα ζεῖ καί κατανοεῖ ὀρθά τήν ἀλήθεια· είναι ἡ διαρκής ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἡ συνειδήσή της, ὄχι προσωπικές γνώμες, διδασκαλίες, ἐντάλματα ἀνθρώπων». Βλ. Α. Αλεβιζόπουλου, *Ρωμαιοκαθολικισμός, Προτεσταντισμός και ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 1992, σ. 67

εντός της Εκκλησίας, δεδομένου ότι καθοδηγείται εν Αγίω Πνεύματι⁴⁵³. Λόγου χάρη, ο Άγιος Ιάριος Ιπακταίου (310-367) αναφέρει χαρακτηριστικά πως οι Γραφές δεν εξαρτώνται από την ανάγνωση, αλλά από την κατανόηση⁴⁵⁴ και πως όχι μόνο δεν επιτρέπεται να βάλει δικά του κριτήρια, αλλά μονάχα να διαθέτει το χάρισμα και το πνεύμα της Εκκλησίας⁴⁵⁵. Συνεπώς, μακριά από την Εκκλησία η Αγία Γραφή καταντά ξηρό γράμμα που στερείται ζωής, καθώς δεν είναι λόγος ανθρώπινος, αλλά λόγος Θεού διότι το Πνεύμα το Άγιο μίλησε στις καρδιές των ανθρώπων⁴⁵⁶. Έτσι, αυθεντικός ερμηνευτής της Αγίας Γραφής δεν είναι κανένας άνθρωπος αλλά η ίδια η Εκκλησία του Χριστού⁴⁵⁷. Για αυτό, η κατά Χριστόν κάθαρση, η νήψη, ο ενάρετος βίος, η παραδειγματική ζωή των Αγίων της Εκκλησίας και ο πνευματικός φωτισμός τους με την εν Αγίω Πνεύματι χαρισματική κατάστασή τους αποτελούν ασφαλή κριτήρια ορθής κατανόησης και του γράμματος και του πνεύματος της Αγίας Γραφής⁴⁵⁸. Βεβαίως, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι από την μία οι Άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας ζουν μέσα στην παράδοση, στην οποία τα αγιογραφικά κείμενα γράφτηκαν ενώ παραδίδονται σε μία αδιάσπαστη συνέχεια⁴⁵⁹. Συνεπώς, στην Ορθόδοξη Εκκλησία δηλαδή στην Μία, Αγία, Καθολική και Αποστολική Εκκλησία⁴⁶⁰, Αγία Γραφή και Παράδοση κατανοούνται ως αλληλοπεριχωρούμενοι φορείς και οποιαδήποτε ρωγμή εντός της οργανικής ενότητας μεταξύ Αγίας Γραφής

---

⁴⁵³ G. Florosky, *Αγία Γραφή, Εκκλησία, Παράδοση, ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΛΟΡΟΦΣΚΥ*: Έργα 1, μετάφραση: Δ.Γ. Τσάμη, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 124

⁴⁵⁴ G. Florofsky, *Τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ: Μία ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας*, εκδ. Αρμός, Μετάφραση: Ι.Κ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1999, σ. 95

⁴⁵⁵ Ν. Ματσούκας, «*Αγία Γραφή και Παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της Αρχαίας Εκκλησίας*», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών*, ό.π., σ.47-48

⁴⁵⁶ Α. Αλεβιζόπουλου, *Η Ορθοδοξία μας*, εκδ. Διάλογος, Αθήνα 1994, σ. 282

⁴⁵⁷ Μαρτζέλου Γ., *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β΄*, Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-41, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 3

⁴⁵⁸ Β. Γεωργόπουλου, *Η περί της Αγίας Γραφής διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικών κινήσεων*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 100

⁴⁵⁹ ό.π., σ. 101

⁴⁶⁰ Βλ. Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της χριστιανικής πίστης. Προϋποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου*, ό.π., σ.430-437

και παραδόσεως οδηγεί σε διαστρεβλωμένη θεολογική σκέψη και εν τέλει διδασκαλία⁴⁶¹.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στα πλαίσια της σύγχρονης ακαδημαϊκής θεολογίας ασχολείται ουκ ολίγες φορές ο ακαδημαϊκός χώρος με το θεολογικό έργο των δύο αείμνηστων καθηγητών, του Παναγιώτη Τρεμπέλα και του Νικολάου Ματσούκα. Στην παρούσα μεταπτυχιακή εργασία έγινε μία ερευνητική προσπάθεια στο να αναδείξει αρχικώς την θεολογική και ακαδημαϊκή τους προσφορά στα ελληνικά δεδομένα και στην συνέχεια την θεολογική ταυτότητα του καθενός χωρίζοντας την σε Α' και Β' μέρος.

Στο Α' μέρος διακρίνεται η βιογραφική στοιχείωση των δύο θεολόγων, όπου καταγράφεται ο βίος και η ακαδημαϊκή δραστηριότητα του καθενός. Στο Β' μέρος γίνεται αναφορά της θεολογικής σκέψης τους σε θεολογικά και δογματικά ζητήματα. Το Β' κεφάλαιο του δεύτερου μέρους είναι δομημένο με τέτοιον τρόπο, για να αναδειχθεί με μία διαδοχική σειρά η διαφορετική προσέγγιση τους στα διάφορα αντικείμενα μελέτης. Λόγου χάρη, η δογματική θεολογία βασίζεται εξ αρχής στην πατερική και θεμελιώδη διάκριση κτιστού-άκτιστου που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων, με την διάκριση ουσίας-ενεργειών και ούτω καθ' εξής. Έτσι, όταν γίνεται προσέγγιση και λόγος για την Θεολογία ως επιστήμη, για τα δόγματα, για την φυσική-υπερφυσική αποκάλυψη και καταφατική-αποφατική θεολογία με βάση τα εγχειρίδια, είτε του Τρεμπέλα, είτε του Ματσούκα, είναι αναγκαία η αναφορά των προαναφερθέντων θεολογικών επιμέρους ενοτήτων καθώς χωρίς αυτών καθίσταται αδύνατη η οποιαδήποτε προσέγγιση. Στο Γ' κεφάλαιο αναδεικνύεται και αναπτύσσεται το ζήτημα των Θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης, καθώς υπήρξε κεντρικής σημασίας και θεμελιώνεται η βασική διάκριση της προφητικής και μετέπειτα αποστολικής παραδόσεως κτιστού και άκτιστου. Η

---

⁴⁶¹ Ν. Ματσούκας, *Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος*, ό.π., σ. 70

διάκριση αυτή είναι θεμελιακή, καθώς με αυτήν, όχι μόνο ερμηνεύεται η πίστη στον Θεό και η πορεία της ανθρώπινης απαρχής, αλλά και διευκρινίζεται ότι τίποτα δεν μεσολαβεί μεταξύ του Τριαδικού Θεού και των κτιστών όντων. Χωρίς τις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης, καθίσταται αδύνατο να γνωριστεί το πρόσωπο του Χριστού. Εξίσου, χωρίς την χάρη του Αγίου Πνεύματος και το φως της Πεντηκοστής καθίσταται αδύνατο να γνωρισθεί ο Χριστός μέσα στην ιστορία και να διαφυλαχθεί το περιεχόμενο της ζωής και της πίστεως της Εκκλησίας σε μία ενιαία ιστορική συνέχεια της παρουσίας του Θεού στο μυστήριο της θείας Οικονομίας. Στην τελευταία ενότητα, ξεκαθαρίζεται η αδιάλειπτη ενότητα Αγίας Γραφής και Παράδοσης και το ζήτημα της θεοπνευστίας ως χαρισματικός καρπός της εμπειρίας της Εκκλησίας. Όλα αυτά αναδεικνύουν το εκκλησιαστικό σώμα ως θεανθρώπινο οργανισμό, η ενότητα του οποίου τελεσιουργείται δια της ακτίστου Θεοποιού χάριτος του Τριαδικού Θεού.

Ειδικότερα, καταλήξαμε στα εξής συμπεράσματα:

I. Οι δύο αυτοί καθηγητές, άφησαν πίσω τους ένα τεράστιο θεολογικό έργο.

II. Και οι δύο συμφωνούν ότι η αλήθεια στην Εκκλησία δεν είναι μια ιδέα, άποψη ή θέση, αλλά είναι υποστατική, καθώς ταυτίζεται με το πρόσωπο του Χριστού.

III. Ο Τρεμπέλας επηρεάστηκε πολύ στη διδασκαλία του από τις (παρά)-εκκλησιαστικές οργανώσεις «Ζωή» και «Σωτήρ» και το τρόπο που κατηχούσαν τους χριστιανούς.

IV. Ο Τρεμπέλας έζησε σε μια εποχή μεταξύ των δυο παγκοσμίων πολέμων και εργάστηκε ουσιαστικά σε ένα περιβάλλον το οποίο δεν παρείχε ούτε τα αναγκαία εργαλεία για την ακαδημαϊκή του έρευνα. Το πείσμα και η συγγραφική του ικανότητα όμως, του άνοιξαν τον δρόμο να επιτελέσει ένα τεράστιο συγγραφικό έργο και για αυτό θεωρείται σήμερα ο πολυγραφότερος Θεολόγος μετά την σύσταση του ελληνικού κράτους,

V. Η επίσημη καταγραφή όλων των δημοσιευμάτων του Τρεμπέλα φτάνει στα 2035 κείμενα.

VI. Ακόμα και σήμερα πολλές φορές υπάρχει ο προβληματισμός, αν η αναφορά του Τρεμπέλα στους Πατέρες προσδίδει σ' ένα έργο τον ειδοποιό

χαρακτήρα του ή το έργο τελικά έχει σχολαστικό χαρακτήρα, αλλά με πατερικό ένδυμα.

VII. Για τον Τρεμπέλα η άσκηση της Θεολογίας δεν ήταν υπόθεση διεκπεραιωτική, αλλά υπαρξιακή διακονία, αφού ο Τρεμπέλας δεν συνέγραψε για την εξασφάλιση επιτυχούς σταδιοδρομίας, αλλά γιατί ποθούσε να αναμετρείται συνεχώς με τα προβλήματα της εποχής του και να φωτίσει ζωτικούς χώρους θεολογικού ενδιαφέροντος.

VIII. Ο Μαρτσούκας συστήνει την Θεολογία στη σκηνή του θεάτρου, της ζωής και του πολιτισμού, καθώς ταυτίζεται με την άποψη πως η Θεολογία αποτελεί ξεκάθαρα ένα πρόσφορο λιβάδι γενικότερα και για την τέχνη και την ποίηση, αφού η Θεολογία είναι μοναδική αυτή καθ' αυτή που ερμηνεύει και αναδεικνύει ουσσιωδώς την αλήθεια των πραγμάτων, είτε αφορά την φυσική, είτε την μεταφυσική πραγματικότητα.

IX. Το πλούσιο συγγραφικό του έργο του Μαρτσούκα έχει ως κέντρο την Δογματική διδασκαλία και πίστη της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Μέσα σε αυτό ανιχνεύεται η παράδοση, η ιστορία και ο πολιτισμός της ελληνικής οικουμενικότητας.

X. Για τον Μαρτσούκα, η φιλοσοφία ως μεταεπιστήμη καλλιεργήθηκε για πρώτη φορά στο χώρο του αρχαίου Ελληνισμού και δεν έχει κάποια εξειδικευμένη και μικροσκοπική ματιά, αλλά νοηματική και μακροσκοπική. Πιο συγκεκριμένα, ενώ η φιλοσοφία είναι σύμφυτη με τις επιμέρους ειδικές επιστήμες, ως μεταεπιστημη γίνεται το εξεταστικό και εποπτικό μάτι μίας ευρύτερης πραγματικότητας με σκοπό να αλατίζει και νοηματοδοτεί την κάθε γνώση και να προσδίδει σε αυτήν αξιόλογους και ανάλογους χαρακτήρες.

XI. Οι δυο θεολόγοι, διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό, είτε ως προς την ανάπτυξη και ανάλυση του ορισμού περί θεολογίας, είτε ως προς και την διάκριση των επιστημών.

XII. Ο Τρεμπέλας, ασπάζεται και υιοθετεί τον διαχωρισμό των επιστημών σε θεωρητικές και θετικές, συγκαταλέγοντας την θεολογία και στις δύο κατηγορίες, χρησιμοποιώντας και ασπασζόμενος τις απόψεις ξένων Θεολόγων.

XIII. Ο Μαρτσούκας χρησιμοποιεί την «διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων» διακρίνοντας τις επιστήμες με βάση το επιστητό που ερευνούν θεωρώντας τον διαχωρισμό του Τρεμπέλα ως αδύνατο.

XIV. Ο Τρεμπέλας, σημειώνει ότι αντικείμενο της Θεολογίας είναι ο Χριστιανισμός ως διδασκαλία, βίωμα και ιστορικό γεγονός που συνεχίζει να επιδρά σε ολόκληρη την οικουμένη εδώ και 20 αιώνες. Επομένως, η Θεολογία ασχολείται με τον Χριστιανισμό, ο οποίος είναι όμως η ύψιστη αποκάλυψη και η τελειότετη μορφή της θρησκείας. Ο Χριστιανισμός διαφυλάσσεται ως ιερά παρακαταθήκη και βιώνεται μέσα στην Εκκλησία.

XV. Υπάρχει ένας προβληματισμός σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, σχετικά με το αν η Θεολογία έχει την δυνατότητα να διεκδικήσει μία θέση μεταξύ των επιστημών κατά την θεωρητική πλευρά βασιζόμενη στην υπερφυσική αποκάλυψη και εξαρτώμενη από την θεία αυθεντία. Επομένως, εξηγεί ο Τρεμπέλας πως η μόνη και ουσιώδης διαφορά μεταξύ Θεολογίας και των υπόλοιπων επιστημών έγκειται στο γεγονός ότι η αυθεντία στην Θεολογία μέσω της υπερφυσικής θείας αποκάλυψης είναι ο ίδιος ο αλάθητος Θεός. Ο Τρεμπέλας επισημαίνει πως πράγματι η Θεολογία κατατάσσεται στις θεωρητικές επιστήμες εφόσον χρησιμοποιείται ο όρος «επιστήμη» για να δηλώσει το σύνολο των θεμελιωμένων και συστηματικών εκτεθειμένων και διατεταγμένων γνώσεων, αδιάφορα του τρόπου με τον οποίο αυτές οι γνώσεις αποκτούνται.

XVI. Αντίθετα, ο Ματσούκας θεωρεί ότι η διαίρεση των επιστημών σε θετικές και θεωρητικές έχει καταχρηστικό χαρακτήρα.

XVII. Για τον Ματσούκα, η πρώτη όψη της Θεολογίας, η οποία ονομάζεται χαρισματική Θεολογία δεν ήταν επιστήμη, αλλά η ίδια η ζωή του μυστηρίου της Αποκάλυψης, και η δεύτερη όψη της Θεολογίας, η λεγόμενη επιστημονική Θεολογία, είναι η επιστημονική καταγραφή των θεραπευτικών αποτελεσμάτων της εκκλησιαστικής ζωής. Επομένως, άλλο επιστήμη ως αντικειμενική καταγραφή δεδομένων και άλλο ερμηνεία αυτών των πραγμάτων και η δεύτερη αυτή λειτουργία κινείται στον χώρο της ελευθερίας. Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Ματσούκα για την Θεολογία, ο νους φωτίζεται και η θεογνωσία συντελείται ως κατόρθωμα της ενιαίας ύπαρξης με κέντρο την καρδιά. Επομένως, από την μια προηγείται η χαρισματική Θεολογία, δηλαδή η όραση της θείας δόξας και φωτοφάνειας, άκουσμα του θείου λόγου ex visu και ex auditu και από την άλλη ακολουθεί η επιστημονική Θεολογία, δηλαδή η περιγραφή και ερμηνεία αυτών που καταγράφονται στην συνεχή πορεία της Ιστορίας, των κοινοτήτων του Ισραήλ και της Εκκλησίας. Έτσι,

προσεγγίζει την επιστήμη της Θεολογίας με την διπλή θεολογική μεθοδολογία των Πατέρων.

XVIII. Ο Μαρτσούκας εξηγεί ότι τα δόγματα, ως διδασκαλία αυτής της εμπειρικής ζωής των γεγονότων έχουν τις ρίζες τους σε μια μακρινή αρχέγονη κοίτη που έχει την αρχή της στην δημιουργία. Έτσι λοιπόν, είναι άρρητος ο δεσμός μεταξύ της Σαρκωμένης Αλήθειας που ζει και του δόγματος ή της δογματικής διδασκαλίας, εφόσον αυτό που είναι σαρκωμένο στη ζωή μιας πάντοτε πορευμένης στην ιστορία κοινότητας, γίνεται διδαχή, υπόμνημα, όρος, διδασκαλία και λέγεται δόγμα. Για τον Μαρτσούκα, η διαστρεβλωμένη διδασκαλία των αιρετικών απετέλεσε απλώς τον γενετικό παράγοντα της αποσαφήνισης των δογμάτων με μία συγκεκριμένη ορολογία και όχι φυσικά της δημιουργίας αυτών. Συνεπώς, η Εκκλησία δεν προβάλλει μόνο την ανάγκη της συστηματικής έκθεσης του περιεχομένου της δογματικής διδασκαλίας, αλλά μένει άγρυπνη έναντι κάθε προσβολής κατά της ενότητας αυτής και του ορθοδόξου δόγματος.

XIX. Ο Τρεμπέλας, τονίζει πως ο θεολόγος που εντρυφά στα δόγματα πρέπει να βρίσκεται σε αδιάλειπτες στενές σχέσεις με την Εκκλησία και οφείλει να εμφανίζεται μόνο ως ερμηνευτής της ομολογίας αυτής. Για αυτόν τον λόγο και η δογματική που γράφεται από κάποιον δογματικό-δογματολόγο ή θεολόγο, επιβάλλεται να έχει ορθόδοξο χρωματισμό, έχοντας έναν τίτλο που να αποδεικνύει την αξία του ονόματος, λόγου χάρη της Ορθοδόξου δογματικής ή της δογματικής της κατά Ανατολάς Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας. Ο Τρεμπέλας υποστηρίζει ότι τόσο η Αγία Γραφή, όσο και η παράδοση με όλες τις μορφές της και τις ιστορικές περιπέτειες υπομνηματίζουν τα γεγονότα της θείας οικονομίας. Ουσιαστικά, αυτή ακριβώς είναι η λειτουργία της δογματικής διδασκαλίας που εξυπηρετώντας την ίδια την ζωή του κοινού οργανισμού προσλαμβάνει όλα τα στοιχεία του περιβάλλοντος και για την έκφραση της αλήθειας, την γλώσσα της επιστήμης και της φιλοσοφίας.

XX. Και για τους δύο θεολόγους, η ασφαλής οδός του θέματος είναι ο άρρηκτος δεσμός μεταξύ της «ιστορικότητας» και της ιστορίας των δογμάτων, αφού οι ιστορικές καταβολές της αλήθειας του δόγματος παραμένουν στην συνέχεια της εκκλησιαστικής ζωής πάντοτε ως ρίζες αυτών. Η κάθε μορφολογία του δόγματος είναι συνδεδεμένη άρρηκτα και οργανικά με το αρχέγονο περιεχόμενο της αληθείας της εν Χριστώ αποκάλυψης αποτελώντας ένα αδιάσπαστο και ενιαίο σύνολο. Ο

ζωντανός οργανισμός της Εκκλησίας μετουσιώνει το περιεχόμενο της πίστεως και τις εκφραστικές παραστάσεις στην αποτελεσματική μορφή του δόγματος.

XXI. Ο Ματσούκας, από την πλευρά του τονίζει την έννοια του δογματισμού, καθώς αυτός ο όρος δημιουργεί παγίδες στο χώρο της θεολογίας, επειδή θυμίζει την δογματική της θεολογικής επιστήμης. Για αυτόν τον λόγο εξηγεί πως πολλοί ορθόδοξοι δογματολόγοι γίνονται υπόδουλοι στον δογματισμό, είτε από απροσεξία, είτε από πλάνη, είτε και από σκοπιμότητα. Ο δογματισμός είναι μια τυραννική ιδεοληψία που χαράζει κλειστά και αμετακίνητα περιγράμματα στη σκέψη και τη ζωή ενός λαού, ώστε η δραστηριότητα και η συμπεριφορά των παγιδευμένων σε αυτή την ιδεοληψία, να χαρακτηρίζονται από ακαμψία στο χώρο των πνευματικών εκδηλώσεων, της πολιτικής γραμμής και της οικονομικής οργάνωσης. Για αυτό δογματισμός δεν έχει σχέση με την θεολογική γνώση την οποία χαρίζει στον άνθρωπο η δογματική διδασκαλία.

XXII. Στα δογματικά εγχειρίδια του Ματσούκα αναδεικνύεται και διαφαίνεται έντονα η δυσaráεσκεια και η απογοήτευσή του όσον αφορά τα δογματικά εγχειρίδια των ορθοδόξων Θεολόγων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Ο Ματσούκας τονίζει πως πολλοί θεολόγοι ασχολούνται στα δογματικά εγχειρίδιά τους με αφηρημένο τρόπο με θέματα που αφορούν το τριαδικό και χριστολογικό δόγμα, καθώς παραμερίζουν ή αγνοούν τους τεχνικούς όρους της παράδοσης και πλάθοντας καινούργιους όρους, ουσιαστικά σωρεύουν «άνθρακες πυρός» επί δικαίους και αδίκους. Για αυτό, προκειμένου να ερευνηθούν με πλήρη κατανόηση λεπτές έννοιες, απαιτείται γερή ιστορικοδογματική και φιλοσοφική υποδομή.

XXIII. Όσον αφορά την εσχατολογία, ο Ματσούκας διευκρινίζει πως αυτή είναι η ακατάπαυστη πορεία του σώματος της Εκκλησίας για την τελείωση, καθώς η εσχατολογία δεν είναι μόνο το τέλος, αλλά και η αρχή αφού η εσχατολογία είναι συνάμα και πρωτολογία. Έτσι, λοιπόν για τον Ματσούκα η εσχατολογία είναι συνδεδεμένη με την Θεολογία, καθώς η δεύτερη ερμηνεύεται και κατανοείται από την κοσμολογία και την ανθρωπολογία.

XXIV. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός πως όλες οι αναφορές και οι υπαινιγμοί του Ματσούκα για τα δογματικά εγχειρίδια με σχολαστικό χαρακτήρα αφορούν μεταξύ άλλων και τον ίδιο τον Τρεμπέλα. Ο Ματσούκας, να μεν εκφράζει την εκτίμηση και τον θαυμασμό του προς το πρόσωπο του Τρεμπέλα, αλλά ουκ ολίγες φορές τον μνημονεύει κρίνοντάς τον επιστημονικά στα εγχειρίδια του

εξηγώντας, ερμηνεύοντας και αναλύοντας πως κάποιες θεολογικές θέσεις του Τρεμπέλα, όχι μόνο έχουν προτεσταντική αντίληψη και γενικότερα δυτικό-σχολαστικό χαρακτήρα, αλλά και μία αντίθεση από την γραμμή των Πατέρων και της Ορθοδόξου διδασκαλίας.

XXV. Ο Τρεμπέλας επιλέγει τα δογματικά εγχειρίδια του να είναι αυτόνομα και ανεξάρτητα μεταξύ τους στην ουσία. Ο ίδιος ομολογεί ξεκάθαρα πως από την πρώτη του δογματική, στα προλεγόμενα, επέλεξε να ακολουθήσει αν όχι την ίδια, παρόμοια όμως μέθοδο με ρωμαιοκαθολικά και προτεσταντικά εγχειρίδια Δογματικής, τα οποία συνυφαίνουν τη συστηματική και τη συνθετική με την ιστορική και την αναλυτική μέθοδο στην έκθεση των περιεχομένων των δογμάτων. Τον Τρεμπέλα, δεν τον απασχολούν ερωτήματα που σχετίζονται με το μετά-ιστορικό status της δημιουργίας, την σχέση Ιστορίας και Εσχάτων στην μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας κ.α. ζητήματα τα οποία δεν περιέλαβε, λόγω της συσχέτισης του με ξεπερασμένα σχολαστικά μεθοδολογικά πρότυπα. Για αυτό το ζήτημα, υιοθετεί την κεντρική θέση της έννοιας της «Βασιλείας του Θεού» ως άξονα γύρω από τον οποίο διαρθρώνει όλη του την δογματική αναδεικνύοντας την σπουδαιότητα της εσχατολογικής θεώρησης στην προσέγγιση της χριστιανικής πίστεως.

XXVI. Και για τους δύο κεφαλαιώδους σημασίας είναι η μέθοδος η οποία χρησιμοποιούν στα δογματικά εγχειρίδιά τους και μέσω της οποίας αντιλαμβάνονται την λογική διάρθρωση του περιεχομένου της πίστεως είναι αναλυτική-ιστορική και συνθετική-φιλοσοφική. Πιο συγκεκριμένα, στην αναλυτική μέθοδο, ο δογματικός - συστηματικός θεολόγος οφείλει να κινεί επαγωγικά την εμπειρία της εκκλησιαστικής κοινωνίας μεταξύ της υπαρξιακής σχέσης του εν Τριάδι Θεού και ανθρώπου και ύστερα να ανάγεται στην θεώρηση των γενικών αρχών περί της αλήθειας του δόγματος, ενώ στη συνθετική ο δογματικός θεολόγος οφείλει να βαίνει παραγωγικά στην καθολική θεώρηση περί του εν Τριάδι Θεού και του έργου αυτού και εκ των υστέρων να επιστρέφει στην εμπειρία της εκκλησιαστικής κοινωνίας.

XXVII. Η πρώτη και βασική διάκριση, αυτή του κτιστού-ακτίστου αποτελεί την κεντρική και την μοναδική σε απόλυτη σπουδαιότητα βάση της πατερικής θεολογίας. Η διάκριση κτιστού-ακτίστου είναι θεμελιακή για όλην την θεολογική μεθοδολογία της Ορθόδοξης διδασκαλίας και Πατερικής παράδοσης καθώς με αυτήν ερμηνεύεται η πίστη στον Θεό και η πορεία της ανθρωπότητας απαρχής. Σύμφωνα με

την Πατερική Θεολογία, υπάρχουν μόνο δύο πραγματικότητες, η Θεότητα και η κτίση γεγονός που οδηγεί αναπότρεπτα στην σαφή διάκριση μεταξύ του ακτίστου Θεού και ολόκληρης της κτιστής πραγματικότητας.

XXVIII. Εκτός αυτού, η διάκριση κτιστού-ακτίστου επέβαλε ένα από τα πιο μεστά και άκρως αποκαλυπτικά κεφάλαια της Θεολογικής παράδοσης και συγκεκριμένα στην διάκριση ουσίας και ενεργειών του Θεού. Εξίσου, η διάκριση ουσίας και ενεργειών του Θεού είναι σταθερή και δεδομένη στην πατερική Θεολογία και κορυφώνεται και τονίζεται στο έπακρο τον 14^ο αιώνα από τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, ο οποίος συγκρούστηκε με τους λόγιους σχολαστικούς και στις ησυχαστικές έριδες για το ζήτημα κυρίως της θεογνωσίας.

XXIX. Από την μία ενώ στον Ματσούκα αναδεικνύονται αυτές οι δύο βασικές θεμελιώδεις θεολογικές διακρίσεις στα συγγράμματά του με ορθόδοξο φρόνημα και γενικότερα στην θεολογική του σκέψη, για τον Τρεμπέλα είναι τελείως απύσες.

XXX. Ο Ματσούκας υπογραμμίζει ότι η ουσία του Θεού παραμένει για τον άνθρωπο παντελώς άγνωστη, απρόσιτη, ακατάληπτη, απερινόητη, άκτιστη και αμέθεκτη, όμως ο Θεός δια των ενεργειών Του γνωρίζεται και μετέχεται. Για αυτόν τον λόγο, μόνο η διάκριση αμέθεκτης θείας ουσίας και μεθεκτών ακτίστων ενεργειών καθιστά δυνατή ενεργειακή σχέση ανάμεσα στον άκτιστο υπερβατικό Θεό και τον κτιστό κόσμο.

XXXI. Ο Τρεμπέλας δυσκολεύεται να εντάξει αυτές τις δύο θεμελιώδεις βασικές διακρίσεις στα δογματικά του εγχειρίδια και αυτό φαίνεται λ.χ. στο ότι ενώ γνωρίζει τις αποφάσεις της συνόδου του 1351 για την διάκριση μεταξύ ουσίας-ενεργειών του Θεού, την αναφέρει μόνο μία φορά στην τρίτομη δογματική του σε μορφή υποσημείωσης. Λόγω αυτής της σημαντικής έλλειψης δημιουργήθηκε ένας έντονος σχολαστικός χρωματισμός στα δογματικά εγχειρίδια του Τρεμπέλα και όχι μόνο(λ.χ. στις απολογητικές του μελέτες) όσον αφορά το ζήτημα και την διάκριση της αποκάλυψης σε φυσική και υπερφυσική αλλά και να δημιουργείται εξίσου μία τεράστια σύγχυση στο ζήτημα του μυστικισμού, αποφαιτικής-καταφατικής Θεολογίας. Ουσιαστικά, δυσκολεύεται να κατανοήσει ότι η κτίση και η ιστορία ως φυσική δεκτικότητα είναι ο κτιστός χώρος όλης της δημιουργίας όπου ενεργεί ακατάπαυστα ο Θεός και όπου ο λόγος του είναι ζωντανός και δημιουργικός.

XXXII. Η Ορθόδοξη Θεολογία δεν ξεχωρίζει φυσική και υπερφυσική αποκάλυψη, καταφατική και αποφατική θεολογία.

XXXIII. Η διάκριση περί της φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης βρίσκεται σε αρκετά σχολαστικά δογματικά εγχειρίδια. Ο Τρεμπέλας επηρεασμένος από αυτήν την σχολαστική νοοτροπία ακολούθησε και αυτός την διάκριση αυτή.

XXXIV. Αντίθετα, ο Ματσούκας ακολουθεί την ορθή θεώρηση του ζητήματος από την Αγία Γραφή και την Πατερική θεολογία που δεν δέχεται την σχολαστική διάκριση ή διάσπαση φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψη και δεν υπάρχει καμία δυνατότητα να διαλέγει κανείς και να παίρνει μία από τις δύο, αφού και οι δύο βρίσκονται σε μία ενιαία γραμμή και είναι οργανικά και δυναμικά συνταιριασμένες και συνυφασμένες μεταξύ τους. Φυσική-υπερφυσική αποκάλυψη συνυπάρχουν πάντοτε στην τελειωτική πορεία του ανθρώπου και κάθε δυσαρμονία στην σχέση Θεού και ανθρώπου επιφέρει αλλοιώσεις και στις δύο αυτές διαστάσεις.

XXXV. Στην Ορθόδοξη θεολογία νους και Αποκάλυψη βρίσκονται σε μία λειτουργική σχέση, που εξαρτάται άμεσα από την όλην πνευματική ζωή του ανθρώπου, καθώς ο μοναδικός δείκτης της Αποκαλύψεως είναι ο ανθρώπινος νους. Δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός πως οι Πατέρες της Εκκλησίας θεωρούν τον νου ως το μεγαλύτερο δώρο του Θεού στον άνθρωπο, με το οποίο έχουμε «τό κατ' εικόνα τοῦ κτίσαντος» και τονίζουν την σημασία πως ο σκοπός του θείκου αυτού δώρου είναι η γνώση της αλήθειας των πραγμάτων και κυρίως η γνώση του Θεού που είναι η «αυτοαλήθεια». Επομένως, εμείς οι άνθρωποι δεν διαθέτουμε κανένα άλλο μέσο εκτός από τον νου, που αποτελεί το μοναδικό όργανο για την γνώση και του αισθητού κόσμου και του Θεού.

XXXVI. Οι δύο γνωσιολογικές όψεις του Θεού απετέλεσαν ουσιαστικά την βάση πάνω στην οποία οι Πατέρες της Εκκλησίας οικοδόμησαν δύο διαφορετικές και φαινομενικά αντίθετες οδούς Θεολογίας, την καταφατική και την αποφατική, έχοντας όμως μεταξύ τους μία άρρηκτη και λειτουργική ενότητα. Από την μία, η λεγόμενη καταφατική οδός ή καταφατική θεολογία αναφέρεται στην προσιτή, καταληπτή και γνωστή όψη του Θεού, ενώ από την άλλη, η αποφατική οδός ή αποφατική θεολογία αντίθετα αναφέρεται στην απρόσιτη, ακατάληπτη και άγνωστη όψη του Θεού.

XXXVII. Η Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους σημειώνει πως ο Τρεμπέλας στα δύο συγγράμματα του "Μυστικισμός-αποφατισμός και Καταφατική

θεολογία” πλησιάζει τους Πατέρες με θεολογικές προϋποθέσεις και πνευματικά κριτήρια ξένα προς την Ορθόδοξη παράδοση, με αποτέλεσμα να καταλήγει σε απορριπτέα συμπεράσματα.

XXXVIII. Στην σύνταξη αυτής της μελέτης του Τρεμπέλα παρουσιάζονται γνώμες ετερόδοξων θεολόγων ως αυθεντικές διατυπώσεις, με αποτέλεσμα εν τέλει η ομόφωνος συγκατάθεση των Πατέρων της Εκκλησίας να παραθεωρείται. Έτσι, προσαρμόζεται και συμφωνεί με την γνώμη δυτικών θεολόγων επιλέγοντας ως οδηγό για την μελέτη του και ως υπόδειγμα τον “δήθεν” υγιή δυτικό μυστικισμό, όπου δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τους Θεοφόρους Πατέρες μας.

XXXIX. Ο Τρεμπέλας θεωρεί ότι η μυστική θεολογία πρόκειται για μία αυτόνομη και αυθαίρετη θεολογική γνώση που σχεδόν αντιστρατεύεται τις θεοπαράδοτες και αυθεντικές πηγές της πίστης λ.χ. Γραφή, Αποστολική Παράδοση και Μυστήρια.

XL. Για τον Τρεμπέλα η κατανόηση του μυστηρίου της Θεολογίας, είτε από τον Άγιο Διονύσιο τον Αεροπαγίτη, είτε έως και του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, είναι αδιανόητη, αφού στην προσέγγιση περί αυτού του θέματος διαχέεται ένα πνεύμα δυσπιστίας και ανυποληψίας.

XLI. Όλη η προβληματική του Τρεμπέλα περί μυστικισμού και αποφατικής-καταφατικής Θεολογίας ξεκινά με την άρνηση των Αεροπαγητικών συγγραμμάτων, με αποτέλεσμα, όχι μόνο να μην καταριθμεί τον συγγραφέα των Αεροπαγητικών συγγραμμάτων στους Αγίους Πατέρες της Εκκλησίας, αλλά και να γίνεται πολέμιος των κειμένων αυτών.

XLII. Όσον αφορά τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, ο Τρεμπέλας εκφράζει ζωηρές αμφιβολίες για το κατά πόσον είναι συμβατή η διάκριση ουσίας και ενεργειών με το απλούν, αναφές και απολύτως απροσπέλαστο της θείας ουσίας, καθώς ασπάζεται την άποψη ότι αυτή η διάκριση εισάγει σύνθεση στην απλή θεία ουσία, αποδίδοντας την κύρια ευθύνη στον “Ψευδο-Αεροπαγίτη” για αυτήν την υποτιθέμενη παρέκκλιση και υπερβολή.

XLIII. Είναι γεγονός πως ο Τρεμπέλας να μην αναφέρει τον όρο, αλλά η δυσφορία του Τρεμπέλα για τις επιπτώσεις της διάκρισης ουσίας-ενεργειών στην θεία απλότητα έχει ως φιλοσοφικο-θεολογική προϋπόθεση της την σχολαστική και συγκεκριμένα θωμιστική ιδέα του Θεού ως *actus purus*.

XLIV. Αντίθετα, ο Ματσούκας ακολουθεί πάλι την Ορθόδοξη διδασκαλία και παράδοση και στο ζήτημα της μυστικής, αποφατικής-καταφατικής Θεολογίας.

XLV. Ο Ματσούκας, αποσαφηνίζει ότι ο Μυστικισμός «ὡς προσωπικὸς ἄθλος, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ ὑποκείμενον, αἴρων τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ γήινου καὶ ὑπεργήινου, αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραισθητοῦ, ταυτίζεται μετὰ τοῦ θεοῦ ὑπερκοσμίου ὄντος, δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας». Ουσιαστικά, η μυστική θεολογία είναι μία από τις πολλές ιδιαιτερότητες μέσα στην κοινή γραμμή της ορθόδοξης θεολογίας και το περιεχόμενο της συμβαδίζει με το κοινό περιεχόμενο της συνολικής παράδοσης. Στην Ορθόδοξη θεολογία η μυστική ένωση συντελείται σε μία αξεπέραστη σχέση ετερότητας μεταξύ κτιστού και ακτίστου, αφού δεν υπάρχει φυσική συγγένεια μίας νοούσας ψυχῆς με έναν ομοούσιο της νοητό κόσμου. Σε αυτή την σχέση ετερότητας δημιουργείται μία κοινωνική, ερωτική και αγαπητική ένωση που αφορά ὅλην την κτιστή συμπαντική πραγματικότητα, η οποία έχει ως κέντρο την κοινωνία των κτιστῶν λογικῶν και νοερῶν ὄντων.

XLVI. Ο Ματσούκας υπογραμμίζει πως κατάφαση και απόφαση, πρέπει να συνυπάρχουν αφού πρόκειται για δύο πόδια που εγγυώνται την ισορροπία σε ὅλη την πορεία του ανθρώπου για την τελείωση, καθώς η πρώτη δένει τον άνθρωπο με την γη, τον χρόνο και την ιστορία, ενώ η δεύτερη τον επεκτείνει και τον ολοκληρώνει μέσα στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της θείας βασιλείας.

XLVII. Στα νεότερα χρόνια και πιο συγκεκριμένα, ὅσον αφορά τις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης, τον 19^ο και 20^ο αιώνα, η θεολογική και βιβλική έρευνα επί των πλείστων επαναλάμβανε: α) απλῶς τις αντιλήψεις των σχολαστικῶν, ὅτι πρόκειται περί απλῆς αγγελικῆς ὑπαρξης, και β) ἄλλοτε ορθῶς ὅτι στις Θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης αποκαλύπτεται ὁ ἄσαρκος Λόγος. Για την εν λόγω προβληματική, ὁ Τρεμπέλας ανήκει στην πρώτη κατηγορία, ενώ ὁ Ματσούκας στην δεύτερη.

XLVIII. Σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, στην Π.Δ. έχουμε μια προκατασκευαστική περίοδο, κατά την οποία το έργο της Θείας Πρόνοιας προετοίμαζε την εγκαθίδρυση και ριζοβολία του Μονοθεισμού και συγκεκριμένα με υπαινιγμούς, οι οποίοι εκτός του ὅτι έγιναν δια στόματος των ὀργάνων της θείας Αποκάλυψης, ἦταν ασαφείς και ακατανόητοι σε ὅλη την μάζα του λαοῦ του Θεοῦ. Ὁ Τρεμπέλας ασπάζεται την ἀποψη πως οι ὀροι Σοφία, Λόγος, Πνεῦμα, Υἱὸς του Θεοῦ, Χριστὸς του Κυρίου, δὲν ἐκλαμβάνονται στην Π.Δ. με την ἴδια ἔννοια που

σηματοδοτούνται στην Κ.Δ., αλλά εκφράζουν έννοιες που εισάγονται ξεχωριστά και άσχετα μεταξύ τους, καθώς δεν εμφανίστηκε ακόμα εκείνος ο οποίος θα συνένωνε όλες αυτές τις έννοιες στην πραγματική ενότητα στο πρόσωπο του, ως ο Χριστός, ο Υιός του Θεού, ο Μεσσίας και Ειρηνοποιός και αιώνιος Βασιλεύς του λαού του.

XLIX. Ο Μαρτσούκας σε αντίθεση με τον Τρεμπέλα, υποστηρίζει στα δογματικά του κείμενα περι Θεοφανειών των παλαιδιαθηκητικών, την αποκάλυψη του άσαρκου Λόγου. Ο Μαρτσούκας σε όλα τα δογματικά του συγγράμματα αποσαφηνίζει έντονα πόσο μεγάλο ρόλο διαδραματίζουν οι Θεοφάνειες στην Ορθόδοξη θεολογία καθώς δίχως αυτές δεν μπορεί να νοηθεί καμία εμπειρία ως χαρισματική ζωή και θεολογία, ούτε στον Ισραήλ, ούτε στην Εκκλησία.

L. Ο Μαρτσούκας, υπογραμμίζει πως η ορθόδοξη θεολογία στη δογματική της διδασκαλία ξεκινάει από την αρχή της δημιουργίας, αφού η ίδια η δημιουργία οφείλεται σε μία φανέρωση του Θεού, δηλαδή σε μία Θεοφάνεια.

LI. Τέλος, οι Θεοφάνειες, η παρουσία του άσαρκου Λόγου, η ενανθρώπιση και οι συνέπειες του θείου δράματος ήταν η γραμμή των Πατέρων της Εκκλησίας και των εκκλησιαστικών ιστορικών για την αντιμετώπιση οποιονδήποτε αιρέσεων. Μέσω αυτών των αγώνων διαμορφώθηκαν και καθιερώθηκαν τα κανονικά βιβλία της Αγίας Γραφής και τα ποικίλα μνημεία της Παράδοσης. Οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν χώρισαν ποτέ την Αγία Γραφή και Παράδοση καθώς τα βιβλία της Αγίας Γραφής όχι μόνο αποτελούν τους εκλεκτούς καρπούς της παραδοσιακής ζωής αλλά και είναι ένα από τα πρωταρχικά και εκλεκτά μνημεία αυτής της ζωής.

LII. Εξαιτίας της δυτικής επιρροής ως προς την σύγχυση της σχέσης μεταξύ Αγίας Γραφής και Παράδοσης, υπήρξαν δογματικά εγχειρίδια χρωματισμένα με προτεσταντικές αντιλήψεις επί του θέματος περί της θεοπνευστίας, με αποτέλεσμα οι διατυπώσεις αυτές να χαρακτηρίζονται ως επικίνδυνες για την ορθόδοξη Εκκλησιολογία.

LIII. Ο Τρεμπέλας, επηρεασμένος από την σχολαστική δυτική θεολογία και νοοτροπία ασπάστηκε την άποψη ότι η θεοπνευστία είναι η έκτακτη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, ανεξάρτητη κατά κάποιο τρόπο από την παράδοση με αποτέλεσμα αυτή η θέση να θέτει την Παράδοση σε κατώτερη μοίρα. Έτσι, η θεοπνευστία για τον Τρεμπέλα θεωρήθηκε ως μία έκτακτη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, αποκλειστικά αναφερόμενη στους ιερείς συγγραφείς των βιβλίων της Αγίας Γραφής, με αποτέλεσμα η υπόλοιπη ιστορική συνέχεια της Εκκλησίας να καθορίζεται από τα

βιβλία του Κανόνα και να είναι ο ασφαλής οδηγός της μετέπειτα Εκκλησίας. Η άποψη αυτή έχει βαρύτερες εκκλησιολογικές συνέπειες, αφού με αυτή την θέση συνεπάγεται και η ακραία θέση ότι τα κείμενα γράφτηκαν καθ' υπαγόρευση του Αγίου Πνεύματος και επομένως είναι θεόπνευστα κατά γράμμα. Άρα, όλος αυτός ο ισχυρισμός ουσιαστικά χωρίζει την Αγία Γραφή από την Παράδοση και εν τέλη η πρώτη φτιάχνει την ζωή της δεύτερης.

LIV. Από την άλλη, ο Ματσούκας ξεκαθαρίζει πως στην Ορθόδοξη Εκκλησία δηλαδή στην Μία, Αγία, Καθολική και Αποστολική Εκκλησία, Αγία Γραφή και Παράδοση κατανοούνται ως αλληλοπεριχωρούμενοι φορείς και οποιαδήποτε ρωγή εντός της οργανικής ενότητας μεταξύ Αγίας Γραφής και παραδόσεως οδηγεί σε διαστρεβλωμένη θεολογική σκέψη και εν τέλη διδασκαλία. Επίσης, επισημαίνει την ορθόδοξη διδασκαλία ότι η θεοπνευστία ανήκει στην χαρισματική ζωή, καθώς είναι χορηγία ζωής σε όλο το σώμα της Εκκλησίας μέσω του φωτισμού του Αγίου Πνεύματος και συνδέεται άρρηκτα με την πνευματική δύναμη που χαρίζει σε ορισμένους φορείς τη δυνατότητα να δούν τον Θεό μέσα σε μία εμπειρία γεγονότων.

LV. Σύμφωνα με τα παραπάνω, από την έρευνά μας γίνεται φανερό ότι υπάρχουν αρκετές διαφορές μεταξύ αυτών των δύο αείμνηστων θεολόγων και πιο συγκεκριμένα για τα θεολογικά και δογματικά ζητήματα που περιοριστήκαμε. Για τα εν λόγω θέματα που ασχοληθήκαμε διεξοδικά στην παρούσα εργασία, συμπαιρνουμε και καταλήγουμε αντικειμενικά στο γεγονός ότι από την μία ο Τρεμπέλας ακολούθησε και διατύπωσε ουκ ολίγες φορές μεθόδους του δυτικού σχολαστικισμού υπό την επίδραση της δυτικής σκέψης και θεολογίας και από την άλλη ο Ματσούκας ακολουθεί την Ορθόδοξη διδασκαλία και Πατερική Παράδοση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΠΗΓΕΣ

Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Περί θείων ονομάτων PG 3, 588 B.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ «Έκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως Κείμενο-Μετάφραση, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκου Ματσούκα», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-15, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020

ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, «Διαλεκτικά: Κείμενο-μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια Νίκου Ματσούκα», Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-28 εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010

Ίουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος PG 38,1, PG 6, 556D- 557 A.

Μ. Βασιλείου, Κατ' Εὐνομίου 3 PG 29, 660A:

Μ. Βασιλείου, Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ησαΐαν, PG 30,505BC

Μ. Βασιλείου, Κατ' Εὐνομίου 2 PG 29,609 AB.

Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περί θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἴκο νομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ PG 90,1137B-D

Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου P G 4, 41 B -334

Νικοδήμου του Αγιορείτου και Αγαπίου Ιερομονάχου, «Πηδάλιον» εκδ. Αστήρ, Αλ.
& Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Αθήνα 1957

Ισιδώρου Πηλουσιώτη, PG 78, 1108 D.

Εύσεβίου, Προπαρασκευή Εὐαγγελική 13, 15 PG 21, 1145^A

Σωζομένου, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, 1, 1 PG 67, 8530- 8564

Σωκράτους, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 4,23 PG 67, 516C

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

- Απολογητικά Μελέται Α', «Πιστεύω εις ένα Θεόν...», Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1965
- Απολογητικά Μελέται, Δ', «Αυτός σου τηρήσει κεφαλήν και συ τηρήσεις αυτού πτερνάν», εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1999
- «Απολογητικαι Μελεται Ε: Τίνα με λέγουσιν οι άνθρωποι είναι;» Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ» Αθήναι 1994
- «Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας» Τόμος 1, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1959
- «Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας» Τόμος 2, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι- 1959
- «Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας» Τόμος 3, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή», Αθήναι-1961
- «Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας», Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1964
- «Μυστικισμός-αποφατισμός: Καταφατική θεολογία», Τεύχος Α' , εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», ΑΘΗΝΑΙ 1981, Β' Έκδοση και βλ. ΕΕΘΣΑ Τόμος ΙΘ' 1972

- «Μυστικισμός-αποφατισμός: Καταφατική θεολογία. Μάξιμος ο Ομολογητής, Γρηγόριος ο Παλαμάς», Τεύχος Β', εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ» ΑΘΗΝΑΙ 1980, Β' Έκδοση
- «Υπόμνημα εις τὰς ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης», τόμος Α', εκδ. Σωτήρ, Αθήναι 1978
- «Υπόμνημα εις τον Προφήτην Ησαΐα», εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1968
- «Η Θεοπνευστία της Αγίας Γραφής», εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ζωή», Αθήναι-1938
- «Επιστασία μόνον ή και θεοπνευστία», Εκκλησία:Επίσημο δελτίο της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τεύχος 16/1938

ΝΙΚΟΣ ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ

- «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία» Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-1 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη» Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-2 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018
- «Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-3, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Δ': ο σατανάς» Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-4 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- « Θεολογία, Κτισσιολογία, Εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον: Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-5, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- «Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-7 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016

- «Ίστορία τῆς Φιλοσοφίας: Ἀρχαία Ἑλληνικῆς - Βυζαντινῆς - Δυτικοευρωπαϊκῆς Μὲ σύντομη εἰσαγωγή στη Φιλοσοφία», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-6, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- «Ο Προτεσταντισμός», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-8, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- «Οικουμενική Κίνηση: Ἱστορία-Θεολογία», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-12, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017
- «Οικουμενική Θεολογία, Ἐκθεση τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Προϋποθέσεις ἐνὸς οἰκουμενικοῦ διαλόγου», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-11, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016
- «Το πρόβλημα του κακού: Δοκίμιο πατερικῆς θεολογίας», », Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-13 Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017
- «Ορθοδοξία και αἵρεση στους ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς του Δ',Ε',ΣΤ' αἰώνα» Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-14, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017
- «Γένεσις και ουσία του Ορθοδόξου δόγματος», Ὑφηγεσία, (Ανάλεκτα Βλατάδων 2), Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1969
- « Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καί ἄλλα μελετήματα», Σειρά ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-24, Εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992
- «Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης», Σημεῖα νοήματα αποτυπώματα, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2002
- «Μισοῦ Αἰώνα Ἔργα και Ὀνειρα στο Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης», Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003
- «Λόγος και μύθος: Με βάση την αρχαία ἐλληνική φιλοσοφία», Σειρά:Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-12, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1997
- «Νεοελληνικός Πολιτισμός και Διανόηση», Σειρά Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη-58, Εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006
- «Πολιτισμός Αύρας Λεπτῆς», Εκδ. Το Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2000,
- «Ο Θαμπός Καθρέφτης», Πεζά-ποιήματα, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000

- «Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας»: Με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα», Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001,
- «Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή», Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014
- Ν. Ματσούκα, «Η διπλή Θεολογική μεθοδολογία Γρηγορίου του Παλαμά», Πρακτικά Θεολογικού συνεδρίου: ΕΙΣ ΤΙΜΗΝ ΚΑΙ ΜΗΝΜΗΝ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Θεσσαλονίκη 1986
- «Εκκλησία και Βασιλεία του Θεού, Ιστορία και Εσχατολογία» στο «Εκκλησία και Εσχατολογία», Εκδ. Δημητριάδος-Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Βόλος 2014, σ.σ. 63-79
- «Αγία Γραφή και Παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της Αρχαίας Εκκλησίας», Δελτίο Βιβλικών Μελετών, Τεύχος 4, Ιούλιος-Δεκέμβριος/1985,
- «Προσφορά και προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Παν. Θεσσαλονίκης», Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία, Σύναξη 63, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1997, σ.σ. 7-16
- «Το ζωντανό και δημιουργικό πνεύμα της Ορθοδοξίας», Αναλόγιον 3, 2002, Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων & Κοζάνης, σ.σ. 9-15
- «Θεολογία και Πολιτισμός», Καθ' οδόν 4, Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Ιανουάριος-Απρίλιος 1993, σ.σ. 43-47
- «Περί το εκπαιδευτικόν πρόβλημα» Θρακικά χρονικά, Τεύχος 2, Φεβρουάριος 1961, σ.σ. 103-106
- «Η έρευνά μας για την παιδεία. Περί το εκπαιδευτικόν πρόβλημα Β'», Θρακικά χρονικά, Τεύχος 4, Αύγουστος 1961, σ.σ. 208-211
- «Κρίσεις και σκέψεις. {Επιστολή 1}, Θρακικά χρονικά, Τεύχος 6, Απρίλιος 1962, σ.σ. 63-64
- «Φιλοσοφία και δογματική διδασκαλία του Ιωάννου Δαμασκηνού», εν ΕΕΘΣΠΘ 14 1969, σ.σ. 253-324
- «Υπάρχει χριστιανική φιλοσοφία;», εν ΕΕΘΣΠΘ 16(1971), σ.σ. 269-375
- «Θεωρία και πράξη κατά την Αριστοτελική φιλοσοφία», Αριστοτελικά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. σ. 177-190

- «Το μέλλον της Θεολογίας» εν ΕΕΘΣΠΘ-Διακονία, Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου(1988), σ.σ. 569-583
- «Το μέλλον της Θεολογίας ως ανθρωπιστικής επιστήμης», Περιοδικό Διαβάζω 251, 1990, σ.σ. 30-36]
- «Θρησκευτικό βίωμα και Θεολογία στις εξομολογήσεις του Αυγουστίνου», ΕΕΘΣΘ, Τόμος 25, 1980, σ.σ. 191-218
- «Ιστορική διάσταση της Εκκλησίας», Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Καθ'οδόν 10, Ιανουάριος-Απρίλιος 1995, σ.σ. 29-39
- «Μύθος και όραμα της επιστήμης», Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Καθ'οδόν 11, Μάιος-Αύγουστος 1992, σ.σ. 11-17
- «Μονόλογοι παράλληλοι ή περί ελλαδικής Θεολογίας», Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Καθ'οδόν 3, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1992, σ.σ. 152-155
- «Δογματισμός και δογματική», Γρηγόριος ο Παλαμάς 60, Θεσσαλονίκη 1977, σ.σ. 328-243
- «Η τραγελαφική διεκυστίδα δυτικών και αντιδυτικών», εν Καθ'οδόν 1, Περιοδική έκδοση του Θεολογικού συνδέσμου, Ιανουάριος-Απρίλιος 1992, Εκδ. Θεολογικός Σύνδεσμος, σ.σ. 31-36
- «Νεοελληνικής διανόησης και θεολογίας παραλειπόμενα», Αναλόγιον 6, 2003, Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων & Κοζάνης, σ.σ. 17-25
- «Επιστημονικά, φιλοσοφικά και θεολογικά στοιχεία της Εξαήμερου του Μ. Βασιλείου» ΤΕΜΑ(379-1979), εκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1981, σ.σ. 45-148
- «Μαθηματικές, φιλοσοφικές και θεολογικές έννοιες σε πατερικά κείμενα», εν Γρηγόριος Παλαμάς 65/1982, σ.σ. 259-279
- «Γνώσις καὶ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ», Κληρονομιά, Τεύχος 2/1970, Περιοδικό δημοσίευμα του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, σ.σ. 53-86
- «Οι θεοφάνειες στην ιστορία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς πηγή θεοπτίας καὶ θεογνωσίας» ἐν Ἐπιτελέαρχις, Τόμος τιμητικὸς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου κ. κ. Χρυσόστομον ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς ἀρχιερατικῆς αὐτοῦ διακονίας, Λευκωσία 1993, σ.σ. 323 - 331
- «Ο λόγος του Θεού κατά την παράδοσιν», Ανάτυπον εκ του Περιοδικού «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1964, σ.σ. 3-12

Β΄

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Αδελφότης Θεολόγων « Ο Σωτήρ», «Εις μνημόσυνον, Π.Ν. Τρεμπέλας, Αμυδρά σκιαγραφία», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ.σ. 110-137
- Αλεβιζόπουλου Α., « Η Ορθοδοξία μας», εκδ. Διάλογος, Αθήνα 1994
- Αλεβιζόπουλου, Α., «Ρωμαιοκαθολικισμός, Προτεσταντισμός και ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ», εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 1992
- Αλεξανδρίδη, Α., «Ένα φαινόμενο της νεοελληνικής θρησκευτικής ζωής: Οι Χριστιανικές Οργανώσεις» περιοδικό ΣΥΝΟΡΟ –Φθινόπωρο 1966, τεύχος 39), σ.σ. 193-204
- Αμπατζίδη Θ., Αντί Εισαγωγής: Από την κίνηση της "ΖΩΗΣ" στη θεολογική Αναγέννηση του '60 - Μία κριτική ματιά», «Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του '60», Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ.σ. 17-51
- Ασπρούλη, Ν. «Π.Ν Τρεμπέλας (1886-1977). Ένας προ-νεωτερικός μεταπατερικός Ορθόδοξος Θεολόγος του 20^{ου} αιώνα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 15-46

- Βασιλειάδη Ν., « Ο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής», Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογών « Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.σ. 252-261
- Βλαντή, Γ., «Το απολογητικό έργο του Παναγιώτη Τρεμπέλα», στο «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής», Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 181-238
- Βλέτση Α., «Η «σχολή της Θεσσαλονίκης» - «ΟΙΚΗΤΗΡΙΟ ΠΑΛΑΙΟΝ» ΠΟΥ...ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ΚΕΡΑΜΙΔΙΑ ΓΙΑ ΝΑ ΑΓΝΑΝΤΕΥΕΙ Ο ΝΟΥΣ; », «Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του'60», Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ.σ. 635-660
- Γεωργόπουλου, Β. Α. «Η περί της Αγίας Γραφής διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικών κινήσεων», Θεσσαλονίκη 2013
- Γεωργόπουλου, Β. Α., «Η περί σωτηρίας του ανθρώπου διδασκαλία του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας», Διδακτορική Διατριβή στο ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα: Ποιμαντικής και κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2006
- Γιαγκάζογλου Σ., «Ευχαριστιακή Εκκλησιολογία και μοναστική πνευματικότητα: Το ζήτημα του γεροντισμού», Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του'60, Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ.σ. 547-631
- Γιαγκάζογλου Σ., «Μαθήματα Δογματικής Θεολογίας: Ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολο της Πίστεως» εκδ. Δόμος, Αθήνα 2021
- Γιαγκάζογλου, Σ., «Προλεγόμενα στη Θεολογία των άκτιστων ενεργειών: Σπουδή στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά», εκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη 1992
- Γιανναρά, Χ. Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2021
- Γκάννα, Ε. Πρωτοπρεσβυτέρου, «Παναγιώτης Τρεμπέλας: Η σκιά της εποχής πάνω στο έργο», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης,

μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016

- Γουσίδη, Α., «Οι χριστιανικές οργανώσεις . Η περίπτωση της αδελφότητας θεολόγων η "Ζωή": Κοινωνιολογική προσέγγιση», εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1993

- Διαμαντοπούλου Λ., Αρχιμανδριτη, «Εκκλησία και Θρησκευτικά Οργανώσεις», Αδελφότης Θεολογών « Ο Σωτήρ», Αθηναι 1988

- Διαμαντοπούλου, Λ. , Αρχιμανδριτη, «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας», Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογών « Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.σ. 38-68

- «Έκθεση τῆς ἐξ Ἀγιορειτῶν Ἐπιτροπῆς», Αθωνικοί Διάλογοι, τεύχη 33-34, (Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1975), σ.σ. 21-28 και 31

- Ενδοκίμων, Ρ., «Το Άγιο Πνεύμα στην Ορθόδοξη Παράδοση», εκδ. "Ο Ευαγγελιστής Μάρκος", Θεσσαλονίκη 1999

- Θεοδώρου Α., «Ο Π.Ν. Τρεμπέλας ως διδάσκαλος της Ορθοδόξου δογματικής», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ.σ. 44-48

- Θεοδώρου Ε.Δ., «Βιογραφικά στοιχεία, σπουδαί και τίτλοι». Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ.σ. 154-183

- Θεοκλήτου Μοναχού Διονυσιάτου, «Αθωνικά Άνθη» Β΄Τόμος, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1996

- Θεοκλήτου Μοναχού Διονυσιάτου, «Περί μίαν θεολογικήν μελέτην Α΄», Αθωνικοί Διάλογοι, τεύχη 29-30, Ιούνιος-Ιούλιος/1975, σ.σ. 9-18

- Θεοκλήτου Μοναχού Διονυσιάτου, «Περί μίαν θεολογικήν μελέτην Β΄», Αθωνικοί Διάλογοι, Τεύχη 33-34, Νοέμβριος-Δεκέμβριος/1975, σ.σ. 8-19

- Ιεροθέου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Πατερική και Σχολαστική Θεολογία και το περιβάλλον τους με βάση τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννη Ρωμανίδη», Εκδ. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου(Πελαγίας), Λεβαδεία 2021
- Ιεροθέου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης ως διδάσκαλος της Ορθοδόξου Δογματικής», Θεολογία, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τόμος ΠΒ΄, τεύχος 3, 2011, σ.σ. 5-48
- Καλαϊτζίδης Παντελεήμων., «Θεολογία, λόγος περί Θεού και επιστήμη της Θεολογίας στον Αεροπαγίτη και τον Ακινάτη», Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία, Σύναξη 63, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 1997, σ.σ. 99-115
- Καλαϊτζίδης Παντελεήμων., «Μυστικισμός, Αποφατισμός, Καταφατική Θεολογία και το ζήτημα της πιστότητας στην Πατερική Θεολογία» Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 261-335
- Καλαϊτζίδης Παναγιώτης., « Ο Π. Τρεμπέλας ως εκδότης λειτουργικών κειμένων. Μία αξιολόγηση του έργου του», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 123-159
- Καρακόλη, Χ., «Τα καινοδιαθηκικά υπομνήματα του Π. Τρεμπέλα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 71-83

- Κεσελοπουλου, «Επιδράσεις της Λογοτεχνίας στη Θεολογία του Νίκου Μαρτσούκα», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Μαρτσούκα , Χάρης και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλοχωρίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004
- Κοτταδάκη, Α. «Πνευματική και επιστημονική διαδρομή του Παναγιώτη Τρεμπέλα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 47-57
- Κότσαπα Ν., « Παράδοση και ανανέωση στο έργο του Νίκου Μαρτσούκα», Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2020
- Κωνσταντίνου Μ., «Βιβλικές σπουδές και Θεολογία του '60» στο «Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του'60», Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ.σ. 359-366
- Λιάλιου Δ., « Εργογραφία του Καθηγητή Νίκου Μαρτσούκα», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Μαρτσούκα , Χάρης και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλοχωρίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004
- Λιάλιου Δ., « Εργογραφία Νίκου Μαρτσούκα», Σειρά: Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 37, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1998
- Δ. Λιάλιου, «Εκκλησία-Κόσμος-Άνθρωπος», Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-45, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000
- Λιάλιου Δ., «Έρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τ. Β' : Ἐρμηνεία τῆς Ἐκθέσεως τῶν Διαλλαγῶν, τῶν Β' καὶ Γ' Ἐπιστολῶν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου πρὸς Νεστόριο καὶ συναφῶν ἰ. κανόνων τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου», Σειρά ΘΕΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ-10, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017

- Maczewski C., «Η κίνηση της «Ζωής» στην Ελλάδα: συμβολή στο πρόβλημα της παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας», μετάφραση Γ. Μεταλληνού Πρωτοπρεσβυτέρου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2002

- Μαρά Α., «Αποφατική και Καταφατική Θεολογία στους Πατέρες», Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά. Θεολογία και φιλοσοφία στην εποχή των Πατέρων, Τόμος Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ.σ. 312-332

- Μαρτζέλου Γ., « Δόγμα και Φιλοσοφία κατά την Ορθόδοξη Παράδοση», Περιοδικό Θεολογία, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τόμος 92, Τεύχος 2/2021, σ. 47

- Μαρτζέλου Γ., « Προσωπογραφία του καθηγητή Νίκο Ματσούκα», στο Τιμητική Ημερίδα αφιερωμένη στον Καθηγητή Νίκο Ματσούκα, Χαρίς και Αντίδοσις, Εκδ. Ι.Μ. Αρκαλοχωρίου Καστελλίου και Βιάννου, Θεσσαλονίκη 2004

- Μαρτζέλου Γ., «Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'» Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-25, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009

- Μαρτζέλου Γ., «Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β'» Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-41, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000

- Μαρτζέλου Γ., «Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Γ'» Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-60, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010

- Γ. Μαρτζέλου, «Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός: Μελετήματα δογματικής θεολογίας Δ'» Σειρά: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-65, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2011

- Μαρτζέλου Γ., «Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον: Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας», εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009

- Μεταλληνού Π. Γ., « Εγχειρίδιον: Αλληλογραφία π. Ί. Σ. Ρωμανίδου & καθ. Π. Ν. Τρεμπέλα», εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009
- Μητσόπουλου Σ.Θ., « Το λειτουργικό έργο του Παναγιώτη Τρεμπέλα (παρουσίαση-αποτίμηση)», Α.Π.Θ Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2015
- Μουτσούλα, Η., «Ο Π.Ν. Τρεμπέλας και οι Πατέρες της Εκκλησίας», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007, σ.σ. 49-54
- Μπαθρέλλου, Δ., «Η Δογματική του Π.Ν Τρεμπέλα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 239-260
- Μπάστα, Ε., «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας. Αμυδρά σκιαγραφία» Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων « Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.σ. 69-95
- Νικολαΐδη Ν., « Η Τριαδολογία του Αγίου Επιφανίου Κύπρου», ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-39, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999
- Νικολαΐδη,Α., «Ο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας ως απολογητής» , Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογων « Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.σ. 238-251
- Ορφανού Μ., «Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως θεολογική προσωπικότητας», Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολογων « Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.σ. 225-231, 165-174
- Πάλλη Δ., «Σχεδιάσμα πρόσληψης των αεροπαγιτικών συγγραφών στη νεότερη ελληνική Θεολογία : Με ειδική αναφορά στη γενιά του 60' » , Περιοδικό Θεολογία, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Τόμος ΠΕ΄, Τεύχος 1, 2014, σ.σ. 301-326

- Παύλου Μητροπολίτη Κυρηναίας , «Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως δογματικός Θεολόγος», Παναγιώτης Τρεμπέλας: Λέων της Ορθοδοξίας, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2010, σ.σ. 205-214,
- Σιώτη Μ.Α., «Ο Π.Ν. Τρεμπέλας ως ερμηνευτής των Αγίων Γραφών», Ευλαβές αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν, Εκδ. Εταιρία των Φίλων Του Λαού, Αθήναι 2007,σ.σ. 36-43,
- Σταμούλη Χ., «Θεολογία και Πολιτισμός στη θεολογική γενιά του '60», «Αναταράξεις στην Μεταπολεμική Θεολογία, Η Θεολογία του'60», Εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2009, σ. σ. 661-682
- Σταμούλη Χ., «Περί Φωτός. Προσωπικές ή φυσικές ενέργειες; Συμβολή στη σύγχρονη περί Άγιας Τριάδος προβληματική στον Ορθόδοξο χώρο», εκδ. Το Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 1999
-
- Sergei Bulgakov, «Δόγμα και Δογματική», Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις: Δημήτρης Μπαλτάς, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2023
- Staniloae D., «Ο Θεός είναι Αγάπη», εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983, Μετάφραση-Προλεγόμενα Ν. Ματσούκα
- Τζέρπου Δ.Π., « Η συμβολή του Π. Ν Τρεμπέλα στην αναζωπύρωση της λειτουργικής ζωής στην Ελλάδα», Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας: μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, μεταξύ επιστήμης και ιεραποστολής, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Θεολογικές προσωπογραφίες -1, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος 2016, σ.σ. 161-179.
- Τσελεγγίδη Δ., «Ορθόδοξη Θεολογία και ζωή: Μελέτες συστηματικής Θεολογίας», εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005

- Τσελεγγίδη Δ., «Χάρη και ελευθερία κατά την Πατερική Παράδοση του ΙΔ΄αιώνα: Συμβολή στη σωτηριολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας», εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002
- Τσελεγγίδη, Δ., «Δυτική Θεολογία και πνευματικότητα: Σημειώσεις από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις», εκδ. Τμήμα Εκδόσεων, ΑΠΘ 2009-2010
- Τσίγκου Β., «Δογματική της Ορθόδοξου Εκκλησίας», «Κατά τάς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καί τό τῆς Ἐκκλησίας εὐσεβές φρόνημα», Εκδ. Ostrakon Publishing, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017
- Τσίγκου Β., «Δογματικά και θεολογικά μελετήματα: Α΄» εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010
- Φειδά Β., «Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄: Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση», εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2017
- Florofsky, G., «Τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ: Μία ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας», εκδ. Αρμός, Μετάφραση: Ι.Κ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1999
- Florosky, G., «Αγία Γραφή, Εκκλησία, Παράδοση», ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΛΟΡΟΦΣΚΥ: Έργα 1, μετάφραση: Δ.Γ. Τσάμη, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1991

Γ΄ Ξενόγλωσσα

- Abaelardus P., «Theologia Christiana», Εκδ. Create Space Independent Publishing Platform, 2014
- Aidan, N., O.P. «Light from the East: Authors and Themes in Orthodox Theology», εκδ. Sheed & Ward, London 1999

- Trempeles, P., Dogmatique de l' Eglise Orthodoxe Catholique, trad. du grec par le p. Pierre Dumont OSB, Bruges (Editions du Chevetogne - Desclée de Brouwer)1966-1968
- Harnack, A., « Lehrbuch der Dogmengeschichte: Die entwicklung des Kirchlichen Dogmas», Band 1, WBG: Academic in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2015
- Harnack,A., «Das Wesen des Christentums: Herausgegeben von Claus-Dieter Osthövener», 3. Auflage, Mohr Siebeck, 2012
- Matsoukas N.,«Le teofanie nella storia di Israele e della Chiesa come fonte di contemplazione e di conoscenza di Dio», èν Vedere Dio Incontro tra Oriente e Occidente, έπιμ. Yannis Spiteris - Bruno Gianesin, Bologna 1994, σσ. 113 – 128.
- Russell N., « Modern Greek Theologians and the Greek Fathers», Philosophy and Theology:18,1,(2006) Philosophy Documentation Center, σ.σ. 77-92
- Schleiermacher F., « Über die Religion Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern: Mit einer Einleitung herausgegeben von ANDREAS ARNDT», Philosophische Bibliothek Band 563, εκδ. Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg 2004
- Spiteris Yannis, La theologia Ortodossa neo-Greca, Edizioni Dehoniane, Bologna 1992
- Spiteris Yannis - Bruno Gianesin, Le teofanie nella storia di Israele e della Chiesa come fonte di contemplazione e di conoscenza di Dio», èν Vedere Dio Incontro tra Oriente e Occidente, έπιμ. Yannis Spiteris - Bruno Gianesin, Bologna 1994, σσ. 113 - 128.
- Ware Kallistos- Timothy, «Eastern Churches Review Spring» 1971 Volume III Nr4, σ.σ. 477-480

